

**HET PROTESTANTISME IN HET BISDOM LUIK
EN VOORAL TE MAASTRICHT**

1505-1557

DOOR

W. BAX

EMERITUS-PREDIKANT DER HERVORMDE GEMEENTE VAN MAASTRICHT

DEEL II

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1937

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2008

INHOUD TWEEDE HOOFDDEEL

DERDE GEDEELTE: TIJDENS HET BEWIND VAN GEORGE VAN OOSTENRIJK (1544-1557):

	Blz.
I. GEORGE VAN OOSTENRIJK	243
II. PROTESTANTISME EN VERVOLGING IN HET BISDOM	250
III. VERBODEN BOEKEN	279
IV. GULIK	300
V. ROERMOND, VENLO EN OMGEVING	324
VI. DE VERKLEINING VAN HET BISDOM	356
VII. TERUGBLIK EN BESLUIT	371

BIJLAGEN (*Digitaal niet alles aanwezig*)

- I. Brief van burgemeesters en raad van Sint-Truiden aan de magistraat van Hasselt (1520)
- II. Brief van de schout van Gronsveld (1525)
- III. Vervolging van Jan Kemerlynx en anderen wegens hun ketterse gevoelens (± 1528)
- IV. Blasfemie van Johanna, de vrouw van Michiel de timmerman, (1530)
- V. Blasfemie van Willem Kaiskin (1532)
- VI. Vonnis van de officiaal te Luik over de ketterse priester Cornelis van Koudekerke (1534)
- VII. Brief der hoge overheid te Brussel aan schout en schepenen van Maastricht, nopens de vervolging der Lutheranen (1534)
- VIII. Brief der overheid van Antwerpen aan die van Maastricht nopens de Wederdopers (1538)
- IX. Het antwoord (op bovenstaande brief) van Maastricht aan Antwerpen (1538)
- X. Brief der overheid van Maastricht aan die van 's Hertogenbosch nopens de Doperse Gheet Eijsskens Lepelmakersse (1538)
- XI. Het antwoord (op bovenstaande brief) van 's-Hertogenbosch aan Maastricht (1538)
- XII. Opdracht aan de beide schouten van Maastricht om casu quo Lutheranen te doen arresteren (1540)
- XIII. Uit het „testament" der „toveres" Luyt Jegers (1542)
- XIV. Opdracht der Spaanse vertaling van het Nieuwe Testament aan Karel V door Francisco de Enzinas (1543)
- XV. Verboden boeken te Maastricht (1547)
- XVI. Confessie der Doperse martelares Metken, vrouw van Jacob Vrencken (1547)
- XVII. Rapport aangaande de ketterse kapelaan Henrick Kamerlinck te Venlo (1549)
- XVIII. Uitgaven in verband met de terechtstelling der Doperse martelares Clara Vrancken (Vrencken) te Valkenburg (1550)
- XIX. Verordening van 1551 tegen de Wederdopers
- XX. Confessie van de Doperse martelaar Thönis van Hastenradt (1551)
- XXI. Memorie voor de griffier Jehan Schenck (+ 1550)

TOEGEVOEGD ST. GIHONBRON

VERSLAGEN VAN 3 MARTELAREN: **Petrus Flijsteden en Adolf Clarenbach; Willem van Zwolle; een Boekverkoper; Joost Jusberg, (of Ousbergen)**

DERDE GEDEELTE

TIJDENS HET BEWIND VAN GEORGE VAN OOSTENRIJK (1544-1557)

I. GEORGE VAN OOSTENRIJK

George van Oostenrijk, een der vele natuurlijke kinderen van keizer Maximiliaan I, is in 1505 te Gent geboren. Zijn moeder behoorde tot de familie Brimeu de Meghen of wel tot het Hongaarse geslacht Walga. In de geschiedenis heet hij veelal Don George. Tot zijn rehabilitatie heeft Halkin 1) het zijne bijgedragen door er op te wijzen, dat George van Oostenrijk meer lof verdient dan meest alle beoordeelaars hem hebben geschonken. Hij zegt van hem: „Sans doute il ne fut pas un homme de génie, un esprit original et puissant comme Erard de la Marck, mais personne ne lui ressemble moins que Corneille de Berghes”.

Indien George uitnemende helpers heeft gehad, dan blijkt toch reeds des bisschops verdienste uit zijn goede keuze. En de diplomatieke correspondentie van George — talrijke stukken daarvan zijn bewaard gebleven — bewijst ook dat deze geen onbeduidend vorst is geweest. Hij was schrander en bereisd. Een bewonderaar, in oude dagen al, heeft hem eens aldus getekend: „C'estoit un personnage fort docte et schavant de plusieurs diverses langages, amateur des bonnes lettres diverses et de la musique et jardinages, grand observateur et patron de la justice.”

Was George alzo een goed kenner van talen, het Vlaams verstond hij toch niet. Een zwakke gezondheid heeft in zijn leven remmend gewerkt. Ware hij lichamenlijk sterker geweest, hij had veel meer kunnen zijn. George van Oostenrijk „n'a pas donné toute sa mesure.”

In de Nederlanden genoot Don George, met zijn neven Karel en Ferdinand, de lessen en genoegens van zijn jeugd, om daarna in Spanje te vertoeven, waar hij uit de bisdommen Toledo en Tarragon jaarwedden genoot. Zijn vader stierf in 1519. In diens testament is de zoon niet vermeld. Spoedig trok deze, hierin van vele jongste zonen en bastaarden de lotgenoot, het geestelijk kleed aan. En dra zou hij voor een benoeming tot bisschop in aanmerking komen 2). Reeds in October 1525 verliet George Spanje voor Tirol, om daar als bisschop van Brixen op te treden. In dit zijn

1) Tot dit hoofdstuk maakte ik vooral gebruik van de door Minsk gegeven biografie van deze prinsbisschop in zijn H.R., p. 42-57. Rehabilitatie beoogde deze historicus ook met zijn opstel: Contribution d'histoire de Georges d'Autricke, prince-éveque de Liége in de Revue beige de pkiologie et d'histoire (1936). De laatste woorden van Halkin luiden hier aldus: „Lgs historicus modernes l'ont confondu dans un même dédain avec Corneille de Berghes, son pále prédécesseur, mais une étude plus attentive de la carrière de Georges d'Autriche persnet, croyons-nous, de réhabiliter ce Habsbourg méconnu”.

2) Wij vernemen door Halkin in zijn Contribution ... dat men er al aan heeft gedacht om de zestienjarigen George bisschop te maken! Maar hij bleef toch nog enkele jaren te Alcalá, om zich daar aan de studie te wijden.

diocees heeft hij weinig vertoefd. Met Karel V, wiens oom hij was, reisde hij tweemaal naar Italië en aan de nieuwe gouvernante, zijn nicht Maria van Hongarije, was hij tot reisgezelschap in de Nederlanden. Voor deze vorstin volbracht hij ook, in 1534, een zending naar Hamburg en Denemarken.

Karel V wees George als aartsbisschop van Valencia aan en wenste dat deze de zetel van Brixen zou prijs geven en de priesterwijding zou ontvangen. Den twaalfden Januari 1539 deed George zijn intocht te Valencia. En ook hierin voldeed hij aan de verlangens van de keizer, dat hij, Brixen en de stoffelijke voordelen daarvan loslatend, zich wijdde aan zijn pas verkregen aartsbisdom en aan de bestrijding van vele misbruiken daarin en, de achtsten April, de priester- en de bisschopswijding ontving. Van zijn arbeid in Spanje weten wij maar weinig. George gaf zich aan de christelijke opvoeding der zonen van Moorsche bekeerlingen. Voorts is het ons bekend dat de inquisitie, onder zijn bewind, heftig te keer ging tegen Joden en Muzelmannen, tot ergernis van de wereldse rechtbanken. Zelf was George vrij voldaan over de vruchten van zijn bisschoppelijke arbeid, blijkens zijn getuigenis van 29 Mei 1546 aan Karel V: „Encoires que de deux ans et demy que 'ay résidé á Valence, j 'ai édifié plus que n'ont faict mes prédécesseurs en cent ans." Met de krachtigen steun van Karel V was George de meest ernstige kandidaat voor de troon van Luik geworden. Er waren nog andere pretendentes, als de bisschoppen van Kamerijk, Atrecht, Doornik en Utrecht, alsook de coadjutor van Keulen 1). Zelf had Cornelis van Bergen, echter zonder hiermede indruk te maken, de namen genoemd van zijn familieleden Robert van Bergen, Jean de Ligne en de Montmorency. En Maria van Hongarije, die niet neutraal bleef, beoogde de candidatuur van George te bevorderen door er bij de paus op aan te dringen dat haar oom tot kardinaal werd verheven. Maar tot deze hoge waardigheid is George niet opgeklommen. Wel kreeg hij — een mindere eer! — een plaats in het kapittel van St. Lambert te Luik, nadat de keizer Cornelis van Bergen hiervoor had gewonnen. En zelfs deze benoeming gelukte niet zo opeens. Het was op 2 November 1540 dat paus Paulus III aan George de vrij gekomen kanunniksplaats in de kathedraal schonk. De kapittelheren waren de Habsburger echter maar matig genegen, daar zij begrepen dat George in hun college slechts zou binnentreden om er, bij stemming, zijn invloed te laten gelden. Zij waren ook te vrijheidlievend om de eer, van een bisschop uit de keizerlijke familie te ontvangen, bijzonder op prijs te stellen. Maar op Oudejaarsdag 1540 heeft „Monsieur de Liège" (aldus Halkin) zich openlijk verklaard vóór „Monsieur de Valence", die alzo tot de „prébende canoniale" werd toegelaten. Den drieëntwintigsten Februari 1541 daarop heeft kardinaal Aleander, de

1) De hier bedoelde bisschoppen waren achtereenvolgens: Robert, Eustache en Charles de Croy en George van Egmont. De coadjutor van Keulen was Adolf van Schaumburg.

vroegere kanselier van het prinsdom Luik, de candidatuur van George voor ons bisdom, in het consistorie te Rome verdedigd. Franse kardinalen hebben geprotesteerd. Zij wilden niet toelaten dat Karel V het land van Luik als een Vlaamse „marche" beschouwde en ook keurden zij het af dat de aartsbisschop van Valencia, om de politiek des keizers te volgen, het diocees verliet, waarvan hem de geestelijke verzorging eerst kort tevoren was opgedragen. Toch is George, dezelfde dag, coadjutor van de bisschop van Luik geworden. Karel V en Maria van Hongarije waren tevreden.

In de eerste dagen van Juli 1541 nam de nieuwe coadjutor van Luik zijn weg naar Duitsland, echter om in Lyon te worden aangehouden. De koning van Frankrijk

oefende wraak wegens de moord op twee van zijn gezanten, door soldaten van het leger des keizers gepleegd. George, „victime de son nom et de la rivalité franco-allemande", vertoefde een tweetal jaren in verschillende gevange nissen, totdat Frans I, die gebrek had aan geld, tegen een losprijs van 25000 kronen aan hem de vrijheid hergaf. De vierentwintigsten Juni 1544 eindigde het coadjutorschap van George, daar hij toen het bisdom Luik in bezit nam 1)

Op 17 Augustus hield George van Oostenrijk, met de gebruikelijke plechtigheid, zijn intocht binnen de stad Luik. En Maastricht ontving haar nieuwen kerkvorst op zondag 14 September. Ook met plechtstatig eerbetoon 2), maar toch niet zonder conflict. Dit liep over het recht van de prins-bisschop om, bij zijn intocht, ballingen toe te laten in de stad 3). Reeds extra muros, „inden velde buyten twembergen poerte", lieten de burgemeesters en gezworenen aanstonds hun protest horen. Zij betoogden dat deze toelating nooit eerder plaats vond en ook met de privileges en vrijheden der stad in strijd was. George antwoordde dat hij, even goed als de hertog van Brabant, heer was van Maastricht. Bood men in deze verzet, dan zou hij „voerby der stat ryden ende bliven dair buyten." De burgemeesters en gezworenen wilden in de toelating der ballingen berusten, indien inderdaad bleek dat een prins-bisschop van Luik, ook vroeger, bij zijn intocht, ballingen in de

1) Reeds de negende Juni zijn de burgemeester Willem van Castert en de gezworene Adam Daems aangewezen om de nieuwen bisschop (zeker in Luik) „valider stadt wegen willecoem te heyten" en hem twee amen wijns aan te bieden. R.M., f. 337.

2) Dit eerbetoon, reeds beschreven bij Cornelis van Bergen, laten wij hier onbesproken. De intocht is later geweest dan men eerst dacht. Het notulenboek van de raad zegt ons (aang. zondag 10 Aug. 1544); „Opten selven sondach wart ick verdraegen inden gemeynen raet, in bywesen & met gevulge beljder onsser genedigen Heren gerichtten, commissarissen, aulde burgemeesteren ende anderen gueden mannen vander stadt, Soe men versteit dat onsse genedighe Heer Joris van Oistenrick bisschoup van huijden in XIII daegen sin blide incompst binnen dese stadt doen sal, datmen alssdann sin g. te siner g. bilde incompst sal schinken ende gesehinek doen als men H. nornelissen van berghen gedoen heit, behalve in denen dat sin g. aengenemer ende bequamer waer voer de win, osschen, hemellen & haver silveren weidt te presenteren & te schincken, soe sal men sullixs doen in die plaetze vanden percelen voerg." R.M., f. 348 v.

3) Het geschil over de ballingen wordt duidelijk uit de raadsnotulen onzer stad: f. 356 v., 357 en 357 v. De hoofdzaak daarvan is, als bijlage XIII, afgedrukt in Halkin: IR., p. 386-388.

stad had toegelaten George ging hiermede akkoord. En zie, men verhoorde aanstonds „goede, aulde, geloefflycke mannen van goeder memorien, naemen ende fa- men, die wellfge daer sachten ende gestonden opentlyck, hon niet kondich te we- sen, noch oick noyt gehoirt van allen honnen levenlanck seggen dat sullixs (als ons g. H. presumerden) oyt geschiet were." Van deze stellige meerling ontving George geen diepgaanden indruk. Immers deze haast negerend, stond hij er kortweg op dat de ballingen in de stad zouden blijven „tot ter tyt toue sullixs erkandt were vanden keyserdomen". Andries van Palant, schout aan Brabantse zijde, protesteerde 1) en drong er bij de burgemeesters en de gezworenen op aan dat de ballingen uit de stad zouden worden verwijderd of anders eenvoudig gearresteerd. En de schout won allen voor zijn gedecideerd gevoelen. De afloop van het geschil kennen wij onvoldoende. Het schijnt wel dat de keizer in deze het laatste woord heeft gehad. Maar zeker weten wij het niet. Wel bleek het ons dat nog in 1550 over de kwestie der ballingen in de raad is gesproken 2).

De regering van George wordt gekenmerkt door vele moeilijkheden. De inval der

legerbenden van Hendrik II van Frankrijk noopte de Luikenaren om hulp te zoeken bij de Nederlanden. In het land tussen Sambre en Maas verzezen ,onder George's bewind, de vestingen Mariembourg³), Charlemont en Philippeville. Deze waren nodig, als wij bedenken dat de Fransen in 1552 het Maasdal bezetten en zelfs de stad Luik bedreigden. De regering van George is met oorlog begonnen en

1) De beslistheid van de schout blijkt wel uit de woorden: „Ende beneven diesen heet der Scholtert H. andreis van patent, des hertougen van brabant in der stat van tricht, de burgmeesteren ende geswoeren versoecht de trompet vander stat te muegen hebben, om te doM publiceren dat alsullicke ballinghen als dair van boeven geroert is, sich van stonden aen vuyter stat versien soulden." R.M., f. 357.

2) „Op dienstdach de XXII lily anno L tich wardt verdragen inden gemeynen Reedt dat allen dye ballingen dye met Onsser tuecomende g. H. De Princhen binnen deser stadt toemen sin, bon remissie briven Borgemeesteren ende geswoerenen met sonnenschin thonen ende presenteren sullen, ende off sy sullixs neyt wye voerscr. en deden, sullen binnen de selven sonneschin desser stadt ende vryheyt der server ruymen op dye pene aengetast te weerden". R.M., f.342. Zie ook f. 379 v. op 3 Nov. 1550. Remissie is hier = kwijt schelding.

3) De vesting Mariembourg, gesticht door Maria van Hongarije en naar haar genoemd, zou ook in de geschiedenis van het Protestantisme in ons bisdom enige betekenis krijgen! In 1661 verscheen te Luik het curieuze boekje: *La conférence de Mariebourg ...* (146 bladz.), dat het debat brengt tussen de Gereformeerden chirurgijn van Mariembourg en een Katholiek priester. Op de stellingen en beweringen van de „prétendu réformé" volgt telkens de bestrijding door de geestelijke, die zijn tegenstander het: *Ne chyrurgus ultra novaculam!* voorhoudt en zich een vriend van syllogismen toont. Zo zegt hij: „L'Eglise Romaine est ure paillarde, selon vous. Je raisonne ainsi: Quiconque est Fits aisé de l'Eglise Romaine, est le Pils aisé d'une paillarde. Or le Roy Tres-Chrestien est le Fils aisé de l'Eglise Romaine. Le Roy Tres-Chrestien donc, est le Pils aisé d'une paillarde. —

Voile un grand honneur, que vous faites á notre grand Monarque!" Een exemplaar van dit naamloos en vrij zeldzaam geschrift, met alle reden het werk geacht van de Luikse Minderbroeder Barthelémy d'Astroy, behoort tot de bibliotheek van de Broeders der Onbevleete ontvangenis (Beyart) in onze stad. —

Toen de sterke vesting Mariembourg in 1554 door de Fransen was veroverd, besloot Karel V een nieuwe sterkte te maken. Met goedvinden van de bisschop van Luik begon Maarten van Rossum alzo met de bouw van het fort Charlemont. En daarna kwam, door de soldaten van Philips II, de ,vesting Philippeville tot stand. *Contribution* p. 971.

246

geëindigd. Deze prins-bisschop was, naar de uitdrukking van Rahlenbeek, „moitié pr 'etre et moitié soldat." Of wel, om het met Haikin te zeggen: „réunissant l'épée et la crosse."

En grote moeiten ook rezen op het terrein van de godsdienst. Het Protestantisme vertoonde nieuwe kracht. George, waakzaam hier tegenover, zorgde voor herziening der inquisitie en stelde een nieuwe ordonnantie tegen de kettters voor. De Formula reformationis van Augsburg 1) maakte hij bekend en hij kondigde, mede in 1548, de synodale statuten af, die niet weinig aan de kerkelijke tucht ten goede kwamen. En George zorgde voor vertegenwoordiging op het concilie van Trente. Hij stichtte voorts een seminarie, ontwierp een catechismus, toonde belangstelling in de arbeid der nieuwe orde van de Jezuiten en wijdde zich aan de hervorming der rechtbanken. En bij dit alles genoot hij de steun van zijn raadslieden en medewerkers Gilles de Blocquerie, Dirk Hezius, Guillaume de Poitiers, Jean Huet en Gerard van Groesbeek. Karel V, die eerder de coadjutor van Cornelis van Bergen had aangewezen, bemoeide zich ook met de keuze van de waarnemer van George, die tevens wederom het recht van opvolging zou erlangen. Al sinds het jaar 1546, gelijk bepaaldelijk blijkt uit de

brief des keizers aan Maria van Hongarije van 28 Mei, wordt in de correspondentie van Karel V dit belangrijk punt besproken. In 1549 sloeg deze dan het oog op Guillaume de Poitiers, zijn kanselier en een van zijn afgevaardigden naar het concilie van Trente. De geëerde Philippus Nigri (bijgen. De Campo) kanunnik van Luik en kanselier der orde van het Gulden vlies, werd door Maria van Brussel naar Luik gezonden om het kapittel te winnen voor de kandidatuur van de Poitiers, de gehoorzamen dienaar van zijn vorst en vorstin. Maar de kanunniken verklaarden zich in meerderheid tegen dezen, uit wees voor de invloed van diens strenge levensopvatting 2) — een eer aan de als coadjutor aanbevolen kanunnik! — of om diens niet zo hoge afkomst en bekwaamheid, of ook en vooral wegens zijn afhankelijkheid van de keizer. Zo kwam van deze kandidatuur niets terecht. Het kapittel bood nu, van zijn kant, Karel de namen van vijf nieuwe kandidaten aan Het waren: Antoine de Granvelle, bisschop van Atrecht, de deken Gerard van

1) Op deze ordonnantie en op de Formula reformationis komen wij terug.

2) In 1549 schreef Dirk Hezius, een der meest achtenswaardige kanunniken van Saint-Lambert, aan de president van de Geheimen raad der Nederlanden, in verband met het gevoelen der kapittelheren: „Ils ne pourraient articuler aucun grief contre Poitiers et la seule causa de leur opposition, eest que, dans la conduite de eet évéque, ils ne pourront trouver d'excuse á leurs exces". Zie Camille Tihon: La prineipauté et le diocèse de Liège sous Robert de Berghes, p. 267, die daar de Marneffe aanhaalt. Tihon zegt voorts van deze kanunniken: ... „le moindre danger qui le (het kapittel) guettait était l'amour du faste et du luxe. Trop nombreux, en effet, étaient les chattoines dotés de plusieurs bénéfices. Jouissant de gros revenus, ils se choisissaient une résidence de leur gofit ...".

247

Groesbeek, de proosten Herman van Rennenberg 1) en Antoine van Schaumburg en de protonotarius Robert van Bergen. En de keizer heeft, ingaande op deze voordracht, de achttienden December 1549 als coadjutor van George van Oostenrijk aangewezen: „messire Robert, prothonotaire de Berghes, estant de noble et aneiealle StraCIOR, personnage doct et lettré, de bonne vie et conduite, apparant de Wen et louablement povoir régir et administrer le dict éveschié et pays de Lyége". Maar eerst op 25 Juni 1554 heeft paus Julius III deze keuze bekrachtigd.

De tijdige zorg voor een gewenste opvolging, was zeker vooral geoorloofd wegens de zeer zwakken staat van George's gezondheid, die hem ook verhinderde om in 1549 het provinciaal concilie van Keulen en in 1551 de rijksdag te Augsburg en het oecumenisch concilie van Trente bij te wonen 2). De aard van zijn ziekte is niet wel bekend. Allengs werd zijn lichaam door koorts gesloopt. De achttiende-eeuwse geschiedschrijver Th. Bouille spreekt van „Eardeur secrete d'une fièvre, qui le rongeoit lentement." Anderen, vóór hem, hebben de ziekte van de prinsbisschop epilepsie, apoplexie en ook „pituite" genoemd. De zesentwintigste November 1556 maakte de naar het graf neigende prelaat zijn testament en bedacht daarin de kerken van Brixen en Valencia, alsook de armen van Luik. Maandenlang bleef George in een staat van grote lichaamszwakte. Naar zijn verlangen bouwde men een gang van het paleis naar een der kapellen van de cathedraal. Ten laatste miste hij zelfs de kracht om zijn brieven te tekenen. Robert van Bergen was tijdig naar Luik gekomen en heeft de tweede April 1557 voor het eerst met het kapittel vergaderd.

De vierde Mei 1557 is George, tweeënvijftig jaren oud, ontslapen. Zijn plechtige uitvaart 3), veertien dagen later, heeft ook zijn opvolger bijgewoond. Twaalf jaren, tien maanden en tien dagen had de gestorven prins-bisschop geregeerd. Bij Cornelis van Bergen steekt George van Oostenrijk gunstig af. Steeds beschouwde hij Luik als

de stad, waar hij diende te verblijven. Jegens het cathedra ot kapittel heeft hij zich genoegzaam onafhankelijk getoond. Ook tegenover zijn nicht

- 1) Deze Herman van Rennenberg (overl. 1585) was de zoon van de Protestantse drost van Bom, Willem van Rennenberg, die wij vroeger hebben besproken.
- 2) Wel was te Augsburg onder „de legaten van de Gheestelycke vorsten" een gevolmachtigde van Jeorgius des Bisschops van Luycke". Zie Afscheydt ende Determinatie (1551), waarop wij nog terugkomen. Deze rijksdag van 1551 wordt beschreven door Friedrich Roth in Augsburgs Reformationsgeschichte, deel IV, p. 293 en volg. (München, 1911).
- 3) Over het sterven en de begrafenis van George geeft Halkin bijzonderheden (p. 55 en 56). De vierde dag, na de dood van de prins-bisschop, „fut le dit corps oincte et embaumez et les entrailles mis en une capse de plom et envoyez et sépulturez á la chapelle de Curange, maison de l'Englise." Blijkens onze raadsnotulen van 18 Mei hebben de klokken der kerken van Maastricht op drie dagen geluid. Op dood. 20 Mei is in de kerk van O.L. Vrouwe de uitvaart („begenckenisse") gevierd, gelijk ook geschiedde in Febr. 1538 „voor de Cardinael zaliger". Het gebeente van George, dat tot 1811 in de cathedraal Saint-Lambert rustte, is toen , met het stoffelijk overschot van andere prelaten, naar de St. Paulskerk van Luik overgebracht.

247

Maria is hij zichzelf geweest. Haar, evenzo goed als haar broeder Karel, moest hij wel teleurstellen. Want was hij ook een prins van het Habsburgse huis, hij weigerde toch om de wenken van Brussel blindelings op te volgen. In Luik genoot hij, door zijn geboorte, geringe populariteit. Nochtans was hij zelf aan zijn nieuwe vaderland gehecht. Grote daden heeft George van Oostenrijk niet verricht. Maar zijn bewind, begonnen na moeilijke jaren in eigen leven, is met alle reden geprezen. Aangaande zijn handel en wandel vermelden de oude Luikse geschiedschrijvers niets ongunstigs. Blijkbaar hebben zij hem de schending der gelofte van kuisheid niet toegerekend 1). Want onze prins-bisschop is de vader van een zoon, die mede George van Oostenrijk heet, onder meer proost van St. Pieter te Leuven is geweest en in 1619 zijn leven eindigde 2).

Natuurlijk zullen wij nog spreken van George als bestrijder der ketterij. Hij was een te goed Habsburger om deze ook maar enigermate te begunstigen. Toen de jeugdige Spaanse geleerde Franciscus de Enzinas, de vertaler van het Nieuwe Testament in zijn moedertaal (1543), om dit werk en om zijn ketterse gevoelens in de Vrunte, de ellendige gevangenis van Brussel, zuchtte en begrijpelijkerwijs de pas uit Spanje teruggekomen aartsbisschop van Valencia om hulp en voorspraak vroeg, heeft deze, voor zoveel wij weten, de smekeling niet geantwoord en zeker niet gered 3).

- 1) Eervol ook is het grafschrift, gedicht door Duphet. Op de letters in de beide laatste regels, die het chronogram vormen, letten wij hier niet. Het luidt aldus:

*Qui clarum Austriaca de stirpe Georgius ortum
Duxerat, heul tumulo mortuus hoc tegitur.
Brixna principio, post ipsa Valencia, tandem
Suscepit sacrum Legia pontificem.
Hisque locis, praesul nulli pietate secundus,
Bezit qua decuit cum probitate gregem.
Quinquaginta duos natus paulo amplius armos,
Lethali morbo saepius arripitur.
Mai quinta ademt lux, sole cadente sub undas
Occidit, at Deus huic det fruier requie.*

- 2) Zie de notities over deze natuurlijke zoon bij Halkin, p.43 noot 1. Deze aarzelt George volop te prijzen, waar hij van deze immers zegt: „un beau défeuseur de l'Eglise et de la foi, mais la vie privée du prince-évêque manque de moralité et empêche que nous le considérons

comme le pasteur vraiment évangélique que le gays attendait" (p. 244).

3) Halkin, p. 94.

249

Aanstands bij de aanvaarding van zijn bewind, 18 Augustus 1544, heeft George van Oostenrijk de staten in kennis gesteld van zijn plan om een algemeen edict tegen de ketterij uit te vaardigen. „En après —zo sprak hij in de vergadering—est de mettre ordre contre les maudictes sectes et érésies des luthériens, anabaptistes et autres plusieurs qui de plus en plus occultement infectent le pauvre peuple perpétuelle damnation de leurs &mes et troublement des gens publiques." De prinsbisschop deelde voorts mede dat hij, ten einde „le simple peuple soit endoctriné selon les anciennes foyd et traces de nos pères", tegen de ketters „une conclusion avec constitution poenalle" had opgesteld, om haar, na de goedkeuring van enkele godgeleerden, allerwege af te kondigen 1). Er viel, aldus George, alleen nog te overleggen aangaande „le droit des peines et principalement sur la confiscation de leurs biens."

In de beraadslaging kwam uit dat de kanunniken van Saint-Lambert de mening van de prins-bisschop toejuichten, maar de confiscatie der bezittingen van de schuldigen niet uitvoerbaar achtten. De adel, wederom niet zeer toeschietelijk en evenmin onbaatzuchtig, verklaarde zich „d'avis que ceux qui sont suspects soyent par les inquisiteurs examinez et selon leur délict corrigés, et en cas de confiscation celle doit appartenir au sieur du lieu Mi les biens de tets délinquants soyent scituez." En de „XXXII bons mestiers" verdedigden 2) moedig de belangen van de gezinnen der ketters, zich duidelijk tegen de confiscatie verklarend, daar de goederen immers „debvreront az femmes et enfants, héritiers non coupables." Zo waren de Staten dus vrijwel tegen de verbeurdverklaring van de eigendommen der ketters. De nieuwe prins-bisschop had, gelijk Erardus van der Marck en Cornelis van Bergen vóór hem, bij de Staten verzet ontmoet. Maar deze zullen „monsieur le révérendissime" als bestrijder der ketterij toch vrij spoedig terugzien!

Bij zijn streven heeft George van Oostenrijk steun gezocht en ook volop ge-

1) Volgens Halkin hebben wij in deze „conclusion avec constitution poenalle" ten dele het werk te zien van wijlen de inquisiteur Arnold van Tongeren (overl. 1540). George en zijn vicaris-generaal Gilles de Bloei querie zouden van de door deze nagelaten aantekeningen gebruik hebben gemaakt.

2) Het is opmerkelijk dat de vertegenwoordigers der „bons métiers" geen ingenomenheid met het plan van de prins-bisschop toonen. Kalm en koel en gedecideerd klinkt hun mening: „A fait des luthériens, hérétique et autres semblables, simt containts et désirent que tets gens, le cas bleu cognu, soyent corrigés, saldi touttefois la confiscation de leurs biens qui debveront az femmes et enfants, héritiers non coillpables." Halkin, p. 116.

— 250 —

vonden bij de invloedrijken godgeleerde Dirk Hezius, de leerling en vriend en secretaris van Adriaan VI. Hezius zou voor de prins-bisschop inderdaad een grote kracht worden. Reeds was hij jaren lang inquisiteur geweest en had hij zich berekend getoond voor deze taak, die van de functionaris, naar het oordeel van Halkin, „autant de finesse que de fermeté" vraagt. En de twintigste Januari 1545 had hij, met de officiaal Charles de Niquet, als zodanig een nieuwe benoeming ontvangen. Hezius zou inzonderheid arbeiden aan de samenstelling van een algemeen edict tegen de ketterij. Aan deze arbeid heeft hij zich inderdaad, in 1545, met allen ijver gegeven. Van dit edict nu bezitten wij geen officiële tekst, maar alleen het concept, dat vóór 19

Juni van dit jaar moet zijn voltooid.

Deze conceptus edicti begint met een uiteenzetting van de motieven, die de Staten van de noodzakelijkheid van strenge maatregelen tegen de ketterij zouden overtuigen. Want, aldus wordt gezegd, haar voortgang is door de vroegere verordeningen, pauselijk of keizerlijk of bisschoppelijk, niet gestuit. Reeds moesten er talrijke terechtstellingen plaats hebben. En nog wordt een prediking van de slechtste soort den volke gebracht en voeren ketterse boeken de nieuwe gedachten in huizen en in scholen. In waarheid zijn de kettters onze ergste vijanden, die zwaarder dan gewone misdadigers moeten worden gestraft. En de prins-bisschop, die de herder der zielen en de leidsman zijns volk is, heeft de hoge plicht om het kwaad met krachtige middelen te bestrijden.

Op deze apologetische inleiding volgt een beschouwing van de godsdienstige waarheden, aangaande welke geen twijfel geoorloofd is. Hier deed de faculteit der godgeleerdheid van Leuven, altijd op haar post, haar invloed gelden. Vrij kort tevoren had zij zich officieel geuit in tweeëndertig geloofsartikelen, die Luther (t 18 Febr. 1546) nog hebben geërgerd. Nopens de hoofdinhoud van de leer der Rooms-katholieke kerk wordt in het concept gesproken van de sacramenten, het geloof, de goede werken, de vrijen wil, de geloften, de verering van de Maagd Maria en van de heiligen, het vagevuur en, in het algemeen, alle punten der controverse. Ook de meest voorkomende stellingen der kettters worden in het concept vermeld.

De strengste straffen worden aangegeven. De kettters en allen, die krachtens hun gedragingen de geloofsgemeenschap kennelijk loslaten, wacht de straf des doods. Zij, die in de dwaling volharden, en de recidivisten zullen op de brandstapel komen; de berouwvolle, zonder recidive, zullen worden onthoofd.

Een lijst van verboden geschriften ontbreekt aan de verordening niet. Dertig ketterse schrijvers worden genoemd, soms ook met de titels van hun boeken 1)..

1) Deze lijst laten wij hier onbesproken, daar wij nog een hoofdstuk zullen wijden aan de verboden boeken om daarin onder meer, aan de gedragslijn, die Hezius nopens deze volgde, onze aandacht te schenken.

251

Nog horen wij van andere, voorlopig vastgestelde, maatregelen, die, naar de mening van Halkin, niet met dezelfde zorg zijn geredigeerd. Ergerlijke schilderijen of voorstellingen, die de eerbied ondermijnen, die alle gelovigen aan de heilige Maagd, de heiligen, de paus, de bisschoppen, de clerus en het vrome volk verschuldigd zijn, zal niemand mogen bezitten. Zulke heiligschennende dingen moeten aanstonds worden verbrand. Hier wordt van boeten gesproken, maar het bedrag daarvan — wij hebben immers met een concept te doen — is nog oningevuld. Kastijding echter treft de ruwe lieden, die beelden verbrijzelen of, op welke wijze dan ook, hun goddeloosheid uiten.

Voorts worden verschillende soorten van overtreders genoemd. Als daar zijn: de houders of bezoekers van conventikels, de openlijk of heimelijk optredende lekenpredikers, de vrienden en beschermers der kettters, die weigeren de schuldigen aan te wijzen of tegen hen hun getuigenis af te leggen.

Ten slotte worden de mannen der justitie, leken en geestelijken, vermaand tot zeer getrouwe plichtsbetrachting. Schuchtere rechters, die aarzeling zouden tonen, ontvangen in de hier volgende woorden de raad om zich te wenden tot de inquisiteurs van het geloof in de stad Luik: „Et de quibus dubitaverint utrum articulus 1) de quo quis delatus aut convictus est, sit hereticus necne, consulant inquisitores nostros Leodii residentes.”

Het laatste artikel van het concept-edict is enkel even aangegeven. Het betreft de amnestie ten gunste van hen, die hun dwaling, binnen zekeren tijd, vrijwillig afzweren. Hier komt Hezius toch weer op de weg der barmhartigheid, die ook in 1533 2) werd betreden. Hij wilde de verdachten schrik aanjagen en hun afzwering bespoedigen. In zeker geval werd alzo de keuze geboden: „amende honorable" of de zwaarste straf!

Aan het concept, immers geschreven in het Latijn, heeft Hezius een lange nota toegevoegd, waarmede hij de vertaling in het Frans verbetert en toelicht. Had om een voorbeeld te noemen, het concept gesproken van godsdienstige boeken zonder de goedkeuring „ab universitate aliqua", de Franse tekst noemt bepaaldelijk de universiteit van Leuven. Hezius blijkt nu ook de bezitters van verboden boeken met geldboeten te willen treffen. Mede tot de verdachten rekent hij dezulken, die des zondags de Mis niet bijwonen, van de sacramenten verre blijven of de vasten veronachtzamen. Zij zijn als schurftige schapen en verdienen in hun goederen te worden gestraft. Voorts dringt Hezius aan op de medewerking van de geestelijken, maar evenzeer van alle officieren in het prinsdom. Ook zij toch moeten aan de in-

1) Hier is artikel in de zin van geloofspunt bedoeld.

2) Balkin, die wederom onze gids is, verwijst hier naar de „liste des suspects d'hérésie qui ont fait l'amende honorable par la Cité", als bijlage VII afgedrukt in zijn: *Le Cardinal de la Marck*.

252

quisiteurs hulp verlenen door al degenen, wier aanhouding is bevolen, op te sluiten in de gevangenissen van hun ressort.

In een laatste Memoriale handelt Hezius over de uitzending van inquisiteurs naar deden van het bisdom, buiten het gebied van het prinsdom gelegen, als naar 's Hertogenbosch, Leuven en Breda, naar Gulik en Gelder. Ook hier wordt de verbeurdverklaring genoemd maar nu als een middel om te voorzien in de kosten van de inquisitie.

Uit de bewerking van dit edict tegen de ketterij en in ieder geval uit zijn toepassing, is duidelijk Hezius' mening gebleken dat het mogelijk moet zijn om de door de inquisiteur ontdekte ketteren te verwijzen naar de wereldlijke rechtbanken. Want anders, zo zegt de ontwerper en bewerker van het concept, zullen zij, na een lichtvaardige afzwering, gemakkelijk in hun oude of in erger dwaling vervallen. Aan hen, die vrijwillig tot herroeping der ketterij kwamen, zegde Hezius de betoning van barmhartigheid toe. Maar zijn gestrengheid blijkt toch weer uit zijn eis om, vóór het einde van zijn proces, eiken van ketterij verdachten geestelijke in zijn bediening te schorsen. Nog vermelden wij dat een korte aantekening van Hezius verwijst naar het pas uitgevaardigde keizerlijk mandement tegen de Protestantse vluchtelingen in Wezel 1), zonder twijfel om dit in het in wording zijnde Luiks edict ook na te volgen. En hiermede houdt de voorlichting der oude documenten voor ons op. Na herziening en aanvulling zou het concept worden onderworpen aan het oordeel van de Geheime raad, de prins-bisschop en allicht ook wel van vreemde godgeleerden, aler het in de Staten in behandeling kwam.

De negenentwintigste December 1545 waren de Staten te Luik dan in zitting bijeen, toen George van Oostenrijk hun de belangrijke mededeling deed: „Il y a ung édict conceu touchant les points de la religion contre les érétiques, ensemble la spécification des docteurs réprouveis". En tevens gaf de prins-bisschop der vergadering open te kennen dat de verbeurdverklaring van de goederen der ketteren was

opgenomen onder de „paines contre les contraventeurs...” De discussie volgde en daarin het verzet, inzonderheid van de „Tiers-Etat”. Want het kathedraal kapittel verklaarde zich vóór de ontworpen verordening: „sauff que rien ne soit attenté au préjudice des privileges et liberté de la Cité et villes du

1) Hier denken wij aan de belangrijke mededeling van Karl Bauer in zijn *Vélerand Poullain*, p. 71: „In Wesel hatte sich die Reformation bereits durchgesetzt, als zu Beghan des Jahres 1545 Wallonen, die meist aus dem Bistum Lüttich stammten, hier eine Zuflucht vor der Verfolgung in ihrer Heimat suchten, — niemand ahnte damals, dasz auf diesem armen Hauf en von Tuchwebern, auf der aus ihnen sich bilderten Plecht- lingsgemeinde, die Zukunft der evangelischen Kirche von Wesel, ja der evangelischen Kirche des Niederrheins beruhe.” —

Rahlenbeck meent dat een nog groter aantal vluchtelingen naar Sedan de wijk nam. Deze historicus, die de vervolging der ketters als de dood voor de handel en de industrie in het prinsdom Luik ziet, durft beweren: „Wesel et Sedan, par exemple, durent aux emigrés liégeois une grand part de leur fortune, de leur splendeur.” *L'Eglise de Lidge ...*, p. 65 en 81.

253

pays”. En ook de adel sprak met goedkeuring over de bestraffing der ketters en de confiscatie van hun goederen. Althans, indien de ketters voortvluchtig waren en zich tegen de beschuldiging niet voldoende verweerden: „Pon pouroit confisquer leurs biens à proffit du prince et des vassaux”. Zelfs de Tiers-Etat kwam feitelijk niet tot verwerping van het edict zelf. Veleer eerde hij de opvatting van „Sa Grâce révérendissime, comme prince et vray pasteur cathédral”. Alleen, wij, horen weer het oude lied: „salvant toujours les privilèges, franchises et libertés de la Cité et du pays, et suivant la responce que, sur ce fut, à la dernière Journée des Estats en ceste Cité tenue, par la Cité faicte”. Met andere woorden: de „bonnes villes” herhaalden haar bekende betuiging van instemming met de democratische gedachten. En zij verwierpen de haar opgedrongen confiscatie 1).

Voor Hezius en zijn vrienden was deze verwerping der voorgestelde confiscatie van de goederen der ketters een onaangenaam feit. Te meer daar de beide andere standen, kapittel en adel, zich met de steden ten slotte homogeen verklaarden. Zo zou dan in het edict van 1545 de gehate verbeurdverklaring niet voorkomen. Maar het edict zelf is uitgevaardigd. En wij mogen aannemen dat het in hoofdzaak het ontwerp bevatte, dat George van Oostenrijk aan de Staten had voorgesteld. Hal- kin zegt er van dat het werd opgesteld door een inquisiteur, die bij zijn arbeid de medewerking van een officiaal genoot — te weten Charles de Nicquet — en ook van de ervaring der godgeleerden en juristen profijt heeft getrokken. In het tijdvak tussen de dood van Erardus van der Marck en de eerste jaren der regering van de prins-bisschop Ernst van Beieren, is er nimmer een zo belangrijke verordening in het prinsdom Luik afgekondigd.

Tien jaren na de publicatie van het edict, in 1555, deed George van Oostenrijk een poging om de macht van zijn inquisiteurs te vergroten en zulks ten koste van die der steden. Indien hij niet zelf hiertoe het initiatief nam, dan kan Hezius of misschien ook keizer Karel in deze de auctor zijn geweest. Bij het kapittel vond George steun. Niet echter bij de adel, die toonde bij zijn oude mening te willen blijven. En de steden begeerden dat de bestraffing van Lutheranen en Wederdopers zou geschieden overeenkomstig de bepalingen der Staten van 1545, namelijk: „comme l'on at faict de

temps feu de noble mémoire monseigneurle cardinal".

1

) Ook hier maakte ik een nuttig gebruik van de „collection manuscrite-Schoonbroodt." De archivaris J. S. Schoonbroodt, te Luik, heeft zich, in de lange jaren van zijn archivistische werkzaamheid, de enorme moeite gegeven om een groot aantal documenten der zestiende eeuw, op de ketterij en haar bestrijding in het bisdom betrekking hebbende, met alle nauwkeurigheid af te schrijven. Zijn zoon Ed. Schoonbroodt heeft deze kostbare verzameling geschonken aan de Société d'histoire du Protestantisme beige. Door de goedheid van Ds. Arnold Rey, te Luik, heb ik dit handschrift, de vrucht van een eerbiedwekkende arbeid, te leen ontvangen. Daris en Halkin hebben reeds eerder met deze hun voordeel gedaan. Zo draagt het dossier met getuigenis. sen „a temps de l'oppugnation et camp de prince d'orange" (1568) de met potlood geschreven notitie: „Dossier utilisé par M. Darts". Zie ook Jos. Daris' Histoire ... pendant le XVIe siècle, p. XII.

254

Deze moedige taal der steden droeg er toe bij dat voortaan het recht der burgers, om enkel door „lor en „franchise" te worden geoordeeld, niet meer in twijfel werd getrokken.

In ditzelfde jaar (1555) stierf Dirk Hezius, „témoin impuissant de la politique libérale de ses compatriotes". Twee jaren na hem ging ook George de weg op van alle vlees. Hij toonde op het einde zijns levens geen lust meer om aan de Staten van zijn prinsdom enige gunst te vragen. Evenmin voelde hij zich gedrongen om publicatie te schenken aan het grote besluit van de godsdienstvrede van Augsburg. Het was immers op 25 September 1555 dat Karel V aan de vorsten des rijks het recht toekende om in zake het geloof een beslissing te nemen. Niet aan de burgers zelf, maar aan de regerende vorst werd de keuze van belijdenis gelaten. De keuze des vorsten was de keuze des volks. De onderdanen zouden de godsdienst van hun vorst belijden of ... uit het vaderland moeten heengaan. Wier het begin van hun ballingschap kregen zij nog de tijd om hun goederen te verkopen. De godsdienstvrede van Augsburg bracht de verkondiging van de regel: Cujus regio, ejus religio: Wie het land regeert, bepaalt ook de godsdienst 1)!

Wij begrijpen goed dat deze vrede van Augsburg, ware hij al door de Staten van Luik met sympathie begroet, de toestand in het prinsdom en zijn regiem van vervolging der ketters niet noemenswaard zou hebben gewijzigd. Want zo ergens, dan was in Luik de prins-bisschop de volstreekte verdediger van het Roomse geloof. Intussen kan het ons niet verwonderen dat de van ketterij verdachte burgers zich dikwijls hebben beroepen 2) op de godsdienstvrede van Augsburg, volop

1) Op de zeer belangrijke en bewogen rijksdag te Augsburg kwam men tot de overeenstemming dat „niemand wegen des augsburgischen Bekenntnisses angegriffen werden dildo." In het Duitse rijk zijn de twee godsdiensten voortaan „existenzberechtigt": te weten de Rooms-katholieke en de Lutherse. De Gereformeerden hadden geen deel aan de godsdienstvrede van Augsburg: zij zouden nog hebben te wachten tot de vrede van Munster (1648). Augsburg bracht ook nog geenszins de wezenlijke individuele godsdienst. vrijheid. De geloofskeuze is enkel aan de regerende vorst. En de vrijheid is hier ook niet onbepaald te achten. Immers elke prelaat, die tot het Protestantisme overgaat, verliest zijn gebied, dat aldus voor het Katholicisme behouden blijft, krachtens de reservatio ecclesiastica, die de verdere secularisatie van kerkelijke bezittingen tegenging. Het rijkskamergericht wordt voortaan naar de uitgesproken rechtsgelijkheid bezet. De door hen verworven goederen blijven aan de Protestanten. Deze vrede heeft eigenlijk slechts een voorlopige uitspraak gedaan: hij is als een

interim. En een strijd van achtendertig jaren was hiertoe nodig geweest. Een strijd, waarin ten slotte het Katholicisme met de keizer de nederlaag leed. Karel V heeft de rijksdag van Augsburg niet bijgewoond en de afkondiging van dezen, op 25 September ook niet met zijn handtekening bekrachtigd, Hij heeft moeten vreezen (en beleven) „dasz das Prinzip und die Frucht seiner ganzen Lebensthbrigkeit hier zugrunde gehen wbrde" (Joh. Heinr. Kurtz,). Niet lang daarna trok de teleurgestelde monarch zich uit het staatkundig leven terug.

2) „Cela n'empêchait d'ailleurs pas les accusés d'en réclamer le bénéfice auprès de la chambre imperiale de Spire. Celle-ci n'avait garde de négliger ces occasions d'exercer sa juridiction, et chaque fois, nous la voyons intervenir en faveur des plaignants. En fin de compte, la pais d'Augsbourg, Men que n'ayant pas été promulguée officiellement dans la principauté, y exerealt cependant son action dans la plupart des cas." Tillen, p. 215. — Wij zullen later horen dat „die cristelicke ghemeynte ende versaemelinghe des heyligben evangelium Jhesu Christi deser Stadt Hasselt", in haar brief aan de overheid aldaar, zich op de rijksdag van Augsburg van 1555 beroept. Dit was in 1566.

255

gedachtig aan de daar aan de dag getreden verdraagzaamheid. Maar George van Oostenrijk wilde en kon geen woord spreken ten gunste van een vrede, die tegen de dogmatische beginselvastheid der Rooms-katholieke kerk en van een Roomskatholiek kerkvorst bleek in te gaan.

* *

*

Het door ons besproken edict van George van Oostenrijk doe ons niet vergeten dat elders in het zeer uitgestrekte bisdom 1), buiten het eigenlijke prinsdom Luik, naar de wens van de keizer, reeds lang aparte bepalingen tegen de ketterij golden. Wij kennen veelszins de plakaten, die Karel V in zijn grote rijk heeft afgekondigd. Van 1529 af volgde de keizer een systeem van vervolging der ketteren, dat de historicus Emond Poulet, wegens de ras uitgesproken doodstraf en verbeurdverklaring van goederen voor alle ketteren, heeft genoemd: „draconien, absurde, antijuridique, cruel dans sa simplicité". Tegen de gestrengheid der plakaten heeft menigeen feitelijk of impliciet geprotesteerd. Het is ons goed dit te weten. Reeds wezen wij op het sympathieke inzicht van de voorzitter van de Geheime raad te Brussel, Viglius van Aytta, die het opnam voor de berouwvolle ketteren, die de keizer nochtans wilde laten sterven. Liever zou hij een schuldige vrijlaten dan een onschuldige veroordelen: „praestaret nocentem dimittere quam innocentem condemnare". De mildheid van deze staatsman, eens een van Erasmus' jonge vrienden, kwam toen treffend uit bij de onverzettelijkheid van zijn machtigen vorst. En het is voorts bekend dat de inquisiteur Tapper — men zou het van hem niet verwachten — heeft aangedrongen op een zachter edict („un édit adouci"), dat men wezenlijk met recht ten uitvoer kon brengen. Het schijnt ook dat er rechters zijn geweest, die weigerden zich aan de hun bevolen wreedheid over te geven. Maar de keizer volhardde daarin. Nog op de zevenentwintigsten Januari 1555 gelastte hij om als officieren van justitie enkel vurige Katholieken te kiezen, opdat de actie tegen de ketterij te krachtiger zou wezen.

Met betrekking tot de ketterij en haar vervolging kan heel een rij van keizerlijke mandementen worden genoemd. Van deze willen wij er nog enkele noemen, tot aanvulling of wel tot onze herinnering. Op 23 December 1544 werd bepaald dat de verordening van 22 September 1540 twee keer per jaar in het openbaar moest worden voorgelezen. Het mandement van 26 Januari 1545 verbood om aan ketterse vluchtelingen huisvesting of hulp te verlenen. Dat van 28 Februari 1546

1) Gelijk wij nog weten, behoorden het graafschap Namen, het hertogdom Limburg,

belangrijke gedeelten van het graafschap Henegouwen, de hertogdommen Luxemburg en Brabant tot het diocees van Luik. Desgelijks gedeelten van Gelder en Gulik.

256

regelde de bevoegdheden der inquisiteurs. Wegens de door hen uitgesproken bezwaren is dit mandement echter later herzien. De revisie er van, door Halkin een veritable code de l'inquisition" genoemd, is eerst op 31 Mei 1550 gepubliceerd. Door dit plakkaat en door de plakaten van 28 April en 25 September werden de inquisiteurs de helpers der criminele overheidspersonen. En de ons bekende wreedheid spreekt uit deze plakaten weder volop. De doodstraf — door het vuur, het zwaard of de begraving in levenden lijve — treft reeds allen, die ketterse boeken verkochten, afschreven of in ontvangst namen. Dezelfde straf moet worden opgelegd aan hen, die beelden van heiligen verbraken, samenkomsten hielden of toelieten, over de heilige Schrift disputeerden, de verboden leer op enige wijze in de hand werkten. Als gold het hier de bestraffing van kapitale vergrijpen.

In de Nederlanden volgde Philips II de weg, dien zijn vader hem had gewezen. De edicten van 9 Februari en 20 Augustus 1556 laten hieromtrent geen twijfel. Wij weten ook dat onder de talrijke verordeningen van beiden, de vader en de zoon, tussen de jaren 1538 en 1557 uitgevaardigd, verreweg de meeste, in haast eentonige herhaling, van ketterse boeken, boekverkopers en -drukkers elding maken. Haast ieder jaar klonk inzonderheid het verbod, om slechte boeken e lezen, opnieuw. In het bijzonder beval de keizerlijke verordening van de tienden Juli 1540 beslag te leggen op die boeken, die voor het ware geloof gevaarlijk konden zijn, met name „les libvres nagaires (naguère) condampnez par nostre l'université de Louvain".

Kort daarop, 22 September van hetzelfde jaar, volgde en plakkaat, waarin een lijst van verboden boeken was opgenomen. Van deze, niet zeer uitvoerige index en van volgende; zeer omvangrijke indices, alsook van het optreden der genoemde universiteit, des keizers geestelijke dochter, zullen wij in ons volgend hoofdstuk nog omstandig handelen.

Moge nu en dan, onder bepaalde omstandigheden, ondanks de geldende plakaten, aan kettters enige clementie zijn betoond, deze kwam nimmer ten goede aan de Wederdopers. Indien wij op dit punt nog twijfel koesterden, dan konden zekere bepalingen van de rijksdag van Augsburg, in 1551, deze aanstonds wegnemen. Wij lazen geen feller taal dan die van: *Afscheydt ende Determinatie van tgyene dat de Keys. Ma. ende de Staten des Rijcks gedaen ende gesloten hebben op de Rijksdach te Augsburg*. An. M.D.LI I). De desbetreffende bewoordingen in dit geschrift uiten onomwonden de bezorgdheid der overheid wegens de invloed van deze kettters, wier krachtige overtuiging aldus wordt erkend: „Ende al ist dat dese hertneckicghe ende sorgelijcke (gevaarlijke) lieden int ghevanckenisse gheleyt worden

1) Een goed exemplaar van dit geschrift, gedrukt te Antwerpen, bevindt zich in het rijksarchief van Maastricht onder de verzameling „plakaten" van Brab. magistraat en Vroenhof. Zie bijlage XIX. scheydt = besluit of beslissing ener vergadering. Verg. het Duitse Abschied in dezelfde betekenis.

257

ende scherpelijck gheexamineert 1) ende gecorrigeert, ende nochtans blijven sy seer vaste ende obstinaet, ende als versteent in huer damnable ende intollerable opsedt, dat mense duer gheen neerstige vermaninghe noch goet onderwijs, ghebrenghen en can van huer voornemen". Kort en duidelijk en wreed is het bevel „dat si met de brande,

sueerde oft desghelijcks na ghelegentheyte vande persoonen gheusticieert ende gebracht sullen worden van levende lijve ter doot, sonder voorgaende de inquisitie vanden Geestelijcken Juge". Voor de Wederdopers, wie zij mogen zijn en hoe zij mogen heten, is geen gratie te verwachten. Allen worden over denzelfden kam geschoren. Dood aan de „Predicanten, opruuders, lantlopers ende Muytmaeckers vande selve Herdoepinghe!" Deze taal van de rijks-wetgever van Augsburg is, dunkt ons, nog feller dan die van enigen prins-bisschop van Luik die zich tegenover de ketterij liet gelden.

Met reden heeft Halkin aandacht geschonken aan het verschil tussen de Luikse en de Nederlandse wetgeving nopens de kettters. Hij wijdt er ons opnieuw op dat de vervolging in de Nederlanden veel wreeder is geweest en in een groter getal edicten haar uiting vond. Ook hebben de kerkrechtbanken daar meer invloed gehad. Werd aldus in de Nederlanden ook op vermindering van de invloed der officialen aangestuurd, zo trof deze actie er toch minder de kerkelijke ambtsdragers als zoodanig dan wel de vreemdelingen. Het ons bekende concordaat van 1541, tussen de keizer en de prins-bisschop, liet ook alle macht aan de inquisiteurs, mits zij dienaren des keizers waren.

In het prinsdom Luik nu — men zou het niet vermoeden — wint de wereldlijke rechter het in waardigheid van de geestelijken rechter. Het aanzien van de schepenen is groter dan dat van de officialen 2). Echter dient te worden erkend dat de betekenis der inquisitie, die reeds vóór de Hervorming werkzaam was, als bestrijder van het Protestantisme van jaar tot jaar toenam. In de stad Luik laat, gelijk wij al zagen, naast loi, het souvereine hof der schepenen, franchise, de vertegenwoordiging der Cité, haar belangrijke stem horen. En de bepalingen tegen de ketterij ademen er een vrij democratische geest. Op voorgaan van de 32 ambachten der hoofdstad verwerpen de Staten de verbeurdverklaring van de goederen der kettters en beschermen, op hun wijze, de individuele vrijheid. Maar ook in het prinsdom Luik wordt, zo goed als in de Nederlanden, voor de handhaving van het oud geloof in voldoende mate gewaakt. Ook in ons prinsdom worden de keizerlijke plakaten uitgevaardigd. De vazal eert de opperheer. In de politiek kan Luik Brussel ook niet negeren. Alleen, de Staten zorgen er voor dat de bestrijding

1) Examineren = verboeren, te weten op de pijnbank.

2) In dit opzicht is ook het proces tegen de ketterse Hedwig Strijbosch te Diest van belang. De officialen waren daarin de zwakke partij.

258

der ketterij door zekere gematigdheid wordt gekenmerkt. Want groter dan der eikenaren gehechtheid aan de ouden godsdienst is hun liefde voor hun vrijheden en privileges.

* *

*

Meer wij nu de geloofsprocessen in het bisdom, tijdens het bewind van George van Oostenrijk, behandelen, schenken wij aandacht aan de werkzaamheid der inquisiteurs. Hun optreden wordt niet door een algemeen geldende regel bepaald. In hun ambtsbediening is geen volstreekte eenheid aan te wijzen. Hier toch zijn de inquisiteurs vrijwel rechters, maar ginds treden zij eerder als geestelijke raadgevers op, die de kettters ook liever tot bekering brengen dan dat zij hun het leven benemen. Maar soms, neen veelal zijn zij ware ketter-jagers. En het is immers de gedachte aan deze ketterjacht, die de inquisiteur heeft gemaakt tot een ambtsdrager van ellendige soort.

Reeds zagen wij in iemand als Ruard Tapper, te Leuven, de ons antipathieke geloofsrechter 1), bij wiens beeltenis Gerard Brandt het felle onderschrift eens passend achtte:

*Dees' heeft het Paependom met ijver voortgeplant
Dees' Ketterneester stak de mutsaerden aen brandt ...*

Maar het type van een duivelse ketterjager en speurder was eerst Pieter Titelmans, van Hasselt, die onverwachts in een ketterse samenkomst binnen drong en de ketterse prediker tot grote verontwaardiging van de gelijkgezinde schare, eenvoudig arresteerde. Om van erger optreden hier niet te spreken. En deze Titelmans heeft het oude geuzenlied op het oog, dat van en om hem getuigt:

*De Deken van Ronsen om Godts woort bloot,
Hy heeft ghebracht menich Christen ter doot
Met moede seer preus 2),
Daeromme roepen wy cleyn end groot:
Vive, vive le Geus.*

1) Nochtans ontbrak het deze Enkhuizenaar, gelijk wij al opmerkten, niet geheel aan mededongen. Bij zijn dood is dit chronogram („carmen numernie") gedicht:

*Ad superos abiens Mavortis Ince secundá,
Intro pauperibus sua dat bona cuncta Ruardus.*

Aldus vertelt ons Valerius Andreas in zijn *Bibliotheca belgica* van 1643, die aangaande Tapper tevens getuigt: „Vixit ille non suis commodis, sed Ecclesiae Christi: cujus nomine continuis se laboribus confecit, malorum odiis, multisque periculis exposuit, seipsum denique curis & molestiis exhaustit." Tapper was bevriend met de keizer en voor deze „als de bijl in de band van de Lictor" (Bern. ter Haar). Aan de uitvaardiging der strengste plakaten heeft hij deel gehad. Deze vriendschap van Karel V ging niet over op diens zoon.

2) preus = moedig, stout. Ik citeer deze strofe uit Dr. Th. Goossens: *Franciscus Sonnius* in de pamfletten, 1917, p. 27. — Door Halkin is Titelmans genoemd: „á la fois un policier et un justicier". Men heeft beweerd dat de afkeer van het volk tegen die felle inquisiteur en kwelduivel te groter was, omdat Titelmans

259

De bevoegdheid van de inquisiteur werd nochtans vrij nauwkeurig in het oog gehouden. Toen de inquisiteurs, in 1550, door een baljuw in het graafschap Namen in een geval van toverij werden betrokken, hebben zij zich onbevoegd verklaard, daar het hier, huns inziens, niet ging om de ketterij. En te meer verdient de door hen gevolgde gedragslijn onze aandacht, wijl toverij en ketterij immers niet zelden verwant werden geacht 1).

Gelijk wij weten hebben, meer dan enige andere kloosterorde, de Dominicanen inquisiteurs geleverd. Reeds eerder arbeidde als zoodanig de Predikheer Jan van Baerle, prior van het klooster te 's-Hertogenbosch, die 4 Juli 1539 overleed. In hetzelfde jaar hebben wij Tilman van Segenberk, prior van het Keulse klooster, te Tongeren werkzaam gezien. Nog zullen wij Godfried Stryrode zien optreden in Biest. Voorts zijn daar Christiaan van Vlaanderen en de prior van het Maastrichtsche klooster Franciscus Gouters 2), die in 1547 worden vermeld, en Jan Hentenius, prior van het klooster van Leuven, die in 1556 tot algemeen inquisiteur van het bisdom Luik is benoemd. En eindelijk de geëerde prior van het Luikse klooster, Grégoire Sylvius, die in de jaren 1545 en 1551 inquisiteur is geweest. Het algemeen kapittel der Dominicanen hield streng het oog op deze inquisiteurs, die het naar welgevallen kon

ontslaan.

Maar George van Oostenrijk heeft, gelijk vóór hem Cornelis van Bergen, toch ook de arbeid genoten van inquisiteurs, die van hem, zonder de bemiddeling van enigen superieur, direct instructies ontvingen. Op deze wijze is de Minderbroeder Simon Sapiens werkzaam geweest, die ook reeds Erardus van der Marck en Cornelis van Bergen als inquisiteur diende. Desgelijks de Luikse kanunniken Dirk Hezius, Arnold Luyd van Tongeren en Jan Oems van Wyngaert. Ook de deken van

aanvankelijk een vriend der Hervorming zou zijn geweest. Wij lezen bij sepp (Verb. lectuur, p. 152) dat de populaire rederijker Jan Onghena, die, na afzwering van het Calvinisme, in 1568 op het schavot stierf, een gedicht had gemaakt, waarin hij al de kloosters van Gent beschreef en de monniken met de nonnen liet trouwen: „den deken van Ronse Heer Pieter Titelman paerde hij met het verken van Byloke". Titelman bracht Onghena in de gevangenis, maar voorname lieden, die in zijn grappen behagen hadden, hebben deze toen verlost. In de Biogr. Nationale schonk H. De Vocht een goede levensbeschrijving aan Titelman, die vooral in Vlaanderen, dus buiten ons bisdom, werkzaam is geweest. Zie ook: Victor Fris in Handelingen der Maatschappij van geschied- en oudheidkunde te Gent (1909, p. 94).

1) Ook Halkin wijst hierop in zijn opstel over „proces de religion á Namur au XVIe siècle" in Natalismint-1936, p. 17. Hij zegt daar: „Nonabre de sujets du comté furent, dans la première moitié du XVIe siècle, condamnés au bâcher ou du bannissement, comme vaudois ou sorciers." En later zullen wij nog horen van zekere Jean Delvaux, „le curé anabaptiste de Stavelot, qu'on voulait faire passer pour sorcier" Rahlenbeck: Les pays d'Outre- Masse, p. 40 en 137.

2) Het was deze Franciscus Gouters, geboren te Hasselt — Daris noemt hem „Francois de Hasselt" — die om de ketterij van de pastoor van Weert derwaarts werd gezonden (1547). deze betreffen de woorden in de „Kronijk uit het klooster Maria-Wijngaard te Weert" in Public. 1875, p. 154: „Den commissaris van Luijk quam in de advent te Weert te ondersoeken de pastoor en nog meer andere Mijden om die Luterijen wil."

260

Tongeren Willem Karsmekers mag onder de bisschoppelijke inquisiteurs worden genoemd.

De eerder door ons vermelde benoeming van Dirk Hezius en Charles de Nitquet tot algemeen inquisiteur (20 Januari 1545) heeft bijzondere betekenis gehad, wijl deze beide kanunniken aan George van Oostenrijk hebben voorgesteld om te 's-Hertogenbosch, Leuven en Breda, in Gelder en in Gulik plaatselijke inquisiteurs aan te wijzen. Hun eigen keuze richtte zich op Augustijn van Heusden, prior O.P. in de Bosch, Hendrik van der Molen, kanunnik aldaar, en Dirk Strick, prior O.P. te Nijmegen. Maar of de bisschop hen inderdaad ook heeft benoemd, is niet zeker.

Bij onze bespreking van Leuven hebben wij de daar werkzame inquisiteurs reeds genoemd. Onder het bewind van George van Oostenrijk zijn Ruard Tapper en Godfried Stryrode aldaar nog in hun kracht. De hoogleraar-inquisiteur Franciscus Sonnius, in Februari 1543 als rector-magnificus der universiteit opgetreden, had Leuven niet lang daarna voor Utrecht verlaten, om in Noord-Nederland van zijne, door de inquisitie diep geërgerde, tijdgenoten het ongunstig oordeel te erlangen, dat in de navolgende bewerking van het Onze Vader is uitgedrukt 1):

*O bisscop Sonnius, die ten Bossch zyt;
Uwe naeme is zeer benyt,
U ryck is van geender weerden
In hemelryck noch op eerden:
Ghy eedt huyden ons dagelicx broot,
Ons wyffs ende kynderen hebbent groot noot.*

*O Heer, ghy, die daer in de hemel zyt,
Maeckt ons doch desen bisscop met zyn insettinge quyt.
En laet ons in egeen becoringhe vallen,
Maer verlost ons van de geschoren allen.*

Tapper 2) heeft ook, in 1545 en later, buiten ons bisdom als inquisiteur arbeid verricht. Zo is hij opgetreden in het geloofsproces der martelaren Jan de Bakker (Pistonus) en Angelus Merula. In het Waalse land echter was Tapper — zo horen wij — niet op zijn plaats. Immers in 1550 is er sprake geweest van de

1) Geschied. der christ. kerk in Nederl., in taferelen (1864): II, p. 21. Beter is de tekst, dien Dr. Th. Goossens ons geeft in zijn boek: Franc. Sonnius in de pamfletten, p. 42. Hem volgen wij dan ook. In 1559 was Sonnius aangewezen als (de eerste) bisschop van 's Hertogenbosch. Eerst in 1562 deed hij als zoodanig zijn intrede. Beniden = niet kunnen uitstaan. Geschorenen = geestelijken (met toespeling op de tonsuur). Zulk een bewerking (ontwijding) van het O. Vader was oudtijds vrij gewoon. —

In 1551 is Sonnius in het land van Venlo (bisdom Luik) als inquisiteur werkzaam geweest. Wij horen nog van zijn daar verrichten arbeid.

2) Ook ten opzichte van Tapper is de arbeid van Th. Goossens interessant.

261

benoeming van de beroemden Benedictijn Louis de Blois, abt van Liessies in Henegouwen, tot inquisiteur onder de Frans sprekende bevolking der Nederlanden, aangezien Tapper „ne scet la langue walone". Maar de Blois bedankte voor deze aanstelling. Nog weten wij dat Cornelis van Meldert, deken van Sint-Jacob te Leuven, de achtsten Maart 1555 aan Michel Drieux en Ruard Tapper als algemeen inquisiteur in de Nederlanden is toegevoegd 1).

Ziehier dan heel een rij van namen van inquisiteurs in het bisdom Luik, als evenzo vele wachters op Sions muren. Hoe hebben deze geduchte mannen, door Halkin 2) een „armee redoutable" genoemd, de ketters schrik aangejaagd, zodat velen onder hen hun overtuiging prijs gaven, althans hun getuigenis nalieten, hun bezoek aan de conventikels staakten, hun verboden boeken in de haard wierpen!

* *

*

Wij komen dan nu tot de geloofsprocessen onder het bewind van George van Oostenrijk. Halkin wijst er ons op dat de korte notities uit 1545 in het aan Hezius toegekende dossier als het bewijs mogen gelden van de vervolging, die deze inquisiteur echter niet voldoende krachtig bevond. Hij meende dat de van ketterij verdachten, die door de inquisiteurs aan een eerste onderzoek waren onderworpen, in de gevangenis van de officiaal dienden te worden opgesloten. En de inquisiteurs moesten hen tot andere gedachten brengen of wel, bij gebleken onwilligheid der ketters, hen overleveren aan de wereldlijken rechter. Hezius spreekt van „réconciliations" en „abjurations" en zegt dat de ketters, die genadig werden behandeld en in de vrijheid terugkwamen, altijd in hun oude dwaling terugvielen. Blijkbaar kwamen deze verzoening en afzwering nog al eens voor.

Tot de ketters behoorde de priester Gerard Coenen, die, als Lutheraan, te Luik in de gevangenis heeft vertoefd. Reeds in 1534, dus lang vóór de rector Johann Borschemich, dien wij onder Gulik nog zullen ontmoeten, had hij, blijkens een brief aan de drost van Grevenbroich (bisdom Luik), in het Gulikse dorp Otzenrath (aartsbisdom Keulen) zijn sympathie met de nieuwe gedachten geuit. In 1549 en 1550 is hij daar een in concubinaat levend priester 3). Omstreeks dien tijd is te Luik ook

aandacht geschonken aan de ketterij van de priester Martin Faineaulx van het diocees Kamerijk. Het was Tapper, die van George van Oostenrijk de opdracht ontving om te Merchtem, zijn vroegere woonplaats naar de gedragingen van dezen

1) Reeds bij het plakkaat van 1540 behoorde Tapper tot een driemanschap van inquisiteurs in de Nederlanden. Met Franc. Sonnius en Jan Gruwel vormde hij toen een kettergericht.

2) Halkin: H.12., p. 143.

3) Redlich, p. 292, 293 en Forsthoff, p. 357.

262

geestelijke een onderzoek in te stellen. Van het resultaat daarvan is ons niets bekend. De raad der Cité van Luik bepaalde de zestienden Augustus 1548, naar aanleiding van een verzoekschrift van Henri de Haccourt junior en van „officiëren" van het ambacht der goudsmiden, dat deze Henri door „loi" en „franchise" diende te worden geoordeeld. Het desbetreffend extract van het rijkskamergericht heeft ons deze inlichting geschonken. De aard dezer rechtbank, naar welke Henri was verwezen, doet Halkin het vermoeden uitspreken dat wij hier met een geval van ketterij te doen hebben. Bij gebrek aan bewijsstukken mogen wij niet met zekerheid spreken. Maar opmerkelijk is het toch dat reeds in 1533 een Henri de Haccourt, jukmaker, in gezelschap van andere Luikse Lutheranen tot afzwering der ketterij kwam. deze „constructeur de jongs" hebben wij, onder Erardus van der Marck, met andere kettters ook genoemd.

Tot grote ergernis der Luikenaren was het beeld der Maagd van Grivegnée, in de nacht van 22 April 1554, in de Ourthe geworpen. In de „cri de perron" van 7 Mei beloofde de prins-bisschop honderd gulden aan dengene, die de naam van de beeldstormer aan de inquisiteurs of aan de schepenen van Luik kon noemen. Mocht de aanbrenger soms zelf enig strafbaar feit hebben bedreven, dan zou hij op kwijtschelding der straf mogen rekenen. Maar geen verklikker meldde zich aan en de bewerker van het snood bedrijf bleef onbekend. George van Oostenrijk noemde de daad het gevolg der „hérésie feliciane" (giftige ketterij), die durft ontkennen dat de heilige kerk de beelden der heiligen tot bring van de eenvoudige gelovigen in de bedehuizen toelaat. Intussen hebben wij in het hier bedoelde wanbedrijf eerder een Protestants protest tegen de Maria-verering dan de lust tot beeldstormerij te zien.

Nog weten wij dat iemand aan Ignatius van Loyola heeft geschreven dat pater Quentin Charlart, een der eerste Jezuiten onder de Belgen, in de gevangenis van Luik een ter dood veroordeelde Lutheraan had bekeerd. En Paris deelt ons nog mede (p. 180) dat „loi" en „franchise" in 1555 besloten tot de arrestatie van een aantal personen, die werden verdacht van ketterij. Maar bijtijds namen de gezochten de vlucht.

In het graafschap Loon zijn vele kettters door de inquisiteurs ondervraagd en vervolgens voor de rechtbanken geleid. Eerder spraken wij van de Wederdopers in dit gewest, het laatst van dien naamlozen schaapherder uit Gors op Leeuw, die zich moedig de tong liet doorboren en, de zesden Maart 1544, in Luik gelaten de brandstapel beklom. Christiaan Munters licht ons aangaande de Anabaptisten aldaar niet verder in. Nochtans was het met de vervolging van hen, in en buiten het graafschap, nog geenszins gedaan. Immers tegen 1547 is te Stockheim een vrouw

263

ter dood gebracht. En op 31 Januari 1551 is een andere Doperse vrouw, Marie Vlaminx van Sint-Truiden, te Lier terechtgesteld. Tezamen met haar stierven daar drie anderen de marteldood: Gillis van Aerde en Anneken van Roosbroecke, beiden van

Lier, en Govert Mertens, die inwoner was van Sint-Pieter, nabij onze stad 1).

Eer wij tot het graafschap Loon terugkeren, spreken wij kort van deze terdoodbrenging, die, ook blijkens de voor dit viertal martelaren gedichte zangen, allerwege een diepen indruk heeft genaakt. Met name was het Hans van Overdam, die zijn Liedeken van III vrienden van Lier tot veler ontroering dichtte. Hij woonde de terechtstellingen bij en is ook zelf kort daarop de marteldood gestorven 2).

Ongemeen cordaat waren aller houding en getuigenis. In het belijden was **Govert van Sint-Pieter** het vrijmoedigst. Wordt de gevangenen het keizerlijk plakkaat voorgelezen en hun gevraagd of zij de inhoud daarvan wel verstaan, dan zegt deze: „God heeft ons door Christus bevolen, als in Marcus 16 staet, dat alle die geloven, en gedoopt worden, sullen salig zijn, en die niet geloven, werden verdoemt: maer de Keyser na syn blind oordeel, heeft geboden, dat wie hem op sijn Gelove laet dopen, moet sonder enige genade gedood werden. Deze twee Mandementen strijden tegen een, een van beyden moeten wy verlaten, doch elk sal weten dat wy het bevel Gods houden moeten: want al leert de Satan dat wy kettters zijn, soo doen wy nochtans tege n Gods Woord niet.”

Dit getuigenis van Govert voor de schout heeft Hans van Overdam ons dan in deze versregels weergegeven:

*Corts daema wert haer ghelesen
Tmandament van des Keysers Raet
Wat sept ghy lieden van desen
Verstaet ghijt wel dat hier in staet?
Sprack de Schout hooghe van moede
Waer op dat antwoorde gaf
Goyvaert met seer coelen bloede
Spreeckende ghelijck de vroede
Sachtmoedelijck ende niet straf.*

*God die heeft ons ghegheven
Door Christum een ewich bevel
Dwelck ons Marcus 3) heeft beschreven
In zijn sestiende Capittel well
Dat alle die gheloven
Ende ghedoopt werden daer naer
Werden salich, maer God sal beroven
Vande salicheyt, ende verdoven
Al die niet en gheloven, dits claer.*

1) In 1559 zullen wij te Maastricht wederom een tweetal Doperse martelaren ontmoeten. En het zullen in ons Tricht niet de laatsten zijn.

2) Hans van Overdam, onder de martelaren een der weinigen, die agressief optreden, stierf in hetzelfde jaar, te Gent, op de brandstapel. Ook zijn eigen martelaarsdood is bezongen. Van zijn zang op de martelaren van Lier zegt hij: „*Het is geschied ter tijd, toen de vier vrienden opgeoffert waren (daer ik dat Lied afgemaakt hebbe) en ik se had sien verbranden.*” Men zong dit lied naar de melodie van „O rat van avontueren.” Bibl. Belgica, deel XIX, no. 598.

3) Govert heeft van Marcus 16 het zestiende vers op het oog.

*Maer de Keyser groot van machte
Na des werelts blint aensien
Heeft hier teghen met crachte
Een ander bevel doen geschien
Datmen al die haer laten dopen
Toprecht geloof bekennende eerst
Sonder gracy oft enich hopen
Aen enen staeck sal knopen
En verbranden met fel tempeest.*

*Dese twee Mandamenten
Tegen malcanderen staen
Hoort Heren ende Regenten
Een van tweeen willen wy versmaen
Niemant en sy dit verholen
Gods bevel dat willen wy hoen
Al leert Satan in zijn scholen
Dat wij ketters zijn ende dolen
Tegen Godts woort wy niet en doen.*

Als zij naar de rechtbank worden geleid, zegt Govert, tot de priesters: „Trekt uwe lange kleederen uyt, doet sacken 1) aen, en stroyt assche op u hoofden, en bekeert u, als die van Ninivé"! De schout vraagt hem of hij geen genade begeert. En zijn antwoord luidt: „Om u genade wil ik niet bidden, want wat ik niet ontbereren mag, sal my de alderhoogsten God geven." Ten slotte wordt hem het spreken verboden. Zelfs wordt hem een breidel aangedaan

Aan **Marie Vlaminx**, die vijfenzeventig jaar oud is, wordt gevraagd of zij begeert te biechten. Maar zij weigert en zegt: „Het berouwt my dat ik oyt Papen met haer sterffelijke oren mijn sonden gebiecht hebbe." En wil een priester haar toespreken, dan spreekt Govert bestraffend: „Gaet van hier gy Verleyder tot u volk, wy hebben u niet gebrek!"

Tezamen baden de gevangenen en ook kusten zij elkander.

Anneken van Roosbroecke begint dan, naar psalm 31, te zingen: „Op u betrou ik, Heere!" Als de dienaars haar heten te zwijgen, roept Govert: „Neen, Suster, singt vry!" en hij zingt met haar mede. Naar zijn Doperse „medegenoten" gevraagd, verklaart hij: „Al konde ik er tot twintig toe tellen, daer en sonde niet een gemelt worden!" Hij weigert ook de hun aangeboden wijn: „Ons en lust niet van uwen flauwen wijn, want onse Vader sal ons nieuwen 2) most schenken in sijn eeuwig Rijk."

Gebonden aan de worgpaal hebben beide vrouwen een lied gezongen en elkander toegeknikt en vertroost:

*Als tvolck meynde dat doude vrouwe
Aenden staeck staende was geworcht
Haer Bruydegom zijnde getrouwe
Nergens voren en heeft sy geworcht. 3)
Staende aen de staecken gebonden
Elck aen zijnen hals met een strop
Vrymoedich met lacchende monden*

Slaende vriendelijck haer ogen op

- 1) Jona 3: 5 en Matth. 12: 41.
 - 2) Matth. 26: 29 en Marc. 14: 25.
 - 3) Voor niets ter wereld behoefde zij bekommerd te wezen.
- 265

*Maer een liedt heeft sy opgeheven
 God schenckende lof ende danck
 Twelck als Anneken heeft beseven
 Sanck sy mede ronder sneven 2)
 Vyerige liefde haer daer toe dwanck.
 Hebben sy malcander met nicken
 Lieffelijck getroost ende gegroet
 En door noch meer ander sticken 1)
 Sachmense malcander toeschicken
 Vroom betrouwen ende stercken moet 3).*

Dit over de Doperse martelaren van Lier.

Tot de geschiedenis van het graafschap Loon behoort dan nog het breed opgezette onderzoek te Curingen van 1555 4). Silvester Dursle, des drossaards plaatsvervanger, heeft daar in naam van de prins-bisschop, niet minder dan vierhonderdvijf tig getuigen gehoord. Hunne verklaringen betreffen vooral de ongerechtigheden van dieven en valschemunters. Drie punten echter, de ons niet onbekende trits vormend, zeggen ons duidelijk dat het onderzoek ook terdege de ketterij, de godslastering en de toverij gold. Aan de getuigen wordt allereerst gevraagd: „oft sy niet en hebben horen singen oft selve gesongen eynige fameuse liekens in versmadinge der geestelicker staet ende oft se oeck niemanden en hebben gesien oft horen leesen eynige duytsche boecxkens van der nyeuwen evangelie oft geloeve mende maeckende, ende oft se nyemanden (tzy vrouwe oft man) van de nuwen geloeve en hebben horen disputeren oft willen seggen dat men eghene santen aenroepen oft eren en sonde, maer hun beelden versmaeden ende ut der kercken geworpen te woerden, ende wie daer naem ende faem aff hebben." Verder hebben de getuigen te verklaren of zij iemand hebben horen blasfemereren, door „met swaere eeden te sweren als by Gods macht, cracht, vliesch, bloett, wonden, heylich sacramenten, Gods heylich lichaem oft dyer gelycke eeden." En, ten derde, moeten zij elkeen aangeven, die „eymants zyn beesten, kinderen oft anders betoevert." Het treft ons dat, blijkens de getuigenverhoren, tot de zangers van „fameuse liedekens" de ... priester Her Goaren of Goidert Thys, alias Blitsen, behoort. Een getuige verklaart dat het lied van deze op de paus sloeg „ende daer by saeten sommige burgers van Hasselt, die grote behaegen daer in hadden." En wij vernemen ook dat Marten Cilien, alias Rossum, „fameuse liedekens op die priesters ende hon concubynen" heeft gezongen. Ook van de lezing van goddebze boeken wordt gewag gemaakt. Een getuige noemt Jan Mewis,

- 1) Stukken (dingen), die beide vrouwen als middelen ter hand namen.
- 2) Toen Anneken het besepte (hoorde), zong zij zonder mankeren (aarzelen) mee.
- 3) Tot de bespreking der vier martelaren van Lier maakte ik gebruik van Van Braght, p. 96 en 97, alsmede van Bib!. Ref. Neerl. deel II, 568-577.
- 4) Het betreft hier het register van 141 bladen op het rijksarchief van Hasselt, dat de titel heeft: Gemeen inquisitie oft inqueste voir ons scepenen van Curingen ten Loenschen recht. Zie Mélophiles, deel 41, waarin het door A. Hansay wordt besproken in een opstel over

Blasphémateurs, hérétiques et sorciers à Curange en 1555."
266

alias Briers, burger van Hasselt, als dengene, die „een duytsch boexken, dwellich verboeden is" in zijn hand had.

Veertig getuigen bezwaren de voor zijn dagen zeer vrijzinnige Meester Jan Caussarts, die de vrijmoedigheid en de moed heeft om alom te getuigen dat een bedevaart 1) verloren tijd betekent. In het bijzonder veroordeelt hij de gang naar het beeld van O. L. Vrouwe in 't Heuttken te Curingen. Hij is, al komt hij ook niet geregeld ter kerke, geenszins een ongelovig man. Alleen hij belijdt „dat hy geen geloeff daer in die bevert en hedde, ende dat beter weer dat men God aenbeede."

Hij noemde de pelgrims kortweg „nyet wyss", die dat beeld gingen bezoeken en meende dat zij beter deden met de offerande der eieren tehuis aan hun kinderen te geven. Haast medelijdend had hij hen nagekeken, zeggend: „Daer gaen sy henen Ons Lieff Vrouwe besuecken ende die wonde affbyten, sy meynen dat se dat febris daer laeten sullen; twaer hun beter dat se thuyt bleven" 2). En dan de bedevaart naar Sint-Hubertus (St. Huybrechts)! Nee, „waer hy van enen quaeden verwoeden hont gebeeten, hy solde hem (zich) int water baeden ende God genaede bidden." Ook spotte hij met het verhaal van het beeld van de H. Leonardus van Léau — Zout-Leeuw, een stadje in Brabant — die, als hij een mirakel deed, zó zwaar was dat er honderd mannen nodig waren om hem te dragen. Hij, Caussarts, zou het wel alleen kunnen! En als het beeld soms zweette, dan kwam dit zijns inziens enkel van de olie, waarmede men het had overgoten, en waarlijk niet van de inspanning van de heilige tot de verrichting van zijn mirakelen! Volgens verscheidene getuigen had hij hier open gesproken van arme en verdoolde mensen, die „daer geloeff op stelden meynende dat dat beelt van Sint Lenart mirakel deede, want alst scheen sweeten, dan weert met olyen bestreecken."

Het register biedt ons voorts een honderdtal getuigenverklaringen aangaande godslastering, waarvan dertig personen — onder hen twee vrouwen — worden beticht. Wij horen ook nog dat zeven ongelukkigen worden beschuldigd van toverij. Het zijn zes vrouwen en één man. Veertig verklaringen bewijzen het ellendige bijge loof in zake de hekserij, hetwelk ons voldoende bekend is.

De archivaris Alfred Hansay, die het register 3) bestudeerde, zegt ons dat hij

1) Hansay deelt ons mede dat destijds, door de gebvigen in het land van Hasselt, devotie werd betoond aan Maria (la Vierge de Douleur") in de kapel 't Heuttken te Curingen. Deze verering ontstond er eerst in het midden der zestiende eeuw. Jan Caussarts verwijt aan Meester Jan van der Mey (p. 32): „Wat hy dat heelt van Onser Liever Vrouwen noet (nood) hedde te setten int heyligen huysken genaempt dat Heuttken, want het weer van synder muyen (moei) tomen" ... Verder ging men in bedevaart tot Sint- Pancratius (SintMecrassus!) te Zellick, tot Sint-Hubertus te Schaffen, tot Sint-Leonardus te Zout-Leeuw, tot Sinte-Gerberchte te Rosmeer. In de verklaringen der getuigen wordt voorts meer dan eens gewag gemaakt van de veelal verrichte bedevaart naar Neuss in de Rijnprovincie, alwaar de H. Quirinus werd vereerd.

2) Affbyten = verre houden. Febris = koorts.

Hansay spreekt er niet van dat het register iets aangaande de Wederdopers bevat.

267

van de uitwerking van dit breedvoerig onderzoek en daarmede van de uitgesproken vonnissen, bij ontstentenis van de criminele rollen van Curingen en van het hof van Vliermael uit dien tijd, niets afweet. Het lot van de kettersen en verlichten Jan

Caussarts kan ons interesseren. Is hij aldan niet op de brandstapel gekomen?

Wij spraken eerder van het aan Dirk Hezius toegekende dossier, waarvan ons de betekenis duidelijk werd. Door de bestudering van een tweetal daaraan toegevoegde documenten heeft Halkin ons ingelicht aangaande de vervolging van Hedwig Strijbosch te Diest, die reeds begin Maart 1545 werd beschuldigd van godslastering en ketterij. Deze vrouw deed anders dan Jan Caussarts te Curingen, die in de omgang met de mensen zo losweg zijn gevoelens uitsprak. Haar optreden was meer openlijk en haar getuigenis leek een verzet. Toen de klok het Angelus aangaf, had Hedwig zich hoorbaar uitgelaten tegen de aanroeping van de Maagd en de heiligen. Tot God alleen diende men te bidden. En zij had ook uitgeroepen: „Maria is een vrouw als andere vrouwen en als ikzelf!" Op bevel van de drost gearresteerd, werd Hedwig geroepen vóór het gerecht der schepenen met de schout als voorzitter. De drost had de godgeleerden te Leuven geraadpleegd, om te vernemen of de gesproken woorden al dan niet ketters mochten heten. En blijkbaar had hij een bevestigend antwoord ontvangen en de vrouw schuldig verklaard aan overtreding van het edict van 22 September 1540.

De zevende Mei 1545 eiste de schout bij de schepenen voor Hedwig Strijbosch, in geval zij in deze ketterij volhardde de dood op de brandstapel en anders, bij afzwering van deze haar onthoofding, begraving of een andere zware straf. De beschuldigde had in Laurens van Assche haar advocaat. De debatten in de rechterlijke vergadering waren langdurig en levendig. Maar ... De drieëntwintigste Mei staakte de schepenbank opeens de behandeling der procedure tegen Hedwig, wijl zij met ergernis had vernomen dat de officiaal van Diest zich daarin mengde. Halkin acht het mogelijk dat deze kerkelijke rechter de edele bedoeling had om de ongelukkige te redden. In ieder geval kwam de officiaal op voor zijn bevoegdheid om hier mede te spreken. En hij had de steun van een rechtsgeleerde. Nog bewaart het rijksarchief te Luik (archief- Conseil privé) diens: *Dijormatio iuris super negotio mulieris captive in Diest propter heresim*, waarin de schrijver opkomt voor de bevoegdheid van de officiaal, wegens het geval van ketterij en wegens de overtreding van het keizerlijk edict. Het geschrift bewijst ook duidelijk de onderlinge na-ijver van de kerkelijke en de wereldlijke rechter.

Tegen de spitsvondige schrijver van deze *Informatio*, die wij verder onbesproken laten, was de drost niet opgewassen. Hij ging dan ook voor de officiaal uit de weg. Nochtans eiste hij, na deze genoegdoening aan de geestelijken rechter, voor zich het recht op om Hedwig Strijbosch, uit hoofde van haar overtreding

268

der burgerlijke wetsbepaling, door de schepenbank toch nog te doen veroordelen.

Maar de officiaal van Diest, vast besloten om het geval geheel alleen te behandelen, volhardde in zijn verzet. Wederom trad een advocaat op, nu Cornelis Bloemaerts, die op zijn beurt een *Menwria pro conservatione iurisdictionis reverendissimi domini* schreef, met de bedoeling om de schout te overtuigen dat hij goed deed met niet in te gaan op de uitnodiging van de drost. Ook deze raadsman verdedigt met kracht het recht van zijn geestelijken lastgever. Hij kent aan de schepenen enkel de verbeurdverklaring van de goederen der vrouw toe, voor het geval de kerkelijke rechtbank, die in deze alleen competent is te achten, haar schuldig mocht verklaren.

In deze zaak zijn ook Tapper, Stryrode, Drieux en Glaverman, allen inquisiteurs voor de Nederlanden, opgetreden, die voor de vrijspraak van Hedwig Strijbosch hebben

gepleit. Aan haar moeite zou dan ook een einde zijn gekomen, indien de schout van Diest zich bij deze afloop der procedure slechts had neergelegd. Maar hij achtte het oordeel al te genadig. Zo kwam de zaak de veertienden October bij de schepenenbank opnieuw in behandeling. Na verloop van twee maanden, in welk tijdsbestek ... achttien zittingen zijn gehouden, hebben de schepenen van Diest, tezamen met de burgemeesters, eindelijk vonnis gewezen. De straf, die Hedwig ten laatste hoorde uitspreken, was niet zwaar. Zes maanden lang moest zij, des zaterdags, in de O. L. Vrouwe-kerk de Mis bijwonen. God en de heilige Maagd had zij, voor hare overtredingen, om vergiffenis te smeken. En ook voor de monarch moest zij bidden. De wereldlijke rechter had dan toch overwonnen! Van al het leed, dat deze ketterse vrouw in al die maanden heeft moeten verduren, spreken wij maar niet ...

Tot de geschiedenis van het Protestantisme met betrekking tot de landen van Over-Maas en Limburg beschikken wij niet over rijke gegevens. Al is daar ook voor de Hervorming propaganda gevoerd, tot geloofsprocessen leidde deze weinig of niet. Eerder bespraken wij het geval van Graz-Bocquet, uit Dolha in, wiens weduwe, in 1539, bij de schepenen van Luik een goed getuigenis aangaande haar geloof aanvroeg. En nog kennen wij de kapelaan van Limburg, Jean Dubois. Jaren tevoren van ketterij vrijgesproken, laat hij in 1554 opnieuw van zich horen. Wij weten dat zijn zaak leidde tot verschil van mening bij de regering te Luik en bij die te Brussel. Maar de afloop van zijn proces is ons onbekend.

Laat ons ook mogen letten op Rolduc. In het jaar 1544 is het land van Rolduc, een oud Brabants leengoed, uit de handen van hertog Willem van Gulik aan keizer Karel overgegaan 1) Deze verkoop, tot de prijs van twintig duizend goudgulden, is door de abt Leonard Dammerscheidt zeer bevorderd. Rahlenbeck meent

1) Wij volgen hier Ch. Rahlenbeck, die in zijn: *Les gays d'Outre-Meuse* (p. 209) de mening van Pélerin (*Essais*, p. 48), betreffende de verkoop der heerlijkheid Rolduc, verbetert.

269

dat zijn ijver in deze voortkwam uit zijn overweging dat straks, door een nieuwen toestand, de oude godsdienst zou worden hersteld. Immers had de hertog van Gulik de uitoefening van de Rooms en eredienst in zijne landen geschorst. En Dammerscheidt meende te mogen rekenen op de bijstand der inquisiteurs van Luik en Leuven om de adel en het landvolk tot de verlaten altaren terug te brengen. Mede volgens Rahlenbeck hebben vele Lutheranen en Wederdopers, de verkoop des lands vernemend, hun haardsteden verlaten. Zij begeerden geen onderdanen te zijn van Karel V. Maar niet allen zijn gevlucht. Er bleven tal van mensen, die slechts voor het uiterlijk aan de oude kerk verbonden schenen. Heldhaftig noemen wij dezulken niet. Nochtans hebben deze en genen onder hen met de magistraat of met de geloofsrechter te doen gehad.

In Vaals sterft een boer. Zijn broeders, die hem niet lieten bedienen, begraven het stoffelijk overschot clandestien en verspreiden het gerucht dat de ontslapene bezweek aan de pest. De drost Gilles van Eynatten gelooft hen niet. Maar al eer een nader onderzoek wordt ingesteld, nemen de gebroeders de vlucht. Hun goederen worden verbeurd verklaard 2).

Wij vernemen voorts de werkzaamheid, in Rolduc en omgeving, van zekeren Meester Leonard. Zonder vrees preekt hij tegen de Maria- en de heiligenverering, tot bezorgdheid van de drost, die geen raad weet met het geval van deze ketter- schen propagandist. Want Leonard, geboren in het Gulikse, zegt zich te houden aan de Augsburgse geloofsbelijdenis. Toch gaat de drost over tot des predikers arrestatie en

vraagt vervolgens aan de kanselier van Brabant om nadere lastgeving. Na verloop van twee maanden betuigt deze voorname dignitaris zijn hulde aan de drost van Rolduc, hem tevens gelastend om de gevangene door een kundig godgeleerde te laten ondervragen en vervolgens het resultaat van het geloofs onderzoek te doen toekomen aan de inquisiteurs van Luik, die dan over 's mans lot mogen beslissen. Van het verloop der rechtszaak van Meester Leonard, die inderdaad naar Luik is gevoerd, vernemen wij niets.

Het is mogelijk dat deze Mr. Leonard voor zijn deel schuldig is aan het verzet en de heiligschennis, die in de jaren 1545 tot 1550 zijn betoond. Een boer Dirk Birben, verstoort op een zondagmiddag, door zijn luidruchtigheid, de predikatie van de nieuwen pastoor in zijn dorp. En Paul van der Mēren te Holset, mede landbouwer, geeft aan zijn herder in de pastorie een pak slaag. Hij wordt slechts gestraft met een boete van tien Brabantse guldens. Tegen een burger van Rolduc, Antoine Pelser, werd wegens godslastering een vervolging ingesteld. De naam Pelser (Peltzer) zou, zo leert ons de genealoog H. F. Macco, in het land van Aken en in dat van Valkenburg, een Protestantse klank erlangen. Maar toch, het is de

1) Rahlenbeck gebruikte als bron: Ch. des comptes, reg. 13163 van het rijksarchief te Brussel. 270

vraag of deze Antoine wel om ketterij is gestraft. Immers hij legde aangaande zeden en geloof een gunstig getuigenis over. Zijn onwaardig gedrag was, zo heette het, enkel het gevolg van zijn... beschonkenheid. De hem opgelegde boete bedroeg / 26.

Voorts horen wij van vier „toveressen“, twee uit Simpelveld en twee uit Ubach. Om harentwil kwam de beul van Aken over, die deze (naar wij vrezen ketterse) vrouwen aan zware pijniging onderwierp, doch bij haar geen bekentenis kon ontlokken 1). Rahlenbeck wijst er ons dan tevens op dat in het land van Rolduc van heksenprocessen overigens weinig sprake is geweest. En hij meent dat dit gunstig verschijnsel onder meer kan worden verklaard uit de aard van de regering der hertogen van Gulik en Kleef, die, bijna anderhalve eeuw lang, de elders woedende vervolging tegen Waldenzen, Lutheranen en Wederdopers veelszins verre hield 2).

Nog vermelden wij dat in 1555 twee Lutheranen, uit Bolland en uit Julémont, door de schepenen der stad Limburg in vrijheid zijn gesteld.

* *

*

Onze aandacht geven wij thans in het bijzonder aan het graafschap **Namen**, het enige Waalse gebied in ons bisdom, waar de Hervorming diep genoeg wortel schoot om er een heftige vervolging uit te lokken. Het is vooral de predikant Jean Meyhoffer, schrijver van: *Le martyrologe protestant des Pays-Bas* (152,3-1597), die zich, na Rahlenbeck 3), aan de geschiedenis van het Protestantisme in Namen heeft gewijd 4). In dit graafschap vertoefden wij ook reeds eerder (p. 32 en 164). En wij

1) Rahlenbeck zegt (p. 214): „Il fallut les relacher défigurées, estropiées presque mourantes, sans avoir pu leur arracher le moindre aveu“. En hij geeft, uit dat register 13163 puttend, de volgende rekening van de drossaard van Rolduc:

Au bourreau d'Aix-la Chapelle pour avoir á deux reprises soumis á la torture les deux femmes arrêtées á Simpelvelt : 7 florins de Brabant.

Entretien dudit bourreau et de son valet á Rolduc pendant trois jours: 4 florins

Au messenger qui a été chercher le bourreau á Air-la Chapelle 2 sols.

Aux domestiques du mayeur parce qu'il avait permis au bourreau

de venir nous trouver

7 sols.

Pour entretien pendant neuf jours des deux femmes de Simpelvelt relâchées sans punition ni autres amendes

2 florins 14 sols.

2) Aangaande het land van Rolduc zegt Rahlenbeck (p. 215): „Il avait toujours été pour les gens des Pays-Bas un beu de refuge, et l'hérésie, sous toutes les formes, devait lui être familière et peut-être même sympathique.”

3) In de Revue de Belgique, deel XV der tweede serie (1895): Les gueux namurais.

4) Op 9 Dec. 1912 heeft Ds. Meyhoffer, thans hoogleraar in de godgeleerdheid te Lausanne, voor de negende algemene vergadering der Société d'histoire du Protestantisme beige, bijeengekomen in de Protestantse kerk van Namen, een gedocumenteerde lezing gehouden over: „Les hérésies et la réformation protestante á Namur”. Zie voor deze lezing het Bulletin dezer société no. 9, waarvan wij veel nut hadden. —

De archivaris van Namen, F. Courtoy, schreef mij op 8 Febr. 1937: „Si vous avez vu l'ouvrage de L. Halkin réoemment paru — hier is diens Histoire religieuse ... bedoeld — et son article sur les procès de religion

271

herinneren ons nog dat de Lutheraan **Jean Wanot**, de koster van Thisnes in het rechtsgebied van de baljuw van Wasseige, na wrede pijniging is onthoofd (1541). Hij was nog genadig behandeld, daar het vonnis hem ten vuurdood verwees. Laat ons zien wie hem volgden in het lijden der geloofsvervolging.

De enentwintigste April 1545 werd te Spy een (naar het heette) gevaarlijke Lutheraan gevat, **Collin de Rentbour**: „il était fammé d'avoir des libres contre la foie christinne et avoit nom d'être Leuther”. In Spy had deze Collin gehuwde kinderen en vele vrienden, weshalve de gerechtsdienaren niet zonder aarzeling en bezorgdheid tot zijn gevangenneming overgingen. Na onderzoek is Collin wederom vrijgelaten. Hij beloofde voortaan te leven zoals „ung bon christien doiet faire”.

Ergers verging het **Nicolas le Villain**, die „estoiet suspicionné estre leuther en tant qu'il disoiet mal de Dien et desprisoiet notre St. Père le pappe et qu'il n'estoiet que ung homme pescheur comme les aultres par quoy on n'estoiet tenu aller a confesse a luy.” De man had geen gunstig verleden: „c'était un aventurier, buveur et bavard” 1). En nog aan andere en ergere vergrijpen stond hij schuldig. In de avond van 25 Mei 1545 was hij, met zijn vrouw en een dochttertje, gearresteerd. Des anderen daags werden zij alle drie — le Villain, die geen sterk man was, gebonden op een paard — naar Goulzennes en vervolgens naar de gevangenis van Namen gevoerd. Le Villain was geboortig uit Doornik, waar de Hervorming al vroeg vele zielen had gewonnen. Meyhoffer, hieraan gedachtig en de man onwillekeurig idealiserend, vraagt of wij in deze een reizend prediker („prédicant nomade”) hebben te zien? Het antwoord zal ontkennend moeten luiden. Wel had le Villain in het graafschap Namen behalve te Spy, in Falmignoul en in Falmagne vertoefd, alwaar naar hem dan ook een onderzoek was ingesteld. En ook had men naar hem geïnformeerd te Doornik, zijn geboortestad, waar hij in de „rue du Luquet d'Anthoen” zijn woning had gehad.

In Wezel, de veilige vluchthaven der vervolgdgen, was hij mede gevestigd geweest. Zijn zaak is dan behandeld door „Monsgr. le presidens et gens du Conseille Inquisiteur de la foies” en daarna door de Raad van Namen, die hem deed pijnigen en ten slotte ter dood veroordeelde. Niet bereid om zijn dwaling te

Namur au X^{VI}e siècle, paru dans Namurotim II, 1936 (dont je puis vous envoyer gracieusement un exemplaire), vous aurez en connaissance de tout ce qu'il y a á Namur concernant le protestantisme du XVIe siècle. Nous n'avons pas de fond spécial á cc sujet; les renseignements les plus importants se trouvent dans le Conseil provincial qui a été exploré par

moi peur Mr. Halkin. Il se peut que le hasard livre encore l'une ou l'autre indication, mais les recherches ici me paraissent inutiles et vous pouvez vous épargner le déplacement."

1) Aldus Halkin, die ons, door de bijlage tot zijn opstel in het tijdschrift *Namurcum*, ook bekend maakt met de cipier der Namense gevangenis, die zich in een brief aan de voorzitter van de Provinc. raad over de gevangene onder meer aldus beklagt: „Monsieur le président, vous adverty que ce prisonnier tournisien a beaucoup de termes qui ne sont point trop bon, car il se mocque des prisonnier quant il dient leur bene. dicitez ou qu'ils parlent de Dien ou de sa mère ..."

272

herroepen, heeft hij daar de zestiende November 1545, de brandstapel beklommen 1).

De eerste Maart van 1546 moest **Jacques Daiesse**, van Moustier aan de Sambre, hetzelfde lot ondergaan Ongetwijfeld ook uit hoofde van ketterij. De bekende woorden „ars et brullé", in de rekening der baljuws van Fleurus, zeggen ons genoeg!

Nadat zekere **Collard del Chambre**, uit Temploux, in 1547 wegens vermeende ketterij voor het leven uit het baljuwschap van Fleurus was verbannen, volgde in 1548 het proces tegende Lutheraan 2) **Gaspard Winant** uit Jambes, bij Namen.

In Juni van dit jaar werd Winant gearresteerd. Met Bouvignes, Dinant, Mariembourg en vooral ook met Aken en Valenciennes, waar toen, gelijk wij weten, vele afvalligen woonden, het zij dan Lutheranen of Calvinisten, onderhield hij betrekkingen. Uit bijna alle plaatsen, waar hij zijn verblijf had gehad, riep men getuigen á charge op. Na een hechtenis van 178 dagen is hij tot de brandstapel veroordeeld. Waarschijnlijk kwam hij op het laatst tot herroeping. Althans hij is, de tienden December, met het zwaard gedood. De oude rekening, op het archief van Namen bewaard, zegt ons dat de beul „cut à son prouffit les bois et fagotz que lors furent préparés." De overheid van Namen was, wegens de voortgang der ketterij, blijkbaar zeer bezorgd. En ook de gouvernante Maria, al dan niet onder de invloed van haar raadgevers — immers ten aanzien van de Lutheranen schijnt zij niet zeer vinnig te zijn geweest — betoonde zich waakzaam.

Als gevolg van de uit Brussel ontvangen brieven vertoefte **Daniel de Maldonade**, uit Namèche, 66 dagen in de kerker, om voor de tijd van zes jaren te worden verbannen (26 Maart 1550). In de rekening van de baljuw wordt hij gebrandmerkt als: „chargié du sexse d'heresie." Mede op last van Brussel gaat „le souverain bailli" in eigen persoon naar Moustier om er, ten huize van „mademoiselle" de Frizet, beslag te leggen op alle boeken, brieven en papieren, „affin de cognoistre par iceulx s'il y avoit aulcune chose suspecte et mauvaise". De verzamelde stukken zijn, met toelichting, naar Brussel verzonden.

Een andere verdachte van aanzien was **Guillaume de Gulpen**, heer van Longchamp. Deze edelman had de onvoorzichtigheid om een als verboden gesignaleerd geschrift — *Le livre de vraye et parlaicte oraison* — onder zijn boeken te bewaren³⁾. Van Gulpen

1) De beide bijlagen tot het referaat van Meyhoffer in genoemd Bulletin zijn extracten uit de rekeningen der baljuws van Fleurus en van Namen, die op de arrestatie enz. van de martelaar le Villain betrekking hebben.

2) Winant kan zeer wel een overtuigd Lutheraan zijn geweest. Maar toch wijzen wij nog eens op de veelal vage betekenis van dit woord. Alle ketteren heetten wel Lutheranen, gelijk

tovenaars vaak Waldenzen werden genoemd! De aard der ketterij werd doorgaans volstrekt niet aangegeven. In 1548 is aangaande iemand, die te Golzinne was gearresteerd, getuigd: „faumé d'avoir esté piellier et dérober aux englieses" „rnesmes qu'il ne scavoit Paternostre ny l'Ave Maria, ne aultre créance, dont, pour ce, fut suspicioné qu'il seroit leuther"! Naniurcum-1936, p. 12.

3) Het hier bedoelde geschrift komt, zonder aanduiding van plaats of tijd, voor op de index van Leuven van 9 Mei 1546. Reusel), p. 42, en Sepp, p. 96. 98. — Halkin meent dat de godsdienstige overtuiging der adellijke heren de Maidonade en de Gulpen wel kan worden aangeduid en gepreciseerd. Zij toch onderhielden betrekkingen met Genève, inzonderheid met Jacques de Bourgogne, heer van Fallais en vriend van Calvijn.

273

moest „amende honorable" doen, het boek in het openbaar verbranden en een boete van f 300 betalen. Hij vertoefde in de kerker tot de dag, waarop hij aan alle eisen der justitie had voldaan. Ook dit vonnis, door Halkin „motivé et détaillé" genoemd, is van 1550.

Met de vervolging ging men te Namen voort. In Januari 1551 werden vier mannen gearresteerd, die geboortig waren uit Valenciennes. Zij hadden in Aken gewoond en met deze stad betrekkingen onderhouden. Wederom werden vele getuigen tegen hen opgeroepen. De zaak dezer kettters werd belangrijk genoeg geacht om de Raad van state te Brussel er van in te lichten.

Jacques Willemart, het minst schuldig bevonden, kreeg, na een hechtenis van 56 dagen, de straf der ballingschap.

Desgelijks **Michel Henry en Godeffroy des Massures**, zij echter met de bedreiging van de strop.

Massin Dupont alleen is, 2 September 1551, onthoofd. Hij bleef standvastig onder alle marteling en ontbering in de kerker en weigerde in zijn laatste uur de bijstand van een geestelijke, daar hij als ketter begeerde te sterven.

De geestelijkheid in het land van Namen toonde veelszins voor de Hervorming haar sympathie. Ook in de kloosters schonk men deze een meer dan welwillende aandacht. Met name vermelden wij hier de Cisterciënzer abdij van Boneffe, ten noorden van Namen. Tegen het midden der eeuw schonden daar negen paters en tien kloosterbroeders hunne geloften en vluchtten uit het convent, om door allen, die in deze daad de drang van het geweten en de moed der overtuiging niet vermochten te zien, met kleinachting „de vils apostats" te worden geheten 1).

Omstreeks 1546 wees de Raad van Namen de officiaal van Luik op de bedenkelijke werkzaamheid van de Minderbroeder Jean Dubois, die in de parochies om en bij Dinant ketterse preken hield.

Een andere regulier, Quirinus Henrycy, mede van de Franciscanen, die „alloit prescher par les villaiges et qui en ses sermons preschoit aucuns propos contre la foid", werd op 27 Juni 1552 gearresteerd en gefouilleerd. Men ontnam hem zijn geld. Wij weten ook hoeveel dit bedroeg: „un angelot d'or, un écu d'Angleterre, un ridre de Gueldre, trois philippus d'or, un demi réal, un écu d'Italie, quelques autres pièces encore: en tout dix-huit livres."

Henrycy, door Halkin een arme „moine vagabond" genoemd, verbleef drie maanden in de gevangenis en werd vervolgens uit het graafschap verbannen, met verbod om ergens ooit nog te prediken. Blijkens de desbetreffende rekening kwam een deel van het geld des kettters aan de cipier en de rest aan de leren van de Raad van Namen

„pour leurs salaires." Maar deze arme man zou toch, jaren later, sterven op het schavot.

De twaalfde December 1570 hield het parlement (de rechtbank) van

1) Meyhoffer citeert deze woorden uit de „Notes sur l'abbaye de Boneffe" in de Attnales de la Sociétd archéol. De Namur VIII, p. 93-94.
274

Dile in Franche-Comté zich bezig met de rechtszaak van Quirinus Henricy, „natif du villaige de Walembourg, pays et diocèse de Liége" en priester gewijd in „Tret" — Tricht: Utrecht of, waarschijnlijker, Maastricht — die bij zijn arrestatie (haast onbegrijpelijk!) als Minderbroeder was gekleed en in het gezelschap verkeerde van „une femme par luy espousée et deux ses enffans." Henricy was in het bezit van een „Calendrier ou Almanach historial contenant plusieurs faulces doctrines prohibées et défendues par édict de Sa Majesté." Einde Maart 1571 heeft het hof van Franche-Comté, veel gestrenger optredend dan eens de Raad van Namen, de afvallige monnik tot de straf der onthoofding veroordeeld 1).

De seculiere geestelijkheid toonde mede de ontvangen besmetting. In 1547 is de priester Roland Gallye, uit Bretagne, gevangengezet „a raison qu'il avoit parlez contre l'Eglise " Maar het zijn vooral de geestelijken der collegiale kerk van SaintAubain te Namen, die in verband met de ketterij bekendheid hebben gekregen.

Wij vernemen het optreden der bisschoppelijke inquisiteurs Hezius, Sylvius en Sapiens, die zich bezighielden met de ondervraging van Namense geestelijken, die hiertoe naar Luik gevankelijk waren overgebracht. Maria van Hongarije had ook, 13 October 1551, aan de Raad van Namen een brief geschreven, waarin zij aandrang op vervolging der gevangenen: „s'il se treuve que les dictz prisonniers ayent contrevenu aux placars et ordonnances faitz et publiez de par Sa dicte Majesté sur le fait de hérésie, ordonnerez au procureur général de Namur d'y entrevenir et faire son office." Het transport der schuldigen naar Luik had zij echter in geen dele bedoeld. Zij eiste dan ook dat zij naar Namen zouden worden teruggebracht en daar als onderdanen des keizers zouden terechtstaan. Zo geschiedde. En met alle eerbetoon zijn de bisschoppelijke inquisiteurs, die er werkzaam waren, door de stad Namen bejegend. Met name Sylvius is eer geschied 2).

Aangaande de vonnissen, uitgesproken over de kannunniken van SaintAubain, zijn wij goed ingelicht. Francois Libert, niet zeer schuldig geacht, werd veroordeeld tot afzwering en voorts tot het vasten op vrijdag en tot de dagelijkse lezing van een deel der Mis. Dit vonnis is van 10 November 1551. Zwaarder straf ontvingen, op 21 November, twee andere leden van hetzelfde kapittel. Francois Marot vehementer suspectus" genoemd, zal, voor de tijd van één jaar, worden

1) Halkin, die ons hier voorlicht, maakte zelf gebruik van de gegevens in de studie van Lucien Febure: Notes et documents sur let Réforme et l'inquisition en Franke-Comté (1911). Franche Comté was destijds met de Nederlanden aan dezelfde monarch onderworpen. De ligging van Walembourg is ons verborgen. Wassenberg zal hier wel niet bedoeld zijn: dit behoorde inderdaad tot het bisdom, maar niet tot het land van Luik. —

Over de almanak als verboden boek, zie Reusch, p. 40, en Sepp, p. 89 en 211.

2) Grégoire Sylvius ontving van de stad Namen drie kannen rode en drie kannen witte wijn ten geschenke. En de andere commissarissen van de bisschop — met hen zijn de inquisiteurs bedoeld — kregen vier kannen rijnwijn.

275

opgesloten in een klooster van het graafschap Namen, waar hij, dag en nacht, alle kerkdiensten zal hebben bij te wonen 1). Des vrijdags moet hij vasten, des woensdags en des vrijdagds zich onthouden van wijn en dagelijks in zijn brevier lezen. Daarenboven is hem een boete van zeshonderd carolus guldens opgelegd. Henri del Saiwyer, nopens de aanroeping der heiligen, de vasten, de kloostergeloften en het liturgisch gebruik van licht, ketters bevonden, ontving de zware straf der excommunicatie. Tot het einde van zijn dagen zal hij in een klooster hebben te leven. Dan volgt, 11 Januari 1552, de bestraffing van de kanunnik Jean Durant, die met een geldboete van 600 carolusguldens wordt beboet. Voor de tijd van drie maanden moet hij voorts op het koor der kerk zijn om er telkens, in de dienst, de psalmen te lezen. Nog is een vijfde kanunnik der kapittelkerk van St. Aubain door de inquisiteurs veroordeeld. Te weten Lambert uit Limbourg. Maar de inhoud van zijn vonnis is ons onbekend.

Toen de Luikse inquisiteurs hun taak te Namen hadden volbracht, verlieten zij de stad. Maar zie spoedig behoefde de Raad hun assistentie opnieuw. En wel in de zaak van François Maloteau, pastoor van Saint-Loup te Namen, mede beschuldigd van ketterij. Echter zond de bisschop van Luik ditmaal geen enkelen inquisiteur naar Namen. De reden daarvan kennen wij niet. Misschien, aldus Halkin, achtten de „commissarissen" de pastoor inderdaad schuldig, maar wilden zij dezen, die ziek was, niet in zijn afwezigheid veroordelen. Wat hiervan zij, de Raad, overwegende dat van de inquisiteurs ditmaal geen kracht uitging, besloot om zelfstandig en vastberaden op te treden tegen pastoor Maloteau 2), alsmede tegen de kanunniken Durant en Marot, die hun geldboete nog niet hadden voldaan. En Halkin wijst er hier meteen op dat de inquisiteurs zich wel meer humaner betoonden dan de wereldlijke rechters.

De houding van de raad van Namen kweekte gevoeligheden in Luik, waar men ongaarne zag dat geestelijken werden onderworpen aan de rechtspraak van leken. Er ontstond wederom een geschil over de bevoegdheid der kerkelijke en der wereldlijke autoriteit, niet ongelijk aan dat bij het proces van Hedwig Strijbosch te Diest. George van Oostenrijk beklagt zich bij Maria van Hongarije over het hem aangedane onrecht. Hij achtte zijn bisschoppelijke jurisdictie „notoirement violée et supprimée". De uitlegging van het concordaat van 1541, tussen Karel V en Cornelis Van Bergen, bracht weer vele moeilijkheden. Wij gaan op een en ander niet in. Enkel vermelden wij dat ook Philips II in de zaak is betrokken. Nog worden

1) Later bleek dat Marot naar Luik was gegaan en niet naar een klooster in het gebied van Namen. De officieel van Luik heeft hem terechtgewezen.

2) de afloop der vervolging, tegen Maloteau ingesteld, vernemen wij niet.

276

vier brieven des konings, door deze op 14 November 1556 eigenhandig getekend, waarmede het conflict tot een goed einde kwam bewaard op het rijksarchief te Brussel. Deze brieven waren gericht aan de prins-bisschop van Luik, aan diens kanselier aan de Raad van Namen en aan het kapittel van Saint-Aubain. George van Oostenrijk en zijn kanselier ontvingen van de koning de tijding dat de geïncrimineerde procedures 1) waren tenietgedaan, doch dat hij (Philips) zich het recht voorbeheld om de goederen eens ketters verbeurd te verklaren. De Raad van Namen kreeg zijn échec te horen. Alleen, het onprettige hiervan werd wat verzacht door de belofte des konings om aan het kapittel van Saint-Aubain voor te houden dat zij aan de zondige kanunniken, „qui mangent nostre pain", de hand zouden reiken. En het kapittel

ontving vervolgens de last om aan die vijf kanunniken, die zich ketteren hadden betoond, voortaan hunne inkomsten te onthouden. Op deze wijze kwam dan een einde aan het conflict, dat uit machtsbegeren was voortgekomen. En het scheen wel als trad de koning hier gestrenger op tegen de overtreders der bestaande edicten dan de bisschop tegen de bedrivers van ketterij.

Hiermede besluiten wij onze behandeling van Namen nopens het Protestantisme. In 1555 schreef George van Oostenrijk met voldoening aan keizer Karel dat „aux contes de Haynault et Namen ne règne aucune hérésie ou secte." Dit bericht was te mooi. Want in de jaren 1559, 1560 en 1561 hebben in het land van Namen nog drie terechtstellingen wegens ketterij plaats gehad. Inderdaad geven de Protestanten daarna geen krachtige tekenen van leven meer. Doch met recht wijst Rahlenbeck er ons op dat verscheidene Geuzen, uit het graafschap Namen afkomstig, in de Noordelijke Nederlanden hun trouw aan het Protestantisme met de dood hebben bekocht. Ook heeft het nieuwe diocees van Namen, welks eerste bisschoppen zich aan de contra-reformatie hebben gewijd, de achteruitgang der Protestantse zaak begunstigd. Wij zullen nog éénmaal van een martelaar horen. De vierden Augustus 1586 beklimt Martin le Glorieux, als het laatste slachtoffer der geloofsvervolging in Namen, de brandstapel.

Zoveel is zeker dat de overigens zeer kundige hoogleraar Eugène Hubert goeddeels ongelijk had toen hij in zijn Notice sur l'église wallonne de Namur au XVIIIe siècle 2) beweerde „que la Réforme n'obtient pas au XVIe siècle dans le comté de Namur, les succès marquants que l'on signale dans la plupart des provinces des Pays-Bas; au moins, n'y en a-t-il pas de traces". Rahlenbeck en Meyhoffer

1) de Raad van Namen, die zich op Philips II had beroepen, trof het oordeel dat: „la manere et foure des procédures contre les dits Marot et autres complices tenues au dict Conseil de Namur nest deffensable droit, comme estant dirigées contre personnes notoirement ecclésiastiques". Een oordeel, dat George van Oostenrijk aangenaam moet hebben gestemd.

2) In het Bulletin de l'histoire des Églises wallonnes, Den Haag, 1909, p. 309.

277

hebben ons toch anders geleerd. En Halkin, die aan hun arbeid en voorlichting zijn aandacht en eerbied schonk, heeft op grond van de feiten der geschiedenis, het schoon getuigenis uitgesproken: „Le protestantisme namurois prouva sa vitalité par la prédication courageuse du nouvel évangile, il eut — comme toutes les petites Eglises, secrètes et sans archives — ses héros obscurs et ses martyrs" 1).

1) Nog vermelden wij dat de stad Namen in de achttiende eeuw een garnizoensgemeente bezat. Krachtens het Barrière-tractaat (1715) kwamen ook in Namen (stad en kasteel), als „Barrière-plaats", Staatse troepen.

Voor deze sterke bezetting werden door onze Raad van state één Waalse en twee NederDuitse predikanten aangesteld, welke beide laatsten als zoodanig leden der classis van Maastricht waren. In de dagen van hun vervolging hebben de Protestanten van Sedan de geestelijken steun dezer garnizoensgemeente wel genoten. Voor hun godsdienstoefening kwamen de Namense militairen eerst boven de Vleeshal, nabij de samenvloeiing van Maas en Sambre, bijeen. In 1748, na de vrede van Aken, is voor hen op de Esplanade, bij de soldatenbarakken, een nieuwe kerk gebouwd. In de St. Janskerk te Maastricht worden nog archiefstukken bewaard, die eens aan de garnizoensgemeente van Namen behoorden en de deskundigen onderzoeker tot navorsing nodigen. Zie ook Bachiene: Kerkelijke geografie, eerste stuk, p. 119 (1768). En mijn opstel over Sedan in het pas genoemde Bulletin der Nederl. Waalse

Hervormden van 1936, p. 100
278

III. VERBODEN BOEKEN

Dit opstel beoogt voornamelijk de behandeling van een niet-officiële lijst van verboden boeken in 1545 en de officiële index van Leuven uit het daarop volgend jaar. Echter gaan wij, tot oriëntering in de stof, eerst aan deze beide lijsten voorbij en houden ons vooraf bezig met de bespreking van twee belangrijke geschriftjes, die op de „verboden boeken” betrekking hebben. Met alle recht rekent de bibliotheek der universiteit van Utrecht deze tot haar collectie rariora 1). Beide zijn in 1550 door Servaes van Sassen, „ghesworen boeckprinter” te Leuven, gedrukt.

Het eerste draagt de titel: Die catalogen oft inventarisen vanden quaden verboden boecken: ende van andere goede, die men de jongen scholieren keren mach, na advys der Universiteit van Loven. Met een edict oft mandement der Keyserlijcker Maiesteit. Wij zouden verwachten dat ons hier lijsten van verboden boeken werden geboden. Deze ontvangen wij echter geenszins 2). De inhoud der zes bladzijden van het geschriftje is kort als volgt:

Rector en universiteit brengen vóór alles hulde aan Karel V, die steeds de ernstige begeerte heeft gehad om de ketterij te bestrijden en uit te roeien. De keizer — zo lezen wij — overwegende „dat die aldermeeste oorsake vuyt lesen vanden ghereprobeerden ende verboden boecken 3) spruyt, ende voetsel nempt, heeft by diversche openbare mandementen verboden, dat niemant wye hy sy, alsucke boecken printen, vercopen, oft by hum houden en soude: Ende op dat by aventuere niemant nieuwsghierich weesende, duer erreur oft simpelheit hinderlijcke boecken voor duechdelijcke, ongoddelijcke voor goddelijcke, ketterse voor Christelijcke,

1) Historisch genootschap: quarto 721 en daarvan respect. 8 en 7.

2) Gelukkig is de index van Leuven van 1550 bewaard gebleven. Hij is opgenomen in de belangrijke en onmisbare publicatie van de Bonner hoogleraar Fr. Heinrich Reusch: Die indices librorum prohibitorum des sechzehnten Jahrhunderts (Tübingen, 1886).

3) In zijn Verboden lectuur, een drietal indien librorum prohibitorum (Leiden, 1889) een schoone vrucht van en een „nalezing” op de arbeid van Heinrich Reusch, zegt de even geleerde Christiaan Sepp dat onder de verboden lectuur ook de producten der houtsnee- en graveerkunst mogen en moeten worden gerekend. Volgens het Antwerpsch archievenblad (VIII, p. 202) werd aan den kettersen burgemeester van Antwerpen, de later terechtgestelden Anthonis van Stralen (f 1568), verweten dat hij had toegelaten „de vendre la pourtraicture de Joannes Hus, en forme d'ung martyr, ensamble de Martin Luther et Iean Calvin ...”. Het verlangen naar het bezit van afbeeldingen van de mannen der Hervorming ontstond vroeg en was algemeen. Niet slechts onder de volgelingen van Jan van Leiden, maar ook bij de vrienden van Luther. Zie Sepp: p. 3-7. Wij zullen straks horen dat ook prentjes („figueren”) wel kettters werden geacht.

— 279 —

soude mogen verkiesen: heeft sijne Ma. voors., so by edicten, als by de sekeren cataloge, duer synen bevele ende ordinancie by de doctoren vander heyligher godheit te Loven, int iaer M.CCCCC. ende XLVI. gemaect ende gepubliceert, die naemen ende boecken vanden kettters dees onsalichs tijts, ende andere seer suspect van heresie, by rijpe examinatie ende ondersoekinghe doen annoteren, ende expresselijck by huere namen ende tijtlen doen verclaren.” Maar, zo heet het verder, de keizer weet dat er dagelijks vele nieuwe auteurs opstaan, die hun ketterse producten „heymelijck onder die gemeente stroijen, tot grote verminderinge ende achterdeel vanden heyligen kerstengelove.”

Zo heeft hij aan de universiteit van Leuven twee brieven gezonden, waarin hij haar opdroeg om een lijst te maken van ketterse schrijvers en ketterse boeken, „ten eijnde

dat tsimpel volck hum tebat ende lichtelijcker sonde mogen wachten, van a lsulcken venijne." Ook wenste de keizer dat Leuven de namen der auteurs en de titels der boeken zou noemen, die geschikt waren voor de jeugd, met dien verstande „dat die vryheit vander studien der ionckheit niet te zeer benaut en sonde worden."

Overeenkomstig de last des keizers handelend, heeft de faculteit twee catalogi opgesteld, naar de behoeften van de volwassenen en van de jeugd. En zij bracht op deze lijsten niet enkel geschriften van „openbare heresie," maar ook dezulke, die „onder tdecsel van duecht ende van zuverder ende gemackelijcker religien het ongeleert volck met seer wonderlijcke lagen, subtylheit ende bedroch aenlocken." Vooral heeft zij het oog gehad op boeken, waarin de leugen wordt geleerd: „Dat die Roomse kercke gheen overheit en heeft boven dandere kercken. Dat die ordinancien vanden paussen, ende die constitutien of t decreten vanden generale concilien niet te achten en sijn. Dat die cerimonien der kerstelijcker kercken, vanden tyden der apostelen tot noch toe duechdelijck onderhouden, bueselinghen sijn. Dat die secrete biechte, die penitencie ende satisfactie van sonden, bedinghe voir die duoden, die sacrificie der missen, die suffragien der heii ghen, al ydelheit sijn, ende ten profyte vanden priesters gevonden ende ingestelt. Dat die verdiensten der goeder wercken, die geboden vastendaghen by der heyligher kercken, die geluften der religieusen, ende andere dijer gelijcke byna ontallijcke duechdelijcke oeffeninghen, te vergeefs sijn, ende vander suverheit des geloofs, ende waerachtiger kerstelijcker religien seer vervreempt: Ende dat tgelove alleen totter mensen salicheit genoeg is."

Leuven spreekt dan van een „grote menichte van auteurs ende boecken, die by cans ontallijck es." Bovenal acht zij die boeken verwerpelijk, die het werk zijn van de „capiteins ende princen der secten". De geschriften van anderen behoeven niet volstrekt te worden veroordeeld, wijl zij immers alleen „van andere consten ende professien zekere poincten van ketterye gemenghelt ende onderschoten" heb-

280

ben. En niemand verwondere zich dat op de lijsten zovele Bijbels en nieuwe testamenten als verboden boeken voorkomen. Want Leuven heeft nog altijd de overtuiging „dat die principael cause der dwalinghen spruyt vuyt die heylige scripture, qualick verstaen, oft gevatst." Als een „meester der ketterien" heeft begrepen dat sommige Bijbelplaatsen de valscheit van zijn leer bewijzen, „so verkeert hy sijn n boosheit om duer nieuwe translacien, oft oversettinghen in enige andere tale, off duer herprintinghe, alsukke plaetsen met veranderinghe van woorden, of te met addicien, substractien oft interpretacien te vervalschen". In het woord vooraf tot de catalogus van verboden boeken in 1546 was op dit een en ander ook reeds geweest. Voorts wijst Leuven op het bedrog der kettters, „die welcke boecxkens van hun gefabriceert inder simplen kinderen hant geven, als nieuwe beghinselen van grammatica, dialectica, retorica, oft andere scientien: ende oock glosen", opdat die kinderen „duer exempelen in alsukke consten, genomen vuyt die kringe der kettters", met de kennis ook de ketterij zouden aannemen!

Vanouds heeft men dan ook begrepen dat het plicht is om kwade boeken verre te houden van het eenvoudige volk. De Romeinen hebben de boeken verbrand, die zij vonden in het graf van Numa Pompilius, wijl die met hun religie schenen te strijden. Keizer Augustus heeft boeken, „hebbende alleenlijc de titel der Sibyllen, onweerdich sijnde te hebben so eerlijcken naem, niet willende gedooghen, dat die werelt beroert

sonde worden duer valsche profecien, ende ydele verwachtinge der toecomender dinghen", in het vuur laten werpen. Op bevel van de apostelen zijn talloze toverboeken door vlammen verteerd. En onze Zaligmaker liet de duivel geen waarachtige dingen spreken, omdat „valsheit metter waerheit gemenghelt lichtelijck de aenhoordere soude moghen trecken, om quade dinghen te gheloven". Daarom is het niet te verwonderen dat men zelfs boeken, die wel iets goeds bevatten, verbiedt, „om die quade sententien ende exempelen die daer inne ghemengt sijn, te schuwen".

Ten slotte zegt Leuven wel te weten dat de keizer de lezing van wetenschappelijke boeken aan de stuonten niet misgunt. De monarch wil echter dat zijne mandementen worden nageleefd, tot de dag dat de aangewezen commissarissen zullen hebben verklaard dat zulke boeken „sonder perijckel" kunnen worden toegelaten.

Het andere geschrift, dat, behalve het titelblad, twintig pagina's telt, is getiteld: Ordonnantie ende Edict des Keysers Kaerle die V. vernieuwt inden April, Int iaer M.CCCCC.L. Om textirperen ende te nyeten te brengen die secten ende errueren, opgeresen leghen theylighe kersten ghelove ende tegen die ordonnantien van onser moeder der heyligher kercken. Metten Cataloghe vanden ghereprobeerden ende verboden boecken: Ende oick vanden goeden boecken, diemen de ionghen scholieren sal moghe

281

keren t). By advyse vanden Rectoer, ende die minder Universiteyt van Loeven. De keizer is zeer bezorgd om de groei der ketterij, ondanks de vroeger uitgevaardigde plakaten, statuten en edicten. Hij zal voortgaan met zijn streven om te „extermineren de oirspronck, fundament ende wortelen van dese besmettelijcke peste". In overleg met de koningin-weduwe, des keizers „zeer lieve ende zere beminde sustere", de ridders der verschillende orden, de Raad van state en de Geheimen raad, wordt dan geordonneerd: „dat nyemandt van wat state ende conditie hv zy, en sal mogen printen, scryven, vuytscryven, copieren, noch zyns wetens onder hem hebben, ontfangen, dragen, bewaeren, recelieren, verzwijgen, noch onder hem houden, vercopen, copen, geven, distribueren, saeyen, oft laten vallen, in kercken, straten oft andere plaetsen, enige boucken oft scriffen gemaect by Marten Luther, Joannes Ecolampadius, Ulricus Zwinglius, Martinus Bucerus, Joannes Calvinus, oft andere kettters ende acteurs van hun secten, oft van andere quade ende valsche secten, gereprobeert byder heyliger kercken, ofte hun aenhengeren, faulteuren ende complicen, dolende buyten onsen voirs. heyligen kersten geloeve, breeder gespecificeert in zekere declaratie ende vercleringe hier by gevuecht, duer onsen bevele van nyeuws gedaen bij de Rectoer, ende die vander universiteyt van onser stadt van Loevene gedateert vanden XXVI dach van Meerte lest leden".

Nog heeft de ordonnantie op bijzondere drukwerken het oog. Immers zij brengt het verbod van te „printen oft doen printen in onsen lande van herwertsovere enige boucken, refereynen, baladen, liedekens, epistelen, pronosticatie 2), almanacken, noch enige andere zaken, out ofte nyeuwe vander heyliger scriffuren, oft enige andere materie ende in wat sprake dat het zy, ten ware dat hy eerst ende alvoiren geadmitteert ware van onsen wegen, om te mogen printen..."

En naast de schrijvers en drukkers van ketterse geschriften worden natuurlijk de verkopers daarvan met nadruk vermeld. De boekverkoper is verplicht om in zijn winkel een lijst op te hangen van alle, door de universiteit van Leuven, afgekeurde boeken. Ook moet hij van alle in de winkel voorhanden boeken een lijst bijhouden.

Tweemaal per jaar wordt des librariers zaak door officieren ter

1) Jammer dat deze lijsten van verboden en van goede boeken, die blijkbaar een toevoeging der ordonnantie vormden, hier ontbreken. Gelukkig echter — we zeiden het al — is de Leuvense index van 1550 toch bewaard gebleven. Reusch geeft haar ons in de Franse uitgave. Pro(g)nosticate voorspelling. De Leuvense index van 1546 noemt: Een waerachtighe pronosticate ende atmanack, nut die alder andste ende waerachtigste boucken der astronomien, tot dat bende der waereldt toe duerende, ghepractiseert duet Steven Werker. En tevens: Lenen gheestelicken atmanack ofte laetbriel. Onder de „Duytsehe" (Dietsche) boeken vermeldt de index van Antwerpen: Almanach ende prognosticate van Nostradamus, anno 1569. Deze auteur is Michael Notredame, die de almanak in 1555 schreef.

„Laetbrief" voere ons niet naar aflatbrief! Hier is namelijk sprake van een deel van de almanak, waarin wenken zijn gegeven betreffende „bloei laten en purgeren, om het ligchaam en de hersenen te temperen". Met Sepp weten wij niet waarom deze „laetbrief" afzonderlijk is genoemd. Zie Reusch: p. 40, 41, 308. En Sepp: p. 89, 211, 245.

282

plaatse, in gezelschap van „eengen geleerden man", tot visitatie bezocht. Te allen tijde mogen deze officieren dan nog, naar eigen goedvinden, een buitengewone visitatie verrichten. Zware geldboeten treffen de overtreders.

In nog vele andere bepalingen handelt de ordonnantie, in de brede, over de bestrijding der ketterij. Wij vernemen het verbod van te schilderen of te verkopen „schandebjcke figuren 1) vander maget Maria oft vanden heyligen gecanonigeert byder heyligher kercken"; van voorlezing uit of dispuut over de heilige Schrift; van bezoek aan conventikels; van herberging van ketters. En zo voort. Vele bepalingen leerden wij vroeger allengs kennen. In vorige edicten kwamen zij meest alle reeds voor. Ook lezen we weer de woorden dier afgrijpselijke bestraffing van ketters: „Te wetene de mans mitten zweerde, ende de vrouwen gedolven, soe verre zij huere dwalingen nyet en willen sustineren oft defenderen. Ende indien zij in huere dwalingen, opinien ofte ketteryen persisteren, geexecuteert te worden mitten viere. Ende in allen gevallen alle huerlieder goet vercleert geconfisqueert 2) ende verbuert tonsen proffijte".

Enkel vermelden wij nog de regeling van het onderwijs, dat een „seer periculoese zake" wordt genoemd. Een onderwijzer behoeft volstrekt de approbatie van „den principalen officier vander plecken, ende vanden prochiaen vander prochiekercke, onder de welke hij sal willen resideren, oft vanden capittelen oft scholastren, die daer op van oudts aenschouw ende superintendencia gehadt hebben".

De hier besproken publicaties van 1550, waarin de verboden boeken hoofdzaak zijn of althans (gelijk in de tweede van beide) een zeer belangrijk punt vormen, behoren also bijeen. Zij volgden elkander spoedig op. En de tweede verwijst naar de eerste. Want de zesentwintigste Maart sprak de universiteit van Leuven en reeds de negentwintigste April verscheen, in nauw verband met het door haar gesproken woord, de ordonnantie des keizers 3).

1) Een veelgelezen boekje was eens: *De fonteyne des levens*, waarvan een Franciscaan de exemplaren van 1533 opkocht en verbrandde. Het had als titelblad of vignet een figure van 't crucifix, waarboven de woorden: „so wie dorstet die come ende neme dat water des levens om niet. Apocalyps. XXI." Deze afbeelding was een verboden drukwerk! De index (appendix) van Alva vermeldt o.a. ook: Een figure van de verloren sone, met tenen monick deer by. In de tekening van de monnik is misschien diens onvermogen aangeduid, om de verloren zoon te redden. Sepp, p. 203 en 227.

2) Wij herinneren ons nog wel het verzet in de Staten van Luik tegen de prins-bisschop, die de

keizerlijke ordonnantie ook op dit punt wilde laten gelden.

3) In Sept. 1556 liet dezelfde drukker, Servaes van Sassen te Leuven, van zijn pers komen: Confirmatie der Conineklijcker Majesteyt onss. aldergenadigsten heren, van de Ordinantie ende Edict des Keyzers Kaerle die V. Tot extirpatie der zetten, ende conservatie van onse oude oprechte geloove, ende Catholicxsche Religie, in zijne erf Nederlanden. Ook van deze Confirmatie bezit de bibliotheek van Utrecht een exemplaar, zijnde no. 9 der rariora: Hist. Gen., quarto 721.

283

Wel is, in de zestiende eeuw, de drukpers aanstonds een uiteraard machtig werktuig voor de propaganda der nieuwe gedachten gebleken. Met grote bezorgdheid zagen daarom de bisschoppen en vorsten, gehecht aan het oude geloof, de verspreiding allerwege van geschriften, die het Protestantisme dienden. En al spoedig — reeds jaren vóór 1550, waarin de besproken Utrechtse boekjes verschenen — achtten de verdedigers der kerk zich geroepen om al hun aandacht te schenken aan de „verboden boeken”, voor hen als venijn en vergif. Het waren de inquisiteurs, die hier hun taak vonden en hun diensten verleenden. Wij zien hen als staande achter de keizerlijke plakaten en godgeleerde indices. Laat ons van de laatste, naar tijdsvolgorde, wat meer mogen zeggen.

De eerst lijst van verboden boeken 1) is in België verschenen. Zij is opgenomen in het plakkaat des keizers van 17 Juli 1526, het jaar, waarin ook de aartsbisschop van Canterbury zijn kudde waarschuwde tegen bepaalde gevaarlijke geschriften, toen circulerend in Engeland En zij komt, uitvoeriger, ook voor in de edicten van 14 October 1529, 7 October 1531 2) en 22 September 1540: In dat plakkaat van 1526, uitgevaardigd te Mechelen, lezen wij: „Ghebieden ende statueren voorts, dat de boucken van Martinus Luther, metgaders Pomerani, Carolostadii, Melanthonis, Ecolampadii, Francisci Lamberti, Ionaë ende andere zyne adherenten met hem ghevoelende, ende alle evangelien, epistelen, prophetien ende andere boucken van der helegheer Schrifturen, in Duutsch, Vlaemsch ofte Walsche, gheappostilleert, ghegloseert ofte hebbenoe prelatie oft prologue, inhoudende dolijnghe ofte erreuren ofte doctrine van de voorseyden Luther ende zyne adherenten, by der helegheer kercke ghereprobeert ofte repugnerende der ghemene leringhe ende doctrine van der zelve, waer ende in wat plecken de zelve gheschreven ofte gheprent zijn, metgaders alle die boucken, die zonder tytele gheprent zijn, inhoudende ghelijcke doctrine ende leringhe, ghebroght zullen worden in ene openbare plaetse ende aldaer te pulf ere verberrent, op peyne, in dien yemandt naer de publicatie van desen bevonden wordt de voorseyde boucken by hem thebbene, dat die gebannen sal worden uut onsen lande ende graefschape van Vlaendren, op de verbuete van zynen liifve ende goede”.

1) Men kan zeggen dat reeds in 1520 een index verscheen. Immers de bul Exsurge Domine van 15 Juni 1520 heeft alle geschriften van Luther veroordeeld en verworpen. En in het plakkaat van 23 Maart 1524 werden als verboden boeken genoemd: Ewangelië van St. Mathesis mit die glose dair jinne gestelt en Die somma van die godlijcke geschriften.

2) Van dit plakkaat, op 7 Oct. 1531 te Brussel uitgevaardigd, bewaart de bibliotheek der rijksuniversiteit van Utrecht, als 3a van dezelfde rariora, wederom een mooi exemplaar. Het plakkaat begint met de woorden: „By de Keyser. Onsen schoutet van Antwerpen ende Mercgrave ons lants van Rijen, oft sinen stadthouder Saluyt”. Aanstonds spreekt het van „extirpatie, ectinctie ende vernielinge van de abusen ende dwalingen” van Luther en anderen en het verwijst op dezelfde {eerste} der acht bladzijden naar het plakkaat van Oct. 1529.

284

Het treft ons dat in de bovengenoemde plakكاتen van 1529, 1531 en 1540 dezelfde elf godgeleerden telkens als ketteren worden gebrandmerkt en hun werken verwerpelijk geacht. Het zijn Maarten Luther, Johannes Wiclif, Johannes Hus, Marsilius van Padua, Ulrich Zwingli, Philippus Melancton, Franciscus Lambertus, Joannes Pommeranus, Otto Brunfeld, Justus Jonas, Johannes Pupper van Goch 1). In dezelfde plakكاتen worden ook telkens Adriaen van Bergen, Christoffel van Remunde (Roermond) en Joannes Zel als drukkers van het Nieuwe Testament gesignaleerd. Onder de negentien geschriften, die in het plakkaat van 1540 nog apart worden genoemd, vinden wij Erasmi Sarcerii Catechismus en Annotationes Sebastiani Munsterii in evangelium secundum Mattheum. Beide ketterse schrijvers zullen wij nog meer ontmoeten. Wat de eersten van beiden betreft, doen wij goed om de Lutheraan Erasmus Sarcerius a) niet te verwarren met onze groten Desiderius Erasmus.

* *

*

Wij komen dan nu tot het jaar 1545, waarin wij de werkzaamheid zien van Dirk Hezius, die, niet officieel en toch niet zonder het medeweten en de goedkeuring van zijn geestelijken vorst, wegens de geringe voortvarendheid der faculteit van Leuven, zelfstandig een index ontwerpt. Een index, die nimmer een wettige en algemene erkenning erlangde en desondanks, uit historisch oogpunt, voor ons zijn bijzondere betekenis heeft.

Door het dossier-Hezius, waarvan wij al spraken, werd de rijksarchivaris Fairon 3) bekend met een zestal notities van de kanunnik-inquisiteur, waarvan er drie door deze zelf zijn geschreven. Het zijn kladpapieren van ongelijk for-

1) De schrijfwijze dezer namen is ongelijk en slordig. Zo lezen wij in de drie plakكاتen achtereenvolgens Joannes Huus, Johannes Huuss, Jan Hus! En Philippus Melancton, Melantoms, Melancthon! Otto Brunfelsius, Otto Brussi, Ottho Brunfelsius! En de laatste dier elf, Pupperus Gochianus, wordt tot twee ketteren herleid: „Joannes Puperi ende Gorcianus"! Met deze Johannes Pupper, geboren te Goch in het land van Kleef, is de prior van een door hem zelf gesticht klooster te Mechelen bedoeld. Naar waarheid dient gezegd dat de faculteit van Leuven, in haar index van 1546, de fout heeft hersteld en sprak van Ioannes Pupperus Gochianus. Blijkens zijn geschriften was deze iemand van religieuze innigheid (t 1475). De geneesheer Marsilius van Padua was een voorloper der Hervorming, wiens *Defensor pacis* reeds in 1327 door paus Johannes XXII werd vervloekt. Lambertus (Lambert) was de vurige Minderbroeder uit Avignon, die in zijn klooster de geschriften van Luther leerde kennen en voor de Hervorming in Hessen betekenis kreeg. Pommeranus en Jonas waren vrienden en medewerkers van Luther in Wittenberg. En Otto Brunfeld was een gewezen Karthuizer, wiens catechismus herhaaldelijk als een verboden boek is genoemd.

2) Erasmus Sarcorius (1501-1559) predikte o.a. in Andernach de Hervorming. Hij is de „Reformator der nassau-oranischen Lande genoemd.

3) Zie Emile Fairon: Ga dossier de l'ingaisiteur Thierry Hezius in het Bulletin de la commission royale d'histoire: deel 88, p. 99-160. En vooral ook diens: Le premier index de livres prohibés d Liège, 1545 in De gulden passer van 1925, p. 1-15.

285

maat, kennelijk in der haast beschreven, doch voor ons van grote waarde. Want ze hebben alle betrekking op de samenstelling van een lijst van verboden boeken. De notities geven geen datum. Maar de belangrijke correspondentie, in Juni 1545, tussen de prins-bisschop George van Oostenrijk en de faculteit der godgeleerdheid van Leuven, helpt ons hier de tijd bepalen. In zijn brief van de negenden Juni zegt George dat hij zich bezig houdt met de uitwerking van een edict tegen de ketterij, hetwelk vrij spoedig zal worden afgekondigd. Zal de bestrijding van het kwaad doeltreffend

wezen, dan dienen de ketterse boeken geheel en al te worden verwijderd. Het is daarom dat de bisschop de voorlichting der Leuvense godgeleerden begeert. Hij wenst de namen der ketterse schrijvers en de titels van hun geschriften te vernemen. En vooral verlangt hij de mening der theologen aangaande de publicaties van Erasmus 1). De twaalfden Juni ontvangt de faculteit de hier bedoelde missive van de bisschop en reeds de volgende dag zendt zij deze haar antwoord.

Wij vernemen dat de godgeleerde heren zich reeds met allen ijver wijden aan de samenstelling van een lijst van boeken, die voor het Katholiek geloof gevaarlijk zijn te achten. De titels daarvan zullen zij aan Luik ook doen toekomen, echter niet dan aleer zij gereed zijn met het desbetreffend onderzoek in de befaamde drukkerijen van Antwerpen 2), hetwelk waarlijk geen geringe taak is te achten: *negocium prorsus immensum!* Nopens de beoordeling van Erasmus' geschriften meent de faculteit dat er redenen van opportunité zijn om vooralsnog niet over te gaan tot de veroordeling, die sommige daarvan wel verdienen. Zij wil geen agitatie kweken en hierin liever bij de keizer te rade gaan.

Aan George van Oostenrijk behaagde het inzicht der faculteit van Leuven maar weinig. Hij wenste geen uitstel, aangezien hij van plan was om het ontworpen edict tegen de ketterij, op het einde des jaars, aan het oordeel der Staten te onderwerpen. Immers was deze de verschijning van dit edict door hem, de toen pas opgetreden prins-bisschop, reeds in de zitting van 18 Augustus 1544

1) Uit de brief van George van Oostenrijk citeren wij: „Et quia clarum est omnem provisionem ad- versus hereticos et hereses esse inefficacem et exigui fructus nisi libri heretica continentes, quorum lectione simplices et incauti passim inficiuntur, exacte severeque prohibeantur et, quantum tamen potest, de manibus hominum tollantur, visum est nobis prestantias vestras, utpote in hac haren sedulo versantes, serio et ex animo requirere, primum quidem ut quid vestro iudicio super libris Emma/ Roterodami, Mis precipue quibus res theologicas tractat, in edicto nostro statui conveniat nobis ingenue fideliterque indicare, vestram- que super eisdem censuram atque consilium transmittere curetis". — En uit het antwoord van Leuven: „Stuit preterea libri aliquot [Erasmij in se quidem perniciosi, eed quorum prohibitio nou nihil secum trahet incommodi et forsitan non sine tumultu fieri poterit. Quare videtur consultum rem hanc non publicare ante communicationem cum Cesaris consilio, cujus jussu eepta. est." De gulden passer-1925, p. 5 en 6.

2) Men behoeft de Nederlandse Bibliografie van 1500 tot 1540 van Wouter Nyhoff en Mejuffrouw M. E. Kronenberg en diens prachtige Art Typographique slechts te bezien, om een indruk te ontvangen van Antwerpen als de stad der drukkerijen. Luik verwerft eerst vrij laat een drukkerij. Nog in 1535 werd het Breviarium leodiense bij Mich. Dillen van Hoochstraten te Antwerpen gedrukt.

286

aangezegd! Welnu, zonder twijfel heeft Hezius — zo is de zeer aannemelijke mening van Fairon — zich aanstonds voorgenomen of bereid verklaard om zijn aantekeningen te vergaren en, gedachtig aan het hier geldend periculum in mora, zelf een index op te stellen, die in het mandement, zou worden ingelast. Met zijn eigen notities en toch ook met de voorlichting der faculteit, die reeds op 22 Februari 1540 een aantal boeken als verwerpelijk had aangewezen, deed hij zijn voordeel. Naar het schijnt verrichtte Hezius zijn arbeid niet zonder haastigheid. Tot rustige toewijding aan deze even belangrijke als delicate aangelegenheid ontbrak hem de tijd.

Met nadruk wijzen wij er op dat deze lijst van verboden boeken van Hezius nimmer een vastgestelde index is geworden. Nochtans is haar betekenis niet gering, wijl zij een der oudste is in het bisdom Luik en in ieder geval iets ouder mag heten dan die

eerste officiële lijst van Leuven, die in 1546 is uitgegeven. Hezius noemt ons 54 werken van 35 schrijvers, die zich bedienden van het Latijn, daarenboven 10 naamloze boeken in deze taal, voorts 3 Franse en 17 Vlaamse geschriften.

Dat onder de ketterse schrijvers Calvin nog ontbreekt, is opmerkelijk. Wij mogen hieruit besluiten dat zijn volgelingen op het einde van 1545, in het diocees van Luik nog niet talrijk waren. De invloed der zijnen moest hier nog blijken 1). Was de welingelichte Hezius misschien weinig bezorgd wegens de Protestantse propaganda in het Waalse deel van het bisdom — de ketterij had toen in Namen nog geen betekenis — te meer schonk hij aan het Vlaamse deel zijn aandacht. De Vlaamse boeken waren minder universeel en minder geleerd, maar deswege ook te gevaarlijker. En Hezius bepaalde zich niet bij de enkele vermelding der titels, maar hij gaf nu en dan ook een nadere kwalificatie of omschrijving. Zo is juist de lijst der Vlaamse verboden boeken bijzonder belangrijk te achten. Zij bevat vele Antwerpse uitgaven, waarvan er enkele nog niet bekend waren.

Laat ons de „index" van Hezius, door Emile Fairon op verdienstelijke wijze uit diens losse notities („notes éparses du dossier") in alfabetische orde samengesteld of juist gereconstrueerd, thans nader bezien. Wij ontmoeten dan de groten en bekenden: Wiclif, Hus, Luther, Melancton 2). Maar ook de mindere goden. Als daar zijn: de geleerde en avontuurlijke Agrippa van Nettesheim in omnibus que

1) En toch, ik twijfel hier soms ook weer. Kan Heijns niet, op een verloren geraakt kladpapiertje, iets aangaande Calvin hebben genoteerd? In ieder geval noemt de faculteit van Leuven, niet zoveel later, in haar index van 1546 als een verboden boek: Ioannis Calvini Institutio christianae religionis.

2) Bepaaldelijk noemt Hezius: Elementorum rhetoricarum libri duo, diligenter recogniti a Philippo Melanctone, impressi Antwerpae in edibus Ioannis Steetsii, anno XXXVII. Et dialectica ejusdem jam recens edita a Philippo Melanctone, impressa, anno XXXVI. Deze tweede publicatie noemt Fairon: „édition non signalée dans la bibliographie de Nyhoff-Kronenberg et que ne possède pas non plus la bibliothèque du Musée Plantin." In margine schreef Hezius: multa scandalosa et Luth(erana).

287

scripsit verwerpelijk geheten, de humanist van Neurenberg Willibald Pirckheimer, wiens beeltenis Albrecht Dürer ons schonk, wederom Johannes Bugenhagen of Pommeranus, de in Pommeren geboren geleerde, die zich tot lijfspreuk koos:

Si Iesum bene seis, satis est, si cetera nescis.

Si Iesum nescis, nihil est, quod cetera discis.

Voorts de Zwabensche hervormer Johann Brenz, de prediker van Bazel Oecolampadius, de Spaanse geneesheer Michael Servet, antitrinitariër en deswege later ook martelaar, schrijver van *Tractatus contra trinitatem*, de hebraïcus Sebastiaan Munster, Georg Witzel (Wicelius), die wij als predikant van Niemegek leerden kennen. Wederom ook Marsilius van Padua (Patavinus), Otto Brunfels en Johannes Pupper, de oude ketteren. En nog verscheidene anderen. Meer voortvarend dan de godgeleerden van Leuven verwerpt Hezius, blijkbaar zonder aarzeling in deze, de elf volgende geschriften van Erasmus: *Epitome colloquiorum*, *Moria et colloquia*, *Revelatio Sancti Pauli*, *Enarratio triplex in Asalt. 22*, *Epistulae aliquot*, *Querela pacis ejecta*, *De sarden. da ecclesie concordia*, *Christiani matrimonii institutio*, *Colloquia*, *Modus confitendi*, *De puritate tabernaculi* 2).

Onder de anonieme geschriften zien wij de *Catechesis puerorum* vermeld. Het spreekt vanzelf dat ook in de Latijnse en andere scholen van ons bisdom vragenboekjes voor het geloof werden gebruikt. Maar wij weten niet of en waar uit ketterse catechismussen inderdaad is geleerd. Evenwel zijn deze, indien niet in gebruik, toch zeker in omloop geweest 3). Als een naamloos Latijns boekje

1) Als Hezius, in een notitie, Marsilius Patavinus' Defensor paces nader aanduidt als: „opus insigne cui author dedit titulum defensorem pacis”, dan dient insigne wel door berucht te worden vertaald.

1) Door Fairon vernemen wij dat Hezius om *alle* werken van Erasmus het hoofd schudde. In Georges brief aan Leuven, aan welks redactie Hezius stellig aandeel heeft gehad, wordt bij de faculteit op deugdelijke voorlichting aangedrongen. Onder de kladpapieren van de kanunnik is er een, in woordelijk afschrift, beschreven met de twaalf werken van Erasmus op de index der Sorbonne van 1544. Maar deze lijst was Hezius niet tang genoeg. Immers in margine schrijft hij: „mirandum est hos solos condemnatos, cum sint plures libri ejusdem auctoris his peiores; et annotationes in novum Testamentum quid malt non continent?” En op een ander kladpapier noemt hij tal van boeken van Erasmus en besluit met de merkwaardige aantekening: „Dicit frater Franciscus de Beringhen bos libros fuisse Vlixbone (?) publice combustos per inquisitorem, et quod quidam Menaldus Turonensis ibidem combustus propter diversos articulos hereticos et precipue propter relapsum, confessus tuit ei se errores soos hausisse ex scriptis Erasmi quando fuerat studiosus, quod libres Luteri et aliorum hereticorum odio habuerat et de industria caverat; et ingenue fatebatur se non fuisse theologum nee habuisse instructores bene fund atos in theologia, unde plurimum dolebat se Erasmo simpliciter credidisse.”

3) De Leuvense index van 1546, dien wij straks nader bezien, noemt er drie: de Catechismus Puerorum in fide, litteris .et moribus per Othonem Bruntsvett, die wel door Hezius kan zijn bedoeld, de Catechismus passus pro potris in schalis nuper audus, Menno authore en dan (onder de „Duutsche boucken”): Enen denen catechismus ofte onderwijs ende fundament des christelichen gheloois, de clenen kinderen ende allen simpe len mensen hoven moeten nut. En dezelfde index verwierp nog een gelijksoortig geschrift, dat Hezius onder de Vlaamse verboden boeken heeft opgenomen: Een boucxken hoemen die kinderen keren sal in de rechten ghelove, duer een maniere eender vraghe ende andwoorde onderwysende. — Het is echter zeer wel mogelijk dat

288

vermeldt Hezius verder de Precationes biblice sanctorum patrum van Otto Brunsfeld, at door de Antwerpenaar Godefridus van der Haeghen reeds in 1535 werd gerukt. De titel van het tiende en laatste der naamloze boeken in het Latijn klinkt vort en beslissend: Biblia in onmi lingua vulgari! Natuurlijk achtte ook Hezius, de getrouwe zoon der kerk, de Bijbel in een niet kerkelijk goedgekeurde vertaling, per se een verboden boek. En aanstonds moeten wij hier denken aan de arbeid en de ondervinding van Francisco de Enzinas 1)!

Van de drie geschriften in de Franse taal trekt de *Introduction pour les enfants* onze aandacht, wijl ook dit geschrift de lering der kinderen beoogt en daarenboven verwant lijkt aan de *Introductio puerorum* van een naamloze schrijver, voorkomend op de lijsten van verboden boeken der Sorbonne in de jaren 1544, 1547, 1551 en 1556. Het zijn ook deze indices van Parijs, die een *Introduction des bons enfans* en een *Instruction pour les enfans* vermelden.

Ten slotte nog iets over de Vlaamse boeken, waarvan wij dat „boucxken” voor de jeugd al even noemden. De lijst begint met deze beide: den *gantzen Bibel* en Een *wtlegginge op Abacuc* 2).

Bijzondere aandacht schenkt Hezius aan een blijkbaar veel gelezen derde geschrift: *Een Chronycke, waer in als in een Tafel, seer cortelic begrepen wort, alle tgene dat bescreven, ende geschiet is vant beginsel des werelts, tot desen Jare tegenwoordich van XXXI III. Wt verscheyden Chronijcken met groter neersticheyt vergadert door Achillem Gassarium tot Lindauwe in Oostenrijck*. Het verdient, mede om zijn onschuldig karakter, ook onze belangstelling. Want nieuwsgierig bladerend en lezend in de Amsterdamse uitgave dezer kinderlijke kroniek, moesten wij glimlachen om de overgrote bezorgdheid van Hezius. Waarlijk, deze schrijver zegt niet veel, dat ergernis kan hebben gewekt! Hij is enkel, om zo te zeggen, Protestants-freundlich, in ieder geval in onvoldoende mate pro-Rooms. Zo zegt hij bij het jaar 1464, dat onder Paulus II „dat Pausdom seer gedaelt ende gedeclineert" is. Tevoren zijn ook andere pausen, als Johannes XII en Gregorius VII en Johannes XXII, minder gunstig door hem beoordeeld. Bij 1514 schrijft hij: „Erasmus Roterodamus heeft destijt dat nyeu Testament seer verbetert ende ver-

zulk een kettters vragenboekje enkel de vorm en de inrichting van een catechismus had en een geschrift van polemischen inhoud was, niet eens allereerst voor de kinderen bestemd. Op het laatst der vorige eeuw kreeg ik, in het land van Luik vertoevend, een *Catéchisme d'un conscrit* in handen. Het was inderdaad een vragenboekje, maar het had een antimilitaristische strekking!

1) De index van Valdès (1551), die zich, censurerend, laat horen: *Bióka hispano act atiquo vulgari sermons traducta*, verwerpt nog apart; Francisci de Enzinas *Testamentunt Novum ex Graeco in Hispanum sernionem fraductum*. —

Bij de lezing van de index van Leuven (1546) worden wij getroffen door de menigte van Bijbeluitgaven en -vertalingen (heel de Schrift of wel het N. Testament), waarvan wederom vele in Antwerpen zijn gedrukt.

2) Daarna komt dit geschrift eerst op de Leuvense index van 1558 voor. Dan is de titel- *Een Christelycke schoon uitlegginghe op die Prophete Abacus*. Sepp denkt hier aan een vertaling van Luthers commentaar op Habakuk, die in het oorspronkelijk reeds in 1526 was verschenen.

289

nyeut in die latijnsche ende griecsche tale". Bij 1517: „Martinus Luther ende veel diergelijcke mensen hebben dees fijt beginnen haer leringhe te saeijen ende te scrijvev. En bij 1520(!): „Martinus Luther is in eygen persone gehoort geweest tot Worms in teghen woordicheyt des keijzers ende des ghansschen Rijcs". En zo vtiort.,De schrijver van deze kroniek was de Augsburgse arts Achilles Pirminius Gassar 1).

En dan volgen de andere Vlaamse boeken of boekjes, aangaande welke Hezins opmerkt dat ze verderfelijk zijn, allerwege worden gelezen en in Antwerpen, Amsterdam of Leiden zijn gedrukt 2). Wij kunnen ze helaas niet alle noemen, veel minder bespreken. Het eerste in de rij, door hem pessimus geacht, heeft de ons bekenden titel: *Een prohtelijck ende troostelyck boexken van de gelove ende hope, wat dat oprecht gelove is, ende welcke genade die mense doer dat gelove mach vercryghen, ende hoe schadelycke dat ongelooft is*. Hezius noemt dit boekje zeer verderfelijk en vertelt ons dat een boekverkoper van Leuven er door in de gevangenis zit 3). Wij zouden graag weten of dit lot de ons wel bekenden Jeromimus Cloet trof. En dan is er de beroemde *Oeconomia christiana. Summa der godlicker Schrifturen* (1523) van van Bommel, door de hoogleraar van Toorenenbergen „het oudste Nederlands verboden boek" genoemd. Voorts Christelijcke sermonen op alle die evangelijen ...

van de „devoten pater broeder Niclaes Peterss, minderbroeder ende gardiaan", dat wel omstreeks 1540 in druk verscheen. En dan noemen wij nog een boekje, naar welks aard wij slechts kunnen gissen: Een dialogus oft twespraeck tuschen enen evangelischen Hans ende enen Luthersens Peter, in de welcken der

1) Gassar schreef zijn kroniek aanvankelijk in het Latijn: *Historiarum et chronicorum mundi epitome vetut index* (1532). In Antwerpen en in Amsterdam verscheen in 1534 een vertaling. De door ons geraadpleegde uitgave van Amsterdam geeft achterin aldus des drukkers naam: „Geprent tot Aemstelredam, by my Jan Seversoon dye Croepel, woonende inden Rijsel, in dye vyer Heemskinderen." Het boekje der kon. bibliotheek is te merkwaardiger, omdat een ijverig lezer der zeventiende eeuw het van talloze notabene's en van vele vingerwijzingen (een getekend handje!) voorzag en op het titelblad, met betrekking tot Gassar, enige woorden schreef, die ik niet alle vermocht te lezen: Hy was een Luthersens; of een . . . De *Bibliotheca belgica* bespreekt de verschillende uitgaven van Gassar's kroniek (Letter G, 34-37).

2) In deze woorden sprak Hezius in margine zijn waardering uit: „*Isti libri quorum tituli bic subjiciuntur pestilentes passim ubique in manibus habentur, venduntur et frequenter reimprimuntur, sicuti primus iste frequenter reimpressus est, etiam Antwerpiae, etiam Amsterdams, etiam Leidis, ut libri passim evulgati testantur. Cum tarnen sit pessimus sicut et reliqui omnes, nec esset difficile naulto plures ejusmodi libros passim in manibus et officiis invenire, non absque magna fidei et christiane religionis jactura*".

3) Aldus is het oordeel van Hezius: item adhuc circumfertur libellus teutonicus de fide spe et charitate, totus lutheranus et valde periculosus, impressus Antwerpiae et etiam in Leidis. In margine heet het dan: „*propter hunc librum tenetur quidam lovaniensis bibliopola captus*" ... Eigenlijk omvat het geschrift drie afzonderlijke stukjes. Aan bovenstaanden titel moet namelijk dit vervolg worden toegevoegd: Noch een boeken van die liefde die godt tot ons geeft ende wat die liefde weert, ende hoe schadelijcke die liefde des werelts is, allen manschen seer troostelijck. Met noch een devote contemplatie van de bruyt Christi, ende is seer teerlis ende prolytelic voor allen goede christelicke mensen.

290

omighe Lutheranen onwetentheyte ende onbeseheydentheyte gestraft wordt. Er is geen Index, die deze zeker curieuze samenspraak nader bespreekt of zelfs ook vermeldt.

* *

*

Moge de faculteit der godgeleerdheid van Leuven aan de prins-bisschop George van Oostenrijk en zijn volhardende helper Dirk Hezius zóveel teleursteling hebben bereid, dat zij hun eigen weg gingen, zij zelf bezat waarlijk genoegzame ijver voor de goede zaak. De vrucht daarvan is haar index van 1546, dien wij thans willen bezien. In de onmisbare uitgave van Heinrich Reusch vult hij vijftien bladzijden. Zijn plechtig slot nemen wij hier letterlijk over:

„Daer omme, want wy Deken ende andere Doctueren in der Faculteyt van der Theologien te Loven gheoordeelt hebben, dat dese boucken met groten periule gehandelt ende ghelesen worden, daer om met eendrachtighe deliberatie van ons allen ghedompt zijnde, hebben wy de zelve ten eersten der Keyserlicker Majeseyt overghelevert, als weerdigh diemen duer zijn hooghe ende publijcke authorieyt zoude te niet doen. Daer na hebben wy tgebruuck ende tlesen van de zelve verboden allen de ghenen, die in enigher manieren ons subject of t onderdanigh zijn.

Dits gheschiet te Loven int Bisdom van Ludick, de negensten dagh in Mey, anno onser zalicheyt M.D.XLVI.

Ten bevele der haren voorschreven, des Dekens ende der Faculteyt van Theologie, hebbe ic Ioannes van Hove, der voorseyder Faculteyt Bedelle ende Notarius, dit onderteekent

I. van Hove."

Onze index behoort bij het in Brussel afgekondigd plakkaat van 30 Juni en is als een supplement daarvan. Met betrekking tot de verboden boeken zegt dit plakkaat onder meer dat niemand enig boek, door de faculteit van Leuven verwerpelijk geacht, zal mogen drukken of schrijven, kopen of verkopen, lezen of bewaren of ontvangen. Zij, die verlot ontvingen om een school te houden, om daarin de kinderen vóór alles haerlieder Alphabet, Pater noster, Ave Maria ende aerlieder Ghelove, Confiteor ende zeven 1) Salmen" te leren, mogen alleen be- aaide werken Van taalgeleerden en klassieke schrijvers gebruiken. Onder de taalboeken vinden wij Grammatica Ioannis Murellii 2), geboren in Roermond, en

1) Hier zijn de zeven boeteliedereren onder de psalmen bedoeld: psalm 6, 32, 38, 51, 102, 130, 143. Van eze zijn vooral bekend: psalm 51 (hij de R. Katholieken ps. 50): Miserere ... en psalm 130 (129): De profundis ...

2) Art Tykographique van Wouter Nyhoff geeft de reproductie der titelbladen van verscheidene geschriften van Murellius. Het rijksarchief van Maastricht bezit een gehavend exemplaar van diens Pappa puerorum. De zoon en naamgenoot van deze vroeggestorven humanist, in Luik priester gewijd, zou tot het Protestantisme overgaan. Zie over de vader het opstel van J. B. Sivré in Jaarboekje voor Limburg 1882.

291

Sintaxis Erasmi Roterodami. Voorzichtigheid spreekt ons toe uit de vermelding van: Evartgelia dierum dominicarum et festorum, interpreterende de selve alleenlick grammaticaliter.

Negenenveertig boeken, wier titels alle worden genoemd, zijn tot het onderwijs toegelaten.

Dan begint de eigenlijke index, wederom met enige plechtigheid, aldus:

„Hier naer volght het Cathalogum van de verboden boucken naevolghende der voorgaende ordonnantie.

Die Deken ende Faculteyt der heligher Theologen in de Universiteyt van Leuven de goedertieren leser saluut. Es van 9 Meye 1546.

Om te nieten te doene alle errueren ende heresien, in desen Nederlanden verscheedelicken verspreyt, hett de Keyserlicke Majesteyt onder andere profitelich ghedocht en orboirlick, datmen uut de handen des ghemenen volcks trecken zoude alle schadelicke ende bederfflicke boucken, der welcke hedensdaeghs zeer vele es alomme, Latijnsche, Duutsche ende Walsche...."

De godgeleerden van Leuven zijn van mēning dat, als gevolg van de lectuur van dusdanige boeken, „die leecke lieden sterckelicken ende stoutelicken versmaeden huerlieder pastueren, prochianen, hoe oprechtelicken zy prekende zijn, ende bisschoppen ende oude doctueren, niet alleen enen of t twee bysondere, maer oock allen te samen, oock de helighe generale concilien". Dat tegen deze gezindheid der leken moet worden opgetreden, zullen de Lutheranen zelf begrijpen en billijken! Ook zij immers beperken de vrijheid van lezen. „Ten ghelijckt voorwaer der waerheyt niet, dat sy huerlieder ondersaten zulcken oorlof zouden willen toegheven, dat sy (die boucskens van Zwijnglius van de Anabaptisten lesende) Martin Luther zouden versmaden, ofte Philippum 1), ofte Bucerum" 1 Naar de last des keizers hebben de godgeleerden alle boekerijen, boekwinkels en boeken onderzocht, „daer inne een zeer christelicken werck doende," dat hun echter veel onaangenaams bezorgde. Inzonderheid hebben de drukkers de controlerende heren uit Leuven niet altijd vriendelijk ontvangen! Hun materieel belang immers zagen zij bedreigd. Deswege

klagen de inquisiteurs ook zelf: „Maer es ons nochtans zeer molest en zwaer gheweest, ende vul om veel haets ende nijdts van de zommighen te bejaghene (= op te lopen)".

Bijzondere aandacht schonken de godgeleerden aan de uitgegeven Bijbels, wier vertaling hun telkens bewijst dat de zin der Schrift „merckelicken ende openbaerlicken es ghecorrumpeert ende gevalscht". Soms is de Vulgata inderdaad getrouwelijk gevolgd. Maar de Bijbel was voor de gelovige toch onbruikbaar, wijl de drukker zich had veroorloofd om een ketterse inleiding of annotatie op te nemen.

1) Hier is Melanchton bedoeld. Martin Bucer was de prediker van Straatsburg, die streefde naar de eenheid aller Protestanten en eens de woorden sprak: „Neminem condemno in quo aliquid Christi reperio."

292

„Ende also eyst ghebuert dat het ghemene volc int middel vanden Bibelen vele dijngghen onwiselicken leset, die uut Lutheraensche expositien ende glosen van woorde te woorde ghenomen zijn." Met name wordt hier gewezen op Joannes Brentius' verwerpelijke inleiding tot het boek Job 1). En zelfs heeft een drukker het eens gewaagd om vóór de brieven van Paulus een geschrift van Melanchton te plaatsen, „verswighende nochtans de naeme alomme van de ghecondemneerden aucteuren" Ten bewijze dat er heden ten dage „vele bose bedrieghelicke werckers" zijn, „so Paulus seyt" — de godgeleerden van Leuven denken hier zeker aan II Corinthe 11: 13 — ontvangen wij het volgende voorbeeld, dat wel op Kolossensen 2: 16 betrekking heeft: De drukker plaatst als annotatie: Om spyse ende dranck es niemand te veroordelen. Voor een goed lezer is hier, naar het oordeel der faculteit, geen gevaar: „want de zin van Sente Pauwels woorden es, dat een christen mense gheen zonde en doet daer inne, dat hy yet eedt ofte drijnckt dat Moyses verboden heeft." Maar het onkundige volk verstaat de woorden van de apostel alzo dat een christenmens „gheen zonde en dede daer an, dat hy teghen tghebodt der heligher kercken vleesch aete in de vasten ..."

Van de Bijbels zijn twintig Latijnse op onze index geplaatst. Ze komen van drukkerijen in Antwerpen, Bazel, Lyon, Parijs, Zurich. De negentiende, van 1535 en te Bazel gedrukt, heeft verklarende aantekeningen van Sebastiaan Münster. Ook de twintigste, verschenen te Zurich in 1539, is verzorgd door onze geleerde, die hier nog een inleiding van Heinrich Bullinger opnam en van diens opschriften boven de Bijbelboeken gebruik maakte. Aan de vermelding van deze laatste Latijnse Bijbel zijn de (meer voorkomende) woorden toegevoegd: „Ende andere desen ghelijcke."

Dan volgt een Bijbel in het Grieks, reeds in 1526 te Straatsburg gedrukt. Na deze komen drie „Duytsche Bibelen", alle in Antwerpen verschenen. De eerste der drie is van Jacob Liesvelt, de drukker-martelaar 2). De twee vermelde Waalse Bijbels zijn mede te Antwerpen gedrukt.

Van de verboden uitgaven van het Nieuwe Testament noemt de index er drie in het Latijn, zestien in het Dietsch en drie in het Waals. Wederom zijn de mees-

1) Van Johannes Brem, de hervormer van Wurmtenberg, vermeldt onze index ook de commentaren op het evangelie naar Lucas en naar Johannes en op de Handelingen der apostelen. De naam van deze geleerde horen wij straks opnieuw.

2) Deze Dietsche Bijbel, gedateerd 3 Juni 1542, is de zesde en laatste, die Liesvelt heeft uitgegeven. De tekst week merkbaar van dien der Vulgata af. En de aantekeningen werden veroordeeld. Men las bij I Johannes 5 de annotatie: „de

zaligheid alleen door Jezus Christus", bij I Petrus 2: 5: „Op ten steen getimmert zijn, is alle onse hope setten op Christum alleen". De verluchting gaf ook ergernis. Bij Mattheus 4: 3 werd de Verzoeker afgebeeld niet een monniksbaard, pij en rozenkrans. Op 27 Nov. 1545 is Jacob van Liesvelt ter dood gebracht.

293

te in Antwerpen gedrukt. Eén Latijns N. Testament verscheen in Parijs. En van de Dietsche is er een te Keulen gedrukt en kwamen twee andere bij Petrus Janssen te Leiden van de pers (1534 en 1536). Twee uitgaven van het N. Testament vermelden geen plaats en geen drukkersnaam.

Ruim drie bladzijden worden ingenomen door de namen van ketterse schrijvers en hun werken in het Latijn. Wederom ontmoeten wij Henricus Cornelius Agrippa (van Nettesheim), van wie drie boeken zijn veroordeeld. De verwerping der geschriften van Bucer, Bullinger en Brenz — respectievelijk 5, 4 en 3 in getal — wordt verdedigd in de verklaring: „Ende want dese drye zijn notoirlicke (= bekende) verlaters 1) der heligher kercken, daerom oordelen wy, dat alle huerlieder boucken moeten worden geschuwet. Ende wy willen dat in ghelijcken tselve altijd verhaelt worde."

Op deze lijst komt verder opnieuw voor: *Precationes biblicae*, een veel gelezen naamloos geschrift, dat het werk is van Otto Brunfeldt 2). Voorts diens *Catechismus puerorum in fide, literis et moribus* en de naamloze *Catechismus parvus pro pueris in scholis nuper au-dus*. Van Calvijn is de *Institutio christianae religionis* vermeld met een ander geschrift van de groten Hervormer: *Responsio ad Pighium de libero arbitrio*. Van de Straatsburger rector Johann Sturm worden verworpen: *De demonstratione liber* en *De omissa ratione dicendi et de literarum ludis*. De veroordeling van *Paedagogia Petri Mosellani* moet wel worden verklaard uit het feit dat Luther en Melanchton het werkje van deze als gelovig Rooms-Katholiek ontslapen schrijver (overl. 1524) alom hadden aanbevolen. Reeds in 1519 was het gedrukt. En dan noemen wij nog: *Anatomia excusa Marpurgi per Eucharium Cervicornum*, het onvoltooid gebleven werk van de Marburgs en hoogleraar Dryander. Naar het oordeel van Sepp kwam dit geschrift op de index uit hoofde van de toen algemeen bestaanden afkeer van anatomie en lijkensectie!

Wel gaarne zouden wij vooral aan de „Dmitsche boucken" van deze index

1) Vooral zeker Bucer trof dit oordeel, daar bij Predikheer was geweest. Bovendien was hij in Leuven allerminst *persona grata* wegens een, kort te voren uitgegeven, polemisch geschrift. Immers toen de faculteit der godgeleerdheid in 1544, op verzoek van Karel V, een „*ordre de précher la doctrine des articles*" had voorgeschreven — zulks wegens de vaak uiteenlopende zienswijzen der geestelijken, die de gelovigen op het dwaalspoor brachten — heeft Bucer zich, het jaar daarop, laten horen in zijn: *Der new Glaub von de Doctoren zu Löven, die sich Doctoren der Gottheit rümen, in 32 Artikeln furgegeben, mit Christlicher Verwahrung dagegen durch die Prediger zu Strassbourg, Malt. 23: 13*. De dietsche uitgave was getiteld: *Een nieu Lövens Gheloove*. Een der laatste geschriften van Luther was mede gericht tegen de dusgen. Leuvensche artikelen, die door vertaling in het Duits algemeen bekend waren geworden. De univ. bibliotheek van Amsterdam bezit een Latijnse, Nederlandse en Franse uitgave dezer apologetische Artikelen. De drukkers van dit geschriftje, Jacob Baeten, zien wij in 1551 uit Leuven te Maastricht komen. Over hem: A. J. A. Flament: *Chroniek van Maastricht*, p. 75; A. A. M. Stols: *Kort overzicht van de geschied. der boekdrukkunst in Maastricht van 1551-1929*, p. 16; Halkin: *H.R.*, p. 256 en 261.

2) Nyhoff-Kronenberg geven ons in deel II der *Nederl. Bibliographie* (derde aflev., 1936) enige uitgaven van *Dat gelden ghebedeboexken* (de Nederl. vertaling der *Precationes biblicae*) in de nummers 2573-76. Zie ook Sepp., p. 229. Hezius sprak van de *Precationes biblice*

sanctorum patrum.

294

bijzondere aandacht schenken. Maar aan een uitvoerige bespreking dezer geschriften, drieënvijftig in getal, valt niet te denken Elk boek of boekje heeft zijn eigen geschiedenis! In het geheim heeft men ze gelezen. En ook martelaars hebben ze gehanteerd. Zo waren die van Leuven, Josse van Ousberghen en zijn lotgenoten, vertrouwd met de hier volgende geschriften, wier titels de index van 1546 ons vermeldt: Dat gulden ghebede-bouxken, Kinderlere ende Kinderghebet, a b. Hier beghint een nieuwe devoot bouxken van myrrhe, hoe een mens hem zal reguleren te leven ende te sterven, Een spel van zinnen op t'aerde, tvierde ende tvijfste capitele van twerck der Apostelen.

Wij doen hier en daar nog een greep in de oude verzameling. Zo is daar het boekje, dat in 1544 in Antwerpen verscheen: Een schoon Liedekens-boek, in denwelckett ghy in vinden sult Veelderhande liedekens. Oude en nyeuwe. Om droefheid ende melancolie te verdryven . . . , dat Hoffman von Fallersleben in het elfde deel van zijn *Horae belgicae* uitvoerig beschreef. Een seer schoon boecxken, in de welken begrepen es een schoone verclaringhe van de X gheboden, op dat credo in Deunt ende Pater Noster, reeds in 1522 te Antwerpen gedrukt. Der ziecken troost, onderwysinghe om gherne te sterven, troostinghe om de ziecken tot ten rechten ghelove ende betrouwen in Christo te onderwysene, een uitgave van de drukker Steven Mierdmans 1) en van Matthias Crom, beiden in Antwerpen, ten jare 1543.

Van sommige geschriften is ons de verwerping aanstonds duidelijk, als daar zijn: Dat Paternoster vuytgeleit door Matthias Bywank, in waarheid een boekje van Luther 2). Refutatie van t Salve Regina, met veel diversche schoonder scriftueren, daer leghen ghehouden, claerlycken bewysende, dat desen lof sanck rechte afgoderie is, waarschijnlijk in 1530 te Emden verschenen. Een wederroep van t' vagevier, ronder naem des auteurs, wederom een boekje van Luther, hier de vertaling van diens traktaat van 1530: Ein widerruf vom Fegefeuer.

De toneelliteratuur is vertegenwoordigd in: Een batement van MI personagien, de pastoor, de medecyn, de advocaet ende de sot genoemd onnoosel, geschreven door Willem van Haecht, de factor der rederijkerskamer *De violieren*. Ook de tweespraak 3) ontbreekt wederom niet. Want daar is: Een dialogus oft tsamen spre-

1) Stephanus Mierdmans leerden wij kennen als de uitgever van Enzinas' Spaans Nieuw Testament. Over deze drukker en zijn drukkerij bericht ons Boekzaal, 708.

2) In 1525 zag bij W. Vorstenman te Antwerpen het licht: Van dat heylighe Paternoster. Een verstandlycke ende oerbaerlicke verclaringhe, hoe een Kerstenmense dat heylighe ghebet bequamelick offeren sal. Gemaect doer enex geleerden doctoor M. L. Deze beide beginletters wijzen stellig op Maarten Luther. Sepp acht dit boekje dan de eerste uitgave. In de latere edities ziet hij de poging om de oorsprong van het geschrift verborgen te houden. De naam van M. Luther werd vervangen door die van M. Byvanck. Sepp, p. 78.

3) In de dialoog is eeuwen lang godsdienstige polemiek gevoerd. Een der oudste is de *Disputatio inter clericum et nyilitem super poiestate prelatis ecclesiae atque principibus terrarum commissa*. Zij is van 1475 en kwam in 1550 op de index van Karel V. Zie Sepp: p. 268-273, die nog tal van andere dialogen bespreekt.

295

ken, Polytes ende Alma van der Evangelie, van de twee discipelen gaende tot Emaus. Luce Ultimo, de vertaling van Urbanus Rhegius' boekje van 1532, dat alleen in

Wittenberg elf maal het licht zag 1). Uit de verhoren van Josse van Ousberghen kennen wij dit geschrift als Emmaus, dat voor zeven stuivers te krijg was. Dialoogvorm heeft ook: Een spraecke van eender moeder met haer dochter, huer in een dooster te bringhen van de veelzijdigen satyricus uit Bern Niclaus Manuel 2), een boekje waarin de overwinning der dochter op de geestelijkheid in de oorspronkelijke taal aldus wordt uitgedrukt:

*Dise sind überwunden gar
Von einer tochter um eylf jar.
Die wolt nit in ein kloster gon
Weil Got kein bot darub hat thon,
Sunder wercken nach Gottes gheist,
Sich selb neren in iren schweyss.*

Weinig van zin om de opstellers van onze index in het gevlj te komen, moeten ook wij nochtans erkennen dat zij soms met alle reden tot de verwerping van geschriften hebben besloten. Met de afkeuring van *Der Jodenbiechte* bestreed Leuven de schrijver Johannes Pfefferkorn, een bekeerden zoon van het oude volk, wiens scherpe uitvallen, tegen de joodsche geldschieters en tegen Reuchlin en de voorstanders der Hebreeuwse taalstudie, menigeen hadden ontstemd. Het geschrift is niet anti-Rooms, doch veeleer antisemietisch te achten 3).

Het paradijs van Venus zal waarschijnlijk tot de onzedelijke geschriften hebben behoord. Van houtsneden voorzien is dit, nu zeer zeldzaam geworden, boekje zonder jaartal bij Willem Vorsterman in Antwerpen uitgekomen. Veelszins ontuchtig was mede de inhoud van *Refereynen in sot, amoureux, wys*. In obscene refereinen 4) toch hebben ketterse dichters de geestelijken veelal besproken en bespot. Het verzet der in-

1) De Duitse titel luidde: Dialogus von der trostreichen predigt, die Christen Luc. 24 von Jerusalem bis gen. Emmaus den zweien jüngern am Ostertag aus Mose end allen Propheten gethan hat. Rhegius wachtte vijf jaren met de druk van zijn boekje, door hem in 1532 geschreven.

2) Sepp zegt (p. 95) van deze samenspraak: „Is onbekend gebleven aan de biografen, die ons het leven en de geschriften van de schilder, dichter, krijgsheld, staatsman en hervormingsvriend der 16e eeuw Niclaus Manuel geschetst hebben.”

3) De Nederlandse uitgave, van 1543, droeg de titel: Die Joden biecht, is dit boecxken ghenaeamt, te kennen ghevende, alle hare valsche treken ende hare leerlingen, ende het voluk met woekereren bedriegen ende in laste bringhen, ghetranslateert uyt den hochduytsche in onse nederlantsche sprake.

4) Op de ketterse volkspoëzie komen wij, naar wij hopen in een volgend boek, als vanzelf nog terug. Hare uitingen waren vaak fel en plat. Zie het opstel van Leonard Willems Az. in De gulden passer-1925 over de refereinenbundel van Jan de Bruyne. Wij lazen daarin (p. 104) het schunnig referen 4, waarin een „prochiaen" het moet ontgelden. Zie ook Sepp, p. 154.

296

quisiteurs, hebben wij te billijken. Deze verboden lectuur was stellig verre van stichtelijk!

Van de vijf Hoog-Duitse boeken, waarvan wij die samenspraak tussen moeder en dochter al noemden, vraagt nog Een boeck gheheten, zeven hondert ende vyftich duytsche spraecken, Freydank tot Worms, onze aandacht. Met deze gebrekkigen titel is zonder twijfel, zegt Sepp, de volledige uitgave van Johannes Agricola's Sybenhundert und Fiinfzig deutscher Sprichwörter bedoeld 1).

Onder de negen Waalse geschriften merken wij *Le tivre de vraye et parfaicte oraison* op, dat in de ketterse kringen van Leuven circuleerde en ook die Namense edelman

Guillaume de Gulpen eens behaagde.

Met de vermelding van die elf godgeleerden, wier boeken herhaaldelijk, het laatst in het keizerlijk mandement van September 1540, waren verboden, en van dat drietal drukkers van het Nieuwe Testament, eindigt de index van Leuven van 1546 2).

Op deze lijst van 1546 volgden die van 1550 en 1558, welke van Christiaan Sepp in zijn *Verboden lectuur* een nauwkeurige en uitnemende bespreking erlangden. Nog zij vermeld dat de Leuvensche index van het jaar 1550, dat door de beide geschriftjes van Utrecht reeds onze aandacht had, in het daarop volgend jaar van de Spaansen inquisiteur-generaal Valdès een supplement ontving.

In Frankrijk bemoeide de Sorbonne van Parijs zich met het toezicht op de verboden boeken. Hare indices zijn van de jaren 1542, 1543, 1544, 1547, 1551 en 1556. Reeds eerder, in 1540, gaf de provinciaal der Predikheren in de provincie Toulouse Vidal de Bécenis, pauselijk inquisiteur voor Frankrijk, een lijst van verboden boeken, waarvan de lezing, onder bedreiging van zware boeten, aan de gelovigen werd verboden. Voor deze en voor nog andere indices — wij noemen slechts dien van Valdès van 1559, de Luiksen van 1569, de Antwerpse van 1570 3) en van 1571 — verwijzen wij naar Chr. Sepp, wiens deskundige voorlichting wij ook zelf, vooral tot dit opstel, hebben genoten.

1) De censores hebben allicht de druk van 1541, verschenen zonder plaatsnaam, in handen gehad en eigenmachtig, door de aanwijzing van Freydank en Worms, de leegte aangevuld.

2) In het rijksarchief van Maastricht wordt een weinig beschadigd exemplaar van een Gelderse index bewaard. Deze oude Catalogus off Register van die boucken, die om der ketteryen date inne bevonden ... bevat de index van Leuven van 1546, ten dele aangevuld met geschriften uit de index van 1550. Het document is een, enkel aan één kant bedrukt, papier ter grootte van 39 bij 59 centimeter. De lijst van verboden boeken beslaat vier kolommen en eindigt met deze woorden: „End voirts worden generalijck verboden alle and. boucken in onsen heyligen alden Christengelove, suspect en by Key. Ma. voer, und nu de sesten dach Decembris XVC. sessenvyftich. by hoochberomppte Co. Ma. nae, by offer Majest. ordinantien und Edicten verboden synde". Zie het Groot Geldersch Placaetboek 1, 163 en het desbetreffend cliché in ons boek.

3) Deze index heet ook wel de index van Alva.

297

Ook voor onze stad Maastricht golden natuurlijk de verordeningen, in verband met de verboden boeken uitgevaardigd. De ketterij, die deze had voortgebracht, was ook bier een zeer lastig probleem. Inzonderheid vermelden wij de zitting van 28 Maart 1547 als ene, waarin de raad zich met de verboden lectuur bezig hield. Het bleek ook nodig dat men de oude voorschriften dienaangaande, van 28 Augustus 1533, eens opnieuw onder de ogen zag. De raad erkent wederom dat slechte boeken, product der heresie, ook zelve de Lutherse en andere dwalingen voortbrengen. Ze zijn „eyn vanden principaelste orsake" daarvan, gelijk het heet in de ons van vroeger zo bekende uitdrukking.

Wij vernemen dan dat alle burgers, die dit nog niet deden, de in hun bezit zijnde verboden of wellicht suspecte boeken — Waalse, Latijnse of Dietsche — vóór Pasen moeten laten onderzoeken door de daartoe aangewezen godgeleerden. Alleen de goede boeken krijgen de burgers terug. Al wie later verboden boeken in zijn bezit blijkt te hebben, zal, op grond van de bepalingen van 15 Maart 1533, worden vervolgd 2). Niemand zal zich op onwetendheid kunnen beroepen. Want „die cnapen van de ambachten", te weten de gildeknapen (-boden), zullen bij de ambachtlieden rondgaan

om hun het oude verdrag te herinneren. En de geestelij-

1) Soms leed de overheid inderdaad aan vergeetachtigheid! Een voorbeeld: In de zitting van 23 Dec. 1550 vertellen de gezworene Wilhem Cappoins en de secretaris Mr. Frans Ersellins (Ersolten) van hun bevinding in Brabant (Brussel). De keizer had hun bevolen om het mandement aangaande de ketterij in onze stad „metter trompetten te publiceren". Nu had de prins-bisschop, George van Oostenrijk, tevoren gelast dat men hem, bij de terugkeer der gedeputeerden uit Brussel, hun bevindingen aldaar zou mededelen. Zo reden dan de beide genoemde mannen ijlings naar Luik om de bisschop te berichten hetgeen zij bij de keizer hadden ervaren. En op 27 December vertellen de heren Cappoins en Ersolten in de raad dat George „zekere copien van eynen mandement der heresien belangende inden jair XVcXL gepubliceert" wenst te ontvangen.

Maar de schout Patent en de secretaris, bij wie men reeds „alle diligentie gedain heeft", tot verkrijging van het begeerde stuk, hebben gezegd „den selleven mandement nyet te hebben noch weten te becoernen"! Aanstonds zal nu een secretaris naar Luik gaan om aan de prins-bisschop verontschuldiging aan te bieden „ende advys te begeren vanden sellesten synre s.g. wye men sich verdere opt versuecke vanden voirg. schoultet ende in der selleffen publicatien helden sar! Men vraagt zich af of de ergernis wegens de ketterij hij de magistraatspersonen van Maastricht wel heel diep ging! Zie R.M., f. 390 en 391 v.

2) In de raadsnotulen vonden wij van 15 Maart en ook van 28 Augustus 1533 geen acta vermeld. Aangaande de zitting van 7 Augustus van dat jaar lezen wij het volgende: „Opten selven dach wart ouch verdraegen inden gemeamen raet, by de gelederen voerscr., datmen vander stat ende raetz wegen, nae volgende de verdraege XXI Iuli lestgeleden verdragen, overliveren sal in handen vanden hoegengerichtte alsullicke quaede ende verhoeden boeken, als by der stat deputiertden vogenoumpt in name ende van wegen der stat tot Luyck gevordt sin worden ende by doctoren, professoren ende meistereo in theologien bevonden quaeden, falssen verhoeden boeken te sin, om by de selven hoeghen gerichte orde(ende vonnisse over die selven boeken te gesceieen ende gedoen te werden." En dan: „Wart ouch verdraegen inder gemeynen raet datmen onder die burgeren ende burgeressen ende ingesetene deser stat (die befaempt Luthersse ende anderen quaeden, suspecten ende verhoeden boucken te hebben) by inquisicie ende anderssins ondersuekonge ende ernsticheit doen sal om alsullicke boeken te bekoemen ende deer mede aller te doen alst behoren sal met onderscheit, dat men hoen die boeken, die goet oprechtich ende onverhoeden bevonden werden, wederomme geven sal ende hyrvan die bef aemptden off suspecten personen habentur opt inquest buyck van daete voerss. (nl. hooggerecht). Ende dit wuerdt in sonderheit gedoen om des wille dat alsullicke quaede boeken eyn vanden principaelste orsake is, die de simpelen, onnoselen (= onschuldigen) ende anderen in deses tot dwaelingne brengen."

298

ken zullen in de kerken voor de afkondiging zorg dragen. Sterker, zij zullen „die burgeren, burgerssen ende ingesetenen, aulden en de jongen, optgesuegden ende met goede onderricht willen vermaenen hoen van dese quaeden falssen secten ende boeken te behueden, ende neit laeten verleien, ende off eynige daer mede besmeth weren hoem te bedenken te bekeren ende hoens quaede vornemens aff te staen." Inderdaad is op Palmzondag, 3 April 1547, door de vier pastoors of hun kapelaans, alsmede door de paters Predikheren, Minderbroeders en Augustijnen de ordonmantie, naar het verlangen der overheid „met goeden onderwijs" (vermaning), bekend gemaakt van de kansel of, juister misschien, van het spreekgestoelte op het koor der kerk: de ambone. Immers wij lezen, op de rand van bladzijde 131 in het notulenboek, deze instructieve woorden: *publicatio per concionatores in ambonibus facta.* 1).

R.M., f. 130 en 131. Zie bijlage XV.

299

IV. GULIK

Andermaal willen wij van Gulik spreken. Eerder gewaagden wij al van de geest van verdraagzaamheid, waardoor Johann III vrijwel werd geleid. En nog maakte Redlich (p. 854) ons bekend met des hertogs bevel van 27 November 1533 — gegeven aan de drosten van Bom, Millen, Heinsberg en Wassenberg — om de terugkeer toe te staan aan hen, die bij de visitatie waren gevlucht, mits zij openlijk boete deden. Wij kennen nog wel de ceremonie van zulk een boetedoening (amende honorable). In hun linnen kleed en met een brandende kaars in de hand, blootshoofds en barrevoets, komen zij voor het hoogwaardig sacrament en belijden: „das sie zuvorderst gegen Got unsern hem mit irem irrischen verfurischen fumemen swerlichen gesundigt, ouch hen nehsten geergert und uns, irer oberheit, ungehorsam gewest sien, und darumb alle umb gnad und verzichniss bitten." Naar Redlich ons meedeelt, zijn echter enkele vluchtelingen, wier namen hij, in het Dusseldorps archief, op een stuk papier vermeld vond, niet meer toegelaten in het land.

Toch kunnen en mogen wij de mildheid van de hertog niet uitbundig prijzen. In de woorden van Conrad Heresbach, de invloedrijke raadsman van Johann III, die op 1 October 1535 aan Erasmus schrijft dat door zijn vorst tot hiertoe niemand is terechtgesteld, aangezien deze liever de schuldigen liet ontsnappen dan dat hij onschuldigen zou folteren — „Hactenus a principe nullus capitaliter mulcatus est, eo metu, ne insontem morte condemnaret, malen nocentes aliquot elabi quam innoxios ad supplicium rapi" — kan Rembert niet de volle waarheid zien. Deze kenner van de geschiedenis der Wederdopers in Gulik had immers uit oude rekeningen van de ambten Born en Sittard maar al te goed verstaan, hoe in de jaren 1534 en 1535, die ook in de historie van Maastricht, droevige vermaardheid kregen, in het Gulikse tegen de Wederdopers een vreselijke vervolging heeft gewoed. De rentmeester van Sittard maakte lange rekeningen over „Atzonge und Zeronge" (spijziging) van hen, die de hertog liet „rechtfertigen" of alsnog begenadigde. „Die lakonische Karze des „gerechtfertigt" am Rande langer Namenlisten erinnert lebhaft an das Maastrichtsche „geiustificirt" oder das Antwerpener „executio facta est." (Rembert) In en na September 1534 zijn te Born (uit de ambten Bom, Sittard en Susteren) dertig „Wederdopers", meest mannen, ter dood gebracht. En in 1535 deden er nog zes de gang naar het schavot 1).

1) Ook hier schenk ik alle vertrouwen aan Rembert. Het verwondert mij dat Halkin, die het boek van
— 300 —

Nu mogen wij wel bedenken dat vele Wederdopers, wier leven gespaard bleef, nochtans zwaar moesten lijden. Ook in het land van Gulik 1). Zij werden voor het minst in vunzige kerken opgesloten. Hun goederen werden verbeurd verklaard. Hun huizen werden, als zij uitweken, vernield of verbrand. Maar voor de halsstarrigen, die niet herriepen, werd de brandstapel opgericht. Alleen de Doperse vrouwen wachtte de zachtere dood der verdrinking, die immers ook de Gulikse **Clementia Heynen**, op dien eerste Februari 1535 te Maastricht, is gestorven.

Wij weten nu ook genoeg dat het oproer van Munster, met al wat er bij kwam, de gevaren van het Anabaptisme, voor staat en samenleving; zeer duidelijk had bewezen, dat de regeerders tegenover de aanhangers dier secte slechts dit éne wachtwoord

volgden: *Weg met hen!* Alleen de landgraaf van Hessen en de stad Straatsburg toonden erbarmen en straffen de Wederdopers althans niet met de straffe des doods.

Toch zijn de vervolgen, in hun streven naar uitroeiing niet geslaagd. Telkens werden nieuwe aanhangers bekend en altijd weer vormden zich nieuwe haarden. Ook de volgende Gulikse kerkvisitaties, die van 1550 en 1559-'60, hebben ons, aangaande hen, vele gegevens geschonken. En deze zouden aan betekenis nog gewonnen hebben, indien de Doperse getuigen hadden willen breken met hun gewoonte om de namen der Bondgenoten en hun doen en laten te verzwijgen 2). Stil en ingetogen leefden de Wederdopers doorgaans en heimelijk kwamen zij bijeen, in een gesloten huis op een vrij verlaten plek. Nog herinneren wij ons het eenzame Ysenbroeck, tussen Born en Millen, dat in de belijdenissen der Maastrichtsche martelaren is genoemd als de plaats waar men zou samenkomen voor de heiligen tocht naar Munster. In enkele Gulikse „Unterherrschaften" en bij sommige edellieden vonden de Wederdopers bijzondere bescherming. Zo schonk hun de weduwe van Heinrich Olmissen, gen. Mulstroe, op de huize Hall bij Ratheim, beveili-

dezen toch kent, kan zeggen: „cependant, tandis qu'& Aix les tuScutions se succedaient des 1524, et qu'en Gueldre le duc charles érratedt tante mollesse dans 14 répreution, les sujeta da duc de kuiters bénéficiaient d'une particuliere tloérance' (p. 156). — Ik kan niet nalaten om hier te vermelden dat bij deze terechtstellingen te Born, afkeer van de geloofsvervolging en medelijden met de slachtoffers daarvan zijn waargenomen. De overheid rekende met de mogelijkheid van komend verzet De drost van Bern vermeldt in zijn rekening onder uitgaven een post, die hij aldus toelicht: „Item da die XI zu Bowl gerecheferdicht worden, da haen umbgesessen jonckern inde naberen gebeden, ouch urn opror zu verhueden haft ich die selvige jonckern mit ihren knechten nut mit zu Born in dat winhus genomen "Rembert, p 420) En wij weten nog wel dat evenzeer in Maastricht voor oproer van het geërgerde volk is gevreesd. De raad besloot op 1 Februan 1535 dat burgemeesters, gezworenen en gouverneurs met de stadsdienaren zich zouden opstellen met hoenen geweer, in sterekenisse des recht', op het Vrujthof: „ter plaetzen. dat men die iusticie doen sal " Ook te Tricht alzo was de overheid niet op haar gemak.

1) Wij hadden veel nut van het hoofdstuk Herzogium Jülich in het boek van Forsthoff p 33(364).

2) De martelaar klattbias Cervoes van Ottenhllm)b 1565 te Keulenl uit in de brief, dien wij straks nog noemen, de klacht: „Die grosse Ursache aber unseres Peinigungs ist gewesen, das wie sollen sagen, wie wel der lehrer wären, sie hiessen und sie wohnten, ich in der Stadt gelehrt, wie viel ich getauft hätte, wo mes das Lehramt aufgelegt and was für Lehrer dagewesen waren" Rembert, p 434.

301

ging en hulp. In deze voorname woning zal Campanus zich vele jaren lang, hebben schuil gehouden, om, vaak in het nachtelijk uur, in de nabije bossen te prediken. Een ijverig apostel der Wederdopers was vooral Lemmen Cremers, eertijds buidelmaker op Tweebergen, in Maastricht, meer nog onder de korten naam van Lemke(n) bekend. Reeds in 1533, toen hij nog in onze stad woonde, heeft hij te Bracht (ambt Brüggén) in een kamer, vol mensen, gepredikt. Aanvankelijk vormden de westelijke ambten van Gulik en ook de Maagstreek zijn arbeidsveld. Later echter is dit veel groter geworden. In 1547 woont hij in Vissersweert: zijn huis aldaar—wij zullen het nog horen — is toen door Gulikse „officieren" verwoest. En omstreeks 1550, althans nog vóór de marteldood van Thónis van Hastenradt (1551), woont Lemken in Ulikhoven. Hij is dan gehuwd met Fyken Geerlacx, „gait mit een ysercraem", heet wederdoopt, is degene, „die oire (hunne) versaemelinghe maect & wordt onder hen

genoempt een diaken te zijn". Men zie hiertoe bijlage XXI.

Merkwaardig te zijnen opzichte is het verhoor van Marie von der Kühlen te Waldfeucht (ambt Millen), op 19 October 1559. Zij belijdt aan de kerkvisitatoren 1) dat zij zich al zes jaar lang tot de Anabaptisten rekent, door een zekeren Diederich von Haren werd bekeerd en in dit jaar 1559, vóór Pinksteren, te Lichterwald is gedoopt, met twintig anderen uit de Maasstreek, wire namen zij niet kent. En Lemken was aller doper. Nog lezen wij van haar in het verhoor: „Nachdem diese junge magt nach vilfeltiger christlicher beschehener underrichtung, welche schier 3 stunden gewehrt, von irer verdambter verfürischer lehr nit hat wellen abstehen noch sich berichten lassen, ist dem amptmann m.g.h. bevelli furgelalten, demselben im fall der verweigerung nachzukommen." De inhoud van dit bevel vernemen wij niet.

Van Lemken's opelingen namen er velen de vlucht naar Aken, waar hij ook zelf werkzaam zal zijn geweest. Met stelligheid kennen wij zijn optreden, te Susteren (1557), waar hij eens vijftien volwassenen doopte, en te Born (zomer-1558). Lemken is lang, in Rijnland en dan meer bijzonder in Gulik, een prediker van naam en invloed geweest. Met Menno Simons had hij gemeenschap, maar ook conflict. Dit bestond en werkte in de jaren na 1555. In een samenkomst der broeders, Nederlanders en Overlanders (Duitsers), te Keulen (in 1556?), sprak Lemken woorden, die voor de mede aanwezigen Menno zeer pijnlijk waren. Het laatste geschrift van de bestreden en gekrenkte leider was gericht tot de „oudsten" Zelfs en Lemken, 2)

1) Deze geven aangaande de pastoor van Waldfeucht, het volgend getuigenis: „Predicirt ehristlich und nach Ordnung m.g.h. Administrirt die sacramenten willigh. Ist eins erbaren lebens, hat aber sin magt and drei kinder mit ir Sein mit ime zufriden" Redlich, p. 522.

c) De lezer, die belang stelt in de aard der geschilpunten, die Menno van deze beide oudsten:scheidde, leze in Kühler's Gesch. der Ned. Doopsgez. In de 16^e eeuw, het hoofdstuk over: „de gemeente zonder vlek of rimpel." Zelfs en Lemken sloegen een grove toon aan tegen hun vroegere leidsman. Zelfs noemde
302

eens zijn leerlingen en vrienden. Dit is van Januari 1559. En in 1565 schrijft de dertigjarige linnenwever Matthias Cervaes van Ottenheim, uit de gevangenis te Keulen, aler hij de marteldood sterft (30 Juni), aan Heinrich Kruift een treffende brief, waarin hij de eenheid bepleit en zich bezorgd en bewogen toont wegens broeder L., die zich toch moge beraden in deze tijd der genade, want: „wie will er sich kennen verantworten am Tage des Gerichts? O.L. O.L. kehre wieder, denn dus hast das Beste nicht hit!" Niet onwaarschijnlijk is deze L. onze Lemken, eens buidelmaker te Maastricht.

* *

*

En nu, wij verzuimen de gelegenheid niet om hier, in nauw verband met Keulen, de martelaar **Thomas Drucker** eervol te vermelden, ook al weten wij dat hij niet in dat deel van Gulik heeft gearbeid, hetwelk eens tot het bisdom Luik behoorde. Stellig echter heeft hij in ons diocees gewoond en daarin, zo jong als hij was, zijn invloed gehad. Immers in de Keulsche acta, die zijn proces betreffen, heet hij Thomas von Truden = Sint-Truiden, vanwaar hij wel naar de Rijn is getrokken. Meer bekend is hij als Thomas von Imbroich (van Imbroek), naar zijn geboorteplaats Imgenbroich (Imbroich), niet ver van Montjoie. Hij was een boekdrukker met bijzondere gaven des

geestes, die in 1554 twintig jaar oud, in Keulen de wederdoop ontving. De Doperse gemeente 1) daar, die vrij talrijk was, werd in de

Zelfs de ouden Menno een weerhaan Deze verloor alle zelfbeheersing en vergold hoon met hoon, Kühler, p. 3251 „Voor hem zou, ook als schrijver, de zon beneveld ondergaan." Menno overl. 31Jan 1561. Over zijn sterfbed, zie p 329. — Zelis, van zijn beroep kolenbrander, was onverschrokken Wederdoper in de Efel (ambt Montjoie) Hij heeft ook leraars en voorlezers gevormd. Onder hen was een vrouw: de apostelin, Maria Broechers. Ook een vrouw van voorname afkomst wist Zelis zelfs voor zijn geloof en gemeente te winnen: de weduwe Clara Richtvin von Broich, geboren von Fliesteden Zie Rembert. p. 458 en Forsthoff, p. 340.

- 1) Mannen van betekenis, als Justus Velsius geboortig uit Den Haag bezochten de samenkomsten in der Buchbier Hause mater der Pfaffengasse".

303

jaren 1554 en 1555 ~~net~~ vervolging bedreigd. Thomas vreesde deze niet, maar begeerde veeler bloedgetuige te worden. Hij werd van kerker naar kerker gesleept, lichamelijk gepijnigd en door afmattende verhoren ook geestelijk bezwaard. Alle pogingen, om hem tot „bekering" te brengen, mislukten. Op de vijfden Maart 1558 1) is Thomas van Imbroek met het zwaard gedood. Hij bereikte de leeftijd van 25 jaren en heeft also geen diepgaande persoonlijke invloed kunnen oefenen. Zijn betekenis ligt in zijn martelaarschap en in zijn nagelaten geschriften en brieven. Van deze is langen tijd zijn Bekemanis von der Taaie, in afschrift of in druk, ondanks het streng verbod met ijver gelezen en als een relik geëerd. Ook is van Thomas het „Marterlied" bewaard gebleven, waaraan de hymnoloog Ph. Wackernagel een plaats gaf in het vijfde deel van zijn beroemde verzameling: Das Deutsche Kirchenlied. Het telt 27 strofen. Zijn jonge vrouw drukt de martelaar op het hart om christelijke standvastigheid te betonen:

*4. Sein weib schrieb jm ein Brieflein klein,
that jm jr hertz entdecken:
Lieb freundt, bleibt by der warheit rein,
lasst Euch davon nicht schrecken.
Ihr winst, was Ihr gelobet han,
das creutz lasst euch gef allen:
Christus ging selber diese bahn
und die Apostel alle*

Blijmoedig en getroost spreekt hij, ten antwoord, haar toe:

*5. Gelobt sy Gott, liebe Hausfrau
Und Schwester in dem Herren,
des Herren werk und wunderschaw
erfrewt meis Hertz so sere.
Ich hor aus eurem schreiben klar
Dass ihr seid wol zu friden,
Und trijst mich mit der Heigen schar,
Die vor uns hand gestritten.*

1) Op 19 Oct. van ditzelfde jaar stierf **Hans Raiffer** (Hans Schmidt), gekomen uit Moravie, in Aken de vuurdood. Van hem handelen wij, hopen wij, later in ons hoofdstuk over Aken. Wij hebben dan tevens de gelegenheid om aan het

martelaarschap van Maria van Montjoie (1552) een bespreking te wijden. Zie J. Hansen over Raiffer in deel VI der Zeitschrift des Aacheters Geschichtsvereins (1583), alwaar ook het lange lied van deze martelaar (Gedicht des Hans Reiner liber sein Schicksale in Aachen 1558, August), waarvan de tweede der zestig strofen aldus luidt:

*Im tausend und fünfhundert jar
Im acht und fünfzigen fürwar
ist dise gschicht ergangen,
zu Ach wol in dem Niderlandt
hat man Heelt christen pfangen.*

304

Duidelijk en fel op de man af is zijn verklaring aan zijn geloofsrechters

*15. Dass ich ewr kirch solt han veracht,
nit kommen in eur gemein,
dans ist die ursach, seid bedacht,
ihr halt ewr kirch nicht reyn:
Ehbrecher, Wuchrer, Füller vil 1)
vil halt jr by euch für frommen,
jr seid die grossen in dem spil,
wer wollt dan zu euch kommen?*

De Schrift, zegt Thomas, rept niet van kinderdoop. De kinderen zijn zalig krachtens de belofte. Christus heeft hen dan ook niet gedoopt. Gelovigen waren het sinds lang, die de Doop ontvingen als het teken der vernieuwing. En daarom belijdt hij:

*17. Es ist ein bad der wiedergeburt,
ein Bund eines guten Gewissens,
Der alt mens ganz emewert wurd,
davon die Kindt nichts wissen.
Er wascht die sund nit ab von fleis,
die wir von Adam erben;
Wer getauft wird, wie's die schrift erheyscht,
der muss der Siind absterben.*

In de gevangenis alzo hebben twee priesters met Thomas geredetwist over de kinderdoop. Tot hem richtten zij het verwijt, dat hij de kerk verachtte en zich door hen niet liet onderwijzen. En wij kennen nu zijn antwoord: „Dat ik u Kerk veracht, en in uwe gemeenschap niet en kome, daer van is de oorsaek dat gij uwe Kerk niet reyn en houd: want eedbrekers, hoereerders en diergelijke zijn bij u al vrome broederen.”

Door Van Braght 2) zijn wij ook met twee brieven van Thomas bekend geworden. Hij heeft de kracht om in de eersten brief, gericht aan zijn vrouw en aan de broederen, te verklaren: „Nu weet ik, dat Wijf en Kind sienlijk zijn, en hoewel sy my lief zijn, soo wil icse doch nu voor drek achten en seggen alsoo: Ik en ken voortaan niemand na de vleesche, maar die bekentenis (kennis) des geestes blijft eeuwig”...

Nochtans voelt hij zich, tot het einde toe, aan zijn vrouw verbonden.

1) füller= zwelger.

2) P 196.

305

Haar schrijft hij, in dien tweede brief, als zijn laatste woord:

„Groet my alle Heyligen met de kus der liefde, en alle die de Heere Jesus lief hebben, en segt haer dat sy vriendelijk zijn, want de Held en de Hoofman is God, die soo trouwelijk bijstant doet in de noot. Hij is gelijk een regen in de drogen Somer op het dorre aerdrijk: Alsoo verquikt hij ook de bedroefde gemoeden, die tot hem dorsten, hij is een schaduwe voor de hitte der Sonnen. Segt de Broederen, dat sy de aenkomenlingen waernemen (behoeden), en dat se neerstelijk voor mij bidden: Ik wil ook voor haer aenhouden, soo vele als in mij is. Gedenkt mijner banden. De Here wil met uwen Gcest zijn, Amen. Uwe lieve Man Thomas van Imbroek, gevangen om 't getuygenis Jesu Christi."

Deze jonge boekdrukker, slagvaardig en tehuis in de geschriften 1) der kerkvaders en mystieken, heeft bewezen dat hij geen grootspreker was, toen hij in zijn Sendbrief verklaarde: „*Ich begehre Widerstand zu thun, bis aufs Blut*"...

Wij keren naar Gulik terug. Naast de ambulante Doperse leiders, die een groot arbeidsveld bewerkten, waren hier en daar, in bescheiden kring toch ook Doperse propagandisten werkzaam. Zo ging er een tijd lang in Dremmen (ambt Heinsberg) invloed uit van Frantz Weber, die in 1550 door de visitatoren is opgeroepen. Hij wordt een „Winkelprediger" genoemd en hij bekent de wederdoop te hebben bediend. Vrij zelfbewust zegt hij te willen weten, wie hem heeft aangegeven („wer inen besagt hette").

Feller is de gezindheid van **Thönis van Hastenradt**, die hij de visitatie te Gangelt (ambt Mijlen), op 2 Juli 1550, aldus wordt vermeld: „leidt achter lande und deuft, aber die franc Tryn wont zu Hastenraid sold ouch widderdeuft sin, kumpt ouch in geine kirchen noch entfenk das h. sacrament, derglichen ire kinder, so (die) bi inen wonen; spotten derjenigen, so in die kirch gain."

Vele jaren lang is hij, om zijn afwijkend geloof, enkel in eigen omgeving bekend, maar daarna zal hij vermaardheid krijgen door zijn drukke werkzaamheid van reizend leraar en vooral door zijn marteldood.

Ook om de schaarsheid van soortgelijke oorkonden is de bekentenis t) van deze man, welke gelukkig niet verloren ging, een bespreking overwaard. Zij begint

1) Ook Melchior Hoffman's *Ordinantie Gottes* kende Thomas goed, gelijk Remhert ons duidelijk maakt p. 465). En Köhler wijst er op (p, 252) dat in de uitgave van 1579 der Consessse. Een schoons. Bekenteiniss h. vromen ende Godthreesende Christen (te weten: Thomas van Imbroek) enige zinnen uit de *Imitatio: Jesus heeft heden ten dage vele beminnaars van Zijn hemelse koninkrijk, maar weinige dragers van Zijn kruis*

2) K. Vos heeft haar gepubliceerd in *Doopsgezinde Bijdragen* (1909), En wij geven haar als bijlage XX, Hastemade ligt even over de tegenwoordige rijksgrens, tussen Hoingen en Gangel.

306

aldus: „Sagt Thoniss, als Reinicken Radermecher gerechtferdigt und Leitgenn, der datt ampt der thauff unnd lere fort (fuorte = bekleedde), verstorben und das volck verstreuwett unnd bedrovert (bedroht), haven etliche, nemlich Jengen am Ende, Peter van Bonte, Itgen Jengensdochter, an ime begert das ampt an zu nemen. Aldoe haff er Itgenn und Peter ani irstenn gedeufft. Solchs ist am iersten im Stalbroich in jenges

perdstall geschenk" Leitgen, hier genoemd, kennen wij als de Wederdoper te }Ringen, die aan Jakob van Ossenbrug zijn medewerking onthield. En van Ronken Ramakers weten wij, dat hij, in 1550 — het jaar tevens van de marteldood van Palurken Palmen van Bom, tussehen dit dorp en Limbricht — als „een vroom aendachtig Broeder en Medelidmaet der gemeente Jesu Christi" (zoals van Braght t) zegt), „om de Evangelische Waerheyd" te Sittard op de brandstapel is gestorven. Deze Ramakers (Radermecher) is de „principaell leherer" geweest van Thönis, wiens Dopers standpunt in de bekentenis duidelijk uitkomt. Immers wij lezen: „Von der kynderthouff helt er niet, dan sagt, sv ist in der Schrifft nielt gegrundet, sonder sy ingebrochenn und durch mensschen ingesetzt. Es moist der mynsch irts geleirnt siinn class er Christum erkennen, und darm sich theuff en laksen."

Voor Thönis is de kinderdoop niets. Doopt hij de volwassenen, dan is zijn handeling (met de woorden van het aan de bekentenis hier toegevoegd in margine:) „de rechte dauff unnd neit wederthauff." En van Thönis zelf komt nog de wel zeer treffende verklaring: „Ist syne endtliche mevnungk, der thouff (we er es nent) und das predigamt sy nielt anders dan gottselch zu leven."

Aan de genademiddelen hecht hij geen waarde. Wij lezen: „Von biecht und sacramenten der kirchen wesenn helt er nielt, dan sy das broitt uissdeilen. Haldet ouch wyders nielt, dan es broitt sy und bleiff broitt"

Vijftien jaren lang heeft Thönis, bij voorkeur 2) in stilte levend, zich geoeffend in de lezing der Schrift, om eerst daarna, gelijk gezegd („we vurscreven"), het ambt van leraar en doper te aanvaarden. Dan loopt hij het land af en bedient de wederdoop: „leuft achter lande und deuft."! Waar al is hij niet geweest! Wij lezen allereerst van Thönis' verblijf in verschillende, ons bekende Gulikse dorpen 3),

1) Uitgave van 1685, p. 98. van zijn Bloedig Toneel. Aangaande Palmen zegt van Braght op dezelfde bladzijde dat de terechtstelling plaats vond „in 't veld, deer men noch een tombe siet, weer op hy soude gestonen zijn." De sententie had hij met blijmoedigheid vernomen. „Als hy van het huyz te Borren gevoert is, heeft hy vrolijk een geestelijk Lied gesongen tot aen syn einde, so lange sijn adem strekte.'

2) Bij voorkeur. Want mij trof de bekentenis van de gevangenen Eeren Neuten en Jan Keulen, voor de drost van Montfort in 1550, dat zij, voor ongeveer zes jaren, de prediking van Thödnis van Hastenrath hebben gehoord.

3) Als bijv. Hoingen, Szeffelen, Millen Havert.

307

Maar ook in Rijnland heeft hij gearbeid: Aken, Odenkirchen, Keulen, Bonn („Collen, Montjoie, Duren, Essen, Kleef, Goch 1). Aangaande Montjoie lezen wij: „Sein predigtampt haff he uff deun venenn thusschen de bergen in busschenn und heggheenn gefuert." Nog andere plaatsen van zijn werkzaamheid worden genoemd. In ons bisdom: Maaseyk, Maastricht, Weert, We.1 De bekentenis levert ons tientallen namen van mensen, wier wederdoop, hun door Thönis toegediend, heeft geroepen om bedreiging of vervolging 2). Aan de kant is telkens „verlouffen" (uitgeweken) geschreven. „Profugus" (voortvluchtig) wordt genoemd: „Meister Herman von Sittart", van wie het verder heet: „ist ein medicus und zuigt (ziet) durch das landt; haitt Thoeniss denselvigenetheufft."

Onder Maastricht lezen wij de wederdoop van: „Greitt und Neisgen, sagt, er weiss sy niet zu unterschiedenn." In Weert („Weirde over die Maess") ontving Thönis vijf rijders, als liefdegave van vier dopelingen, die zelf vandaar oostwaarts trokken.

Het treft ons dat in de bekentenis ook vrij vermaarde Doperse leiders worden

genoemd. Van Menno Simons, die (zo staat er) vóór vijf jaren „im Fisschweirtt" 3) is geweest, heeft Thönis geschriften gelezen. Boven deze stelt hij— zo zegt hij naïef— het Nieuwe Testament!

Tot de leer van David Joris voelt hij zich niet zeer getrokken en hemzelf zag hij nooit. Met Gillis van Aken heeft hij omgang gehad. Van Pastor Adam zegt hij dat deze in Odenkirchen heeft gewoond en, een jaar geleden, vandaar naar Well is vertrokken. En Steven van Saeffelen, ons beter bekend als Jan Stevens, noemt hij als een diaken, die „uffseicht uff die armen" oefent.

En hiermede besluiten wij de bespreking dezer bekentenis, die op 4 Februari 1551 naar Dusseldorp werd verzonden. Thönis was van Malen naar Linnich gebracht, waar hij 157 dagen in arrest is geweest. Wij lezen bij Redlich (p. 479 en 497) dat de pastoors van Correnzig, Tetz en Linnich twee dagen lang met de af-

1) Onder Aken vernemen wij de doop van: Lodewich, einen som adell; sagt, sveiss von irne niett, dan er have gehoerd ga nu wyderub zu kirchenn."

2) Op de bekentenis volgt deze toevoeging: ... In strijd met de gewoonte beeft Thönis van Hastenradt dus tal van geestverwanten met namen genoemd. En hij deed dit natuurlijk, door foltering tot spreken gedwongen.

5) Hier is Vissersweert bedoeld, het aan de Maas gelegen gehucht, een half uur zuidwestelijk van Roosteren. Omstreeks 1544 bestond in Vissensweert, misschien wel in vereniging met Ilikhooven, een Doperse gemeente, waarvan, wij nog zullen horen. Deze is door Menno bezocht, misschien wel gesticht. Waarschijnlijk hebben tot deze gemeente vooral schippers en vissers behoord. Onwillekeurig denken wij hier aan de uitspraak van Aitzema, medegedeeld door Fruin in 10 jaar 80 jarige oorlog: „dat de grote menichte van schippers ja bijkans de degelijkste, Doopsgezinden sijn." Fruin spreekt daar van de haringvissers, die last hadden van de Duinkerke se zeerovers. Deze rovers vonden bij de vissers te minder weerstand „omdat vele doopsgezind waren en dus geen wapens voeren, zelfs niet eens aan boord hebben wilden."

308

vallige hebben gesproken, om hem te herwinnen voor het oud geloof. Maar hun moeite was vergeefs, gelijk de woorden aan de rand der belijdenis ook bewijzen: „Nota. Es hait khein bericht (onderrichting) verholffen, solider sinne meynongen halsturich unnd beharrich verbluffen" Op dertig Juni 1551 is Thönis van Hastenrath te Linnich verbrand.

Van Braght deelt ons mede dat Thönis, in de gevangenis, zijn broeders en zusters in het geloof nog met een troostrijke vermaning heeft bedacht. Zijn afscheidsgroet, waarin wij de gewijde woorden van II Timotheus 4: 8 en Mattheus 24: 45 terugvinden, besluit hij aldus: „*O gy lieve Broederen, wilt u doch over de armen ontfermen, en zijt haer troostlijk en behulpeijk. Ik hebben de kamp nu schier gekampt, en mijn loop is haest gceyndigt, God geve my 't Gelove te behouden, soo is my de Kroon des levens bereyd. O Heer, wilt doch getrouwe knechten verwecken, en over u huvsgesin setten, op datse haer ter rechter bequamer tijd spijsse mogen geven. Dit schenk ik u, gy vrome Christenen, tot een Broederlijken adieu ten goeden. Het is geschreven met getrouwen herten, en ik verhope het met mijn bloed te verzegelen.*"

* *

Ernstig houdt Eorsthoff ons voor dat wij, bij de bepaling van het aantal der Wederdopers moeten waken voor overdrijving. Naar zijn nening heeft Rembert in zijn boek over de Wederdopers in Gulik, hoe verdienstelijk dit ook is, de kracht en de

verbreiding der Doperse beweging overschat. Inderdaad kunnen wij geen getallen noemen, die aan de eis der nauwkeurigheid voldoen. Wij merkten ook al op dat de Wederdopers meestal kleine groepen vormden, die liefst in het geheim bijeenkwamen. En dat het aan de doorgaans niet zeer deskundige mannen van het gezag moeilijk viel om liet onderscheid tussen Sacramentariërs 1) en Wederdopers te vatten. Hierin nu gingen deze allen samen dat zij het hiërarchisch karakter der kerk, haar Mis en haar ceremoniën verwierpen. Als vanzelf werden zij, die hun kinderen ongedoopt lieten, aanstonds als Wederdopers aangeduid. Overigens Melden deze zich destijds niet bezig met de strijdvragen, die voor de geschoolde leiders als zeer belangrijk golden. Het waren veelal ook maar kleine 2) lieden, soms zelfs analfabeten, voor wie inzonderheid deze één controversé gold: die van de aard en de ernst van het christelijk leven. Want vele Wederdopers waren, Munster ten spijt, waarlijk brave mensen, die een vrij ascetisch leven leidden en op hun wijze eschatologische gedachten koesterden.

1) Wij bedoelen hier hen, die het miswonder, naar de Het der transsubstantiatie, verwerpen.

2) Het was Pirenne, die het Anabaptisme „het Protestantisme der armen" noemde - Histoire de Belgique III, 1923, p. 117.

309

Wel zeer treft ons daarom de voortgaande bestrijding van de Wederdopers. Ook onder Maastricht zullen wij nog van felle vervolging horen. Er was in deze allengs een zekere praktijk ontstaan, die wij zien uitgedrukt en vastgelegd in het, ook voor Gulik geldend, edict van 23 Januari 1565. In dit belangrijk stuk wordt gesproken van des hertogs, door God hem opgelegde plicht om de godsdienst in zijn landen te handhaven en te verdedigen I). Zij, die afwijken van de kerkorde, vergrijpen zich aan de staat. „Averfahrer und Ungehorsamen" herten zij. En het edict ziet dezulken bovenal onder de gevreesde Wederdopers. Toch is daarin enige mildheid niet te miskennen. In al haar gestrengheid geldt de wet enkel tegen de leiders en predikers der Wederdopers. De door deze misleide mensen worden voorgelicht en zullen, bij goed gevolg, genade erlangen. Verbeurdverklaring van hun goederen en vernieling van hun huizen zullen enkel nog hen treffen, die zich aan hun verantwoordelijkheid door de vlucht onttrokken en zich alzo halsstarrig betoonden. Maar zeer bedenkelijk was de bepaling, krachtens welke aan de verklikkers — bekende en lage methode! — uit de geconfisqueerde goederen een beloning 2) werd toegezegd. En terecht wijst Forsthoff op de wezenlijke dwaasheid van dit edict, met al zijn scherpe bepalingen, voor allen, die het bezien in het licht van de onschuld der vervolgd en van hun vrij gering getal. Of men voor de Wederdopers ook vrees koesterde! Mede in de hertogelijke landen, Gulik inbegrepen, werkten nog altijd de schrikwekkende gedachten aan Munster, de beruchte stad, voor wier zonde opeenvolgende geslachten zouden boeten.

Maar de visitatie in het land van Gulik, in de jaren 1550 en '59 en '60, komt ons uren dat de anti-kerkelijke beweging aldaar in nieuwe banen verder ging. Naast de Doperse ontstond een andere Protestantse stroming, die misschien ook wel door de eerste (de oudere) is gevoed. De Wederdopers, naar hun aard reeds zeer sektarisch en door de vervolging verspreid, zonderden zich steeds meer af. En in de Gulikse ambten, die wij van vroeger nog kennen, ontstond een grotere of kleinere schare van gebvigen, die, ontevreden met de heersende en vervallen kerk, begeerte toonden naar de eenvoudige prediking van het Woord Gods en naar de bediening van het heilig Avondmaal, overeenkomstig het bijbeis bericht van zijn gewijde inzet. Bij de visitatie geven de pastoors, zonder hen nauwkeurig te onderscheiden, allen aan, die van het sacrament verre blijven. Maar dit waren dan zo goed Wederdopers als Evangelischen. Echter gingen deze laatsten

- 1) Van deze plicht sprak ook het verdrag van Venlo (7 Sept. 1543., dat wij nog zullen noemen.
 2) Minder aanstotelijk is ons de beloning van de aanbrengrer in een ander geval. Ik denk aan het besmettingsgevaar tijdens een epidemie in 16^e eeuw.

ergens ter kerke, waar de prediking hen trok. Hadden zij tot de gewenste kerkgang geen gelegenheid, dan vormden zij wel een kring van leken, die zich verzamelden om de Bijbel. Wij mogen zulk een kring als de oorsprong der kerkelijke („evangelische“) gemeente van later beschouwen.

* *

*

Reeds in de verslagen van 1533 worden twee jonge hulpgeestelijken genoemd, die de nieuwe gedachten uitspreken. Te Hoingen is een vicarius verhoord, die de evangelische opvatting van het Avondmaal huldigt, al heeft hij ook bezwaren tegen de Sacramentariers (in casu Wederdopers) en in het bijzonder tegen Slachtscaep, dien hij eens hoorde prediken. Maar naar zijn mening bedient zijn pastoor het Avondmaal niet op de rechte wijze, wijl daar staat geschreven: Bibite ex hoc omnes (Mattheus 26: 27). Zijn naam is Emond. En dan ondervragen de visitatoren de hulpgeestelijke Pauwels (Paulus) van Dwerhagen, die mede, al een drietal jaren, te Hoingen zich ophield en er preekte: „offentlich uf de stoel.“ Later is hij pastoor te Buchten-Born en heeft daar zulk een toeloop, ook uit de naburige gemeenten, dat soms wel 1600 mensen hem begeerden te horen. Hier voerde hij de zang van Duitse psalmen in. Forsthoff, die van hem nog meer vertelt, meent in deze Pauwels van Dwerhagen de geleerde man te zien, die, als pastoor van Sittard en als landdechant van het concilie van Susteren, in 1563 in zijn parochie is gestorven: Paulus Chimarrheus. Echter met recht? 1) Deze vraag willen wij thans beantwoorden.

Paulus Chimarrheus is geboren te Beeck, niet ver van Randerath in Gulik, welke afkomst hem leidde tot de vorming en aanvaarding van zijn Griekschen naam: (Cheima-roas) =gezwollen beek. Achtereenvolgens was hij rector aan de scholen van Roermond, Heinsberg en Duren. Met de beroemde rector van Dusseldorp, Monhemius, was hij bevriend. Als hij in 1552, dan wonend in Heins-

- 1) Ik krijg de indruk dat Forethoff zelf niet geheel zeker is van de juistheid van zijn mening. ... Dit verhoor had plaats te Munstergeleen, op 25 juni 1553.

311

berg, een bundel gedichten uitgeeft, zegt hij, in de opdracht aan de Guliksen kanselier Gogreve te Dusseldorp, dat hij in zijn Roermondschen tijd „fidem catholicam“ voorstond en, tot schade van zijn fortuin en van zijn naam, door toedoen van de Satan van ketterij werd beschuldigd en aan de inquisitie is overgeleverd: „Satan me insimulat haereseos, falsissimeque apud inquisitores traducit.“ De jaren, die Chimarrheus in Roermond doorbracht, vormen wel inzonderheid de ketterse tijd van zijn leven. Hij is daar al in 1545, want zeer waarschijnlijk is hij de „schoolmeester“ ginds, die dan door onze bisschop George van Oostenrijk van ketterij wordt beschuldigd 1). Als rector van Roermond is hij tot priester gewijd, blijkbaar te Keulen, in het jaar 1551. Immers de hem betreffende, en bezwarende memorie, die de regentes aan de stadhouder toezendt, op 13 Juni 1551, zegt dit zeer duidelijk.

Zij begint aldus: „Premier comme l'evesque de Liége soit adverti que Remunde at ung nommé Paulus Chimarreus, maistre d'escolle illecq, que depuis peu de temps s'est fait ordonner en l'estat de presbitrise 2) à Couloigne pour eraincte (comme on

présume) que, si se fust représenté à Liege, qu'il y fust esté retenu comme passé plusieurs ans suspect et attainct d'hérésie, qui de sa propre et privée auctorité, sans qu'il ait charge d'ames ny quelque oultre commission de ce faire, s'ingère de prescher et semer l'évangile et parolle de Dieu en certaine chappelle voisine dudict Remunde, Mi le peuple convyent et afflue avecques bien grande avidité. Pour ce seroit expédient luy empescher et deffendre ladicte prédication jusques que, examiné par son diocésain ou ses députez et commis, il fust auctorisé et admis pour ce faire."

Na de korte tijd van zijn werkzaamheid in Heinsberg en in Duren, zien wij Chimarrheus als pastoor te Sittard. Dit is in 1553. Einde 1558 werd hij, door de in synode vergaderde pastoors, bij stemming eervol gekozen tot „landdeken van het gulden concilie van Susteren", een uitgestrekt gebied 1). En op 23 Juni 1560 is hij, dank zij de keuze van de vorstelijken patroon, hertog Willem IV, benoemd tot

1) Dr. J. S. van Veen in Public 1905. p. 315 en 325.

2) Waarschijnlijk is er verband tussen de dood van zijn vrouw Catharina die hij beweede. en zijn verlangennaar het priesterschap. In dit geval is deze vrouw dus reeds in Roermond gestorven. In zijn Roermondsche tijd priester geworden, zal Chimarrheus nog wonen in Heinsberg en Duren aler hij te Sittard pastoor wordt: 15532 — Habers beschrijft het monument in de Sint-Severinus te Keulen, voor de zoon van Paulus en Catharina, met dit onderschrift (in het Latijn): „De zeer eerwaarde en edele heer, de heer Jacobus Chimarrheus, uit Roermond, pronotaris der heilige Roomse Kerk, palatijns graaf, zowel van wege de Paus als van wege de Keizer, ridder en hoofdaalmoezenier van zijn keizerlijke majesteit gedurende vele jaren, proost dezer kerk enz. plaatste dit monument tot troost en hoop." Deze Jacobus was een uitstekend toonkunstenaar Public 1888, p. 359.

3) Toen Chimarrheus, zegt Helers, in 1561 het nieuwe bisdom Roermond zag ontstaan, slonk zijn dekenaat Sorteren tot op de helft. Dit telde 80 parochiën en besloeg de rechter Maasoever tussen Maastricht en Roermond. Habets: Geschied. Bisd. Roermond, I, p. 375. En ook: Public. 1265, p. 357.

312

kanunnik van het kapittel St. Petrus te Sittard. Zelf heeft Chimarrheus tot deze aanstelling het zijne bijgedragen. Immers in zijn brief aan de kanselier Johannes von Vlaaien (einde 1557 of begin 1558) klaagt hij dat hij bij de hertog weinig in eer is. Hij vraagt om een prebende en bepaaldelijk om „die Pfarre Freialdenhoven", opdat moge blijken dat hij, die door geschriften en op andere wijze toch een en ander presteerde, niet gelijkgesteld wordt met weinig geleerde mededingers: „ne omnino tot meis editis libellis et laboribus ridiculus sim indoctis aernulis"! Bij de ontvangst van de officiele benoeming 1) door de hertog, zal de nieuwgekozen kanunnik met voldoening diens woorden hebben gelezen: „dilectum nobis Paulum Chymarrheum concilii Susterensis decanum tanquam idoneum." Deze, die in 1563 in zijn woonplaats sterft, heeft nog een drietal jaren van de hem geschonken eer genoten.

Behalve de bovenbedoelde Epistolae dotnicales tannine elegiaco redditae, te Keulen uitgegeven tot onderrichting van zijn leerlingen in Duren, heeft Chimarrheus een Latinsch-Fiederlandsen catechismus voor zijn gemeente te Sittard geschreven (Catechismus latino-germanicus in ecclesia sittardiensi), die op Alva's lijst van verboden boeken zal komen 2). Dit gesignaleerd geschrift, dat blijkbaar ketters is geacht, en het conflict met bisschop en inquisiteur, eerder te Roermond, hebben er niet weinig toe bijgedragen dat de naam van Chimarrheus in reuk van onrechtzinnigheid kwam. Zeer zuiver in de leer was hij zeker niet. Maar daarom is hij nog geen ketter te achten, die zich tegen de oude kerkleer openlijk uitsprak en zijn gemeente in krachtig verzet is voorgegaan 3). Verre van dien!

Heel belangrijk en volkomen afdoende acht ik het officieel getuigenis aangaande Chimarrheus, van 23 October 1559, dat Redlich ons biedt. Woordelijk lezen wij

1) Habets maakte ons met deze bekend in de Public 1885.

2) Hier is de dusgen. Antwerpse index van 1570 bedoeld. Zie Reusch, p. 310 en Sepp, p. 223.

3) Nog in 1550 ontving Chim. van de overheid te Roermond het verzoek om naar het geloof van de gevangen burgeres Catharina Beckers een onderzoek in te stellen. En Chim. ondertekent het relaas zijner onderzoeking. waarvan wij nog nader horen, met de gewichtig klinkende, officieels subscriptie; „Heer onmin sic bone fide probe et fideliter arta esse boe promie mams. scripto tester Paulus Chimarree us, doeanus anrei concilij Susterensis, Leodbusis diocesis."

Zo handelt en schrijft niet een tot afval neigende Priester. Echter acht Dr. van Veen „Mt. in de Roermondse magistraat geen teken van buitengewone ijver voor de handhaving der kerkleer, dat hij zich in deze bij voorkeur wendde tot de Sittardse pastoor, van mimi Habets niet zonder reden aanneemt, dat hij „onder de invloed der halfslachtige godsdienstpolitiek van hertog Willem IV van Gulik heeft gestaan en het trekkende voorbeeld van zijn vorst gevolgd heeft," Public. 1905, p. 340. —

En in dit jaar 1559 zien wij hem, tot de bekering van de martelaars Cathryn van Kan en Jan van Berghe, ook werkzaam in Maastricht. Een geestelijke, die ketterse gevoelens heet te koesteren, ontvangt zulk een opdracht niet. — De daar genoemde Herr Mathysen is de beroemde Predikheer Matthias van Aken.

313

in het protocol 1) der kerkvisitatie: „Kirch und pastorei zu Sittart (Burgermeister, schellen und rans sambt andern mitburgern). Sein erfragt worden von der Lehr, leben und wandel ires pastors herrn Pateselssen Chinearraei, Sagen, sein mit seiner lehr allenthalben wol zufriden. Er administriert auch die sacramenten jederzeit ganz gutwilliglichen. Dergleichen mogen sie iaen auch wol leiden. Begern keinen anderen. Aber er mocht sich wol etwas seines Iebens besseren. Hat ein magt aber kein kinder, dan von seiner hausfrauen, als er verheirat gewesen. Der Pastor ist aaf diese Artikel (3-10) nicht gefragt worden, da er zum landdechant verordnet und gnugsam geschickt befunden. Wissen von keinen widerteuffem. Ist kein verenderung in de ceremonien, sonder werden gehalten, wie von alters. Send wird nicht gehalten, soli aber geschehen. Wollen einsehensthun, das kein verdechtige oder unbewerte bucher sollen verkauft werden. bingef dim 1500 Kommunikanten,"

Het valt ons tegen dat Chimarrheus niet onberispelijk in zijn wandel is. Maar belangrijker, voor ons doel, is de mededeling dat hij de sacramenten goedwillig bedient en geen verandering in de ceremoniën bracht. Met de besten wil kunnen wij in dit protocol geen handelingen van een ketterse pastoor ontdekken. Of moeten wij aannemen dat de getuigen Chimarrheus, nopens zijn ketterij, hebben willen dekken en beschermen? Voor deze opvatting echter pleiten de kalme, nuchtere woorden van het protocol geenszins.

Neen, deze geleerde pastoor van Sittard was hoogstens een vrijzinnig getinte humanist 2), die vroeger (en misschien ook later) de evangelische vrijheid op zijn wijze, d.w.z. min of meer weifelend, voorstond en ook wel predikte. Hij kan enigermate gelden als een voorloper, die zijn twijfel heeft uitgesproken en het Woord Gods heeft verkondigd, anders en vrijer dan velen van zijn tijdgenoten. Maar met Habets meen ik dat de Hervormde gemeente van Sittard onzer dagen heus te ver gaat als zij Paulus Chimarrheus, volgens een haast legendarische overlevering, als haar stichter beschouwt, wijl hij, in zijn Sittardse tijd, voor het eerst „als geheimer Prediger wissenschaftliche und reine Religionsbekenntnisse" zou hebben

1) Wat zou Habets, bij de lezing van dit getuigenis (Chim. betreffende), hebben opgekeken: Maar hij heeft de arbeid van Redlich, die deze in 1911. der geleerde wereld als zijn levenswerk aanbood, niet gekend, Habets toch stierf reeds in 1893, — De artikelen 3 tot 10 hebben betrekking op de instructie, van 16 Sen. 1559, voor de kerkvisitatoren in de ambten van het hertogdom Gulik. Send = geestelijke rechtbank (in de middeleeuwen). Wonen einsehens theo willen onderzoeken. Unbewert (unbewahrt) = ongewaarborgd, twijfelachtig. ondeugdelijk, Redlich, p. 87. —

Het daar genoemde woord Send zag ik, merkwaardigerwijze, ook in de betekenis van: oordeel. Op een balk boven de binnendeur van het huis, terzijde van het Protestants kerkhof te Sittard, stond gegrit, na de woorden van Johannes XI: en 26: O mensch bedenk das send, 1611 Zie p. 108 van Jaarboekje van Sittard, 1909 (vereen. De Kollenberg

2) Ook A. J. A. Flament, in zijn leven rijksarchivaris van Limburg, noemt Chimarrheus, mijns inziens terecht, humanist. Zie deel 11 van N.N.B. P. in voce.

314

verspreid 1). Ons dunkt dat deze in Roermond ook veel meer ketters was dan in Sittard. Neen, willen wij eer 2) geven aan hen, die in het land van Sittard, in de prediking van nieuwe gedachten aangaande leer en leven zijn voorgegaan, dan zullen wij, verder terug in de tijd, eerder het oog moeten richten op de veel gesmade en tot de dood vervolgde Wederdopers, wier moedig getuigenis en stille vroomheid door geen wandaad van Munster tot fictie kunnen worden.

Deze beschouwing van de persoon en van de overtuiging van Chimarrheus doet natuurlijk niets af aan het feit, dat de Hervorming in Gulik allengs doorwerkte. Het bewijs hiervoor levert ons de visitatie der jaren 1559 en '60, welke op die van 1533 en 1550 is gevolgd. Reeds had de hertogelijke regering op de rijksdagen gepleit voor de gehuwden staat der priesters en voor de communis subutraque. Velen van hen leefden feitelijk getrouwd, zij het ook illegitiem: zonder de inzegening der kerk. En wij merken al op dat de visitatoren deze toestand zonder er-

1) Deze Deutsche woorden zijn ontleend aan het geschrift van de predikant Gustav Hotter (overl. 15951: Geschichte der reformirten Gemeinde zu Sittard, Maasgouw 1881 pag 585.

2) De Limburgse geschiedschrijvers hebben aan het Protestantisme in Sittard ook wel weinig aandacht geschonken.

315

gemis of verwijt aanvaarden. Minder goed kunnen zij zich met het sub utraque verenigen. De priester, die, spontaan of wel uit zwakheid aan de wens van zijn parochianen toegevend, de gebvigen op deze wijze doet communiceren, ontvangt een vermaning of het verzoek om zich van dwaalleer te onthouden. En blijkbaar niet ongaarne noteren de visitatoren: „Sind una specie zufriedent“.

Deze kerkvisitatie (1559-'60) heeft ook een onderzoek ingesteld naar de vorming en kennis der geestelijken. Velen onder hen blijken leerlingen te zijn van Monheim in Dusseldorp. Hun aantal is 34. In Deventer hebben er 29 gestudeerd, in 's Hertogenbosch 14. Enigen ook zijn te Nijmegen en te Hardenvijk ter school geweest. In Munster 14, Wezel 12, Dortmund 6, Essen 3. Slechts één geestelijke studeerde in Wittenberg en noemt Luther en Melancthon als zijn leermeesters. Maar terecht zegt Forsthoff dat sommige priesters, voor de niet zeer nieuwgezinde visitatoren, hun

studie te Wittenberg kunnen hebben verzwegen. Toch nemen deze geen aanstoot aan de vermelding van Protestantse boeken, vooral dan niet, als de bezitter hun verzekert dat hij deze „cum juditio" leest. Volgens eigen aangifte hebben twintig Gulikse geestelijken geschriften van Luther en vijftien anderen de Loei en de Postilla van Melancton in hun bezit. Van de Lutherse godgeleerden is Johann Spangenberg het meest vertegenwoordigd: 47 priesters bezitten diens Postilla en Margarita theologica. Door 43 priesters wordt de Postilla van Corvinus vermeld. En 36 noemen geschriften van Brenz, 17 die van Bullinger. Zeer velen bezitten boeken van Erasmus en van Georg Witzel (Wicelius). De Institutie van Calvijn komt vier keer voor. Maar natuurlijk, de kerkvaders behoren het meest tot de bibliotheken der priesters. En bij geen van hun — het wordt telkens met nadruk gezegd — ontbreekt onder de boeken de Bijbel.

In de westelijke ambten van Gulik, die wij leerden kennen: Bom, Milten, Heinsberg, Wassenberg — alle deel uitmakend van het oude bisdom Luik — zijn dorpen, waar men van de oude kerk geheel is vervreemd en enkel de eenvoudige prediking van het Evangelie begeert. Maar niet overal zijn evangelische predikers. Het recht van collatie 1) berustte heel dikwijls bij een geestelijke stichting (kapittel, klooster), soms ook bij een of anderen edelman. En het gebeurde wel dat daar waar het Evangelie al was gebracht en werd aangenomen, bij nieuwe vervulling van de pastoorspost, een aanhanger der oude kerk de heengegane (nieuwgezinde) prediker kwam opvolgen en, zoals Forsthoff het uitdrukte: „ein Reil auf die Saat Hel, der sie ganz oder teilweise vernichtete".

1) Zo was collator van Buchten-Born de proost van St. Barthelomeus te Luik, die de pastoorsplaats aan een kanunnik aldaar had gegeven. En deze heeft dan weer de ons bekende en ketterse Pauwels (In wieu Forsthoff Chimannrheus ziet), toen deze naar Hoingen ging, door een Katholiek priester vervangen, die echter geen aanhang verwerft.

316

Te Huckelhoven leeft het grootste deel der gemeente in onvrede met de pastoor. De meerderheid is er dan ook evangelisch. En deze pastoor heeft gezegd, dat hij zijn leven lang de moker der ketteren: malleus haereticorum wil wezen. Van hem zeggen de parochianen dat hij achter tralies, door een „gerembs", pleegt te preken, d.w.z. dat hij uit een boek een predicatie voorleest! De mensen spreken met geringe achting over zijn kerkdienst, bezoeken het godshuis van Dremmen en begraven hun doden zonder zijn geleide. De visitatoren achten de toestand hier zó bedenkelijk, dat zij de pastoor aansporen om aan de mensen in Huckelhoven, naar hun verlangen, het Avondmaal onder beide gestalten uit te reiken.

De pastoor van Born — ambt Bruggen, doorsneden van het riviertje de Swalm en destijds diocees van Luik — ontvangt desgelijks zulk een dringende raad daar ook hij leeft in een hem weerstrevende parochie. Jongemannen verstoren de goeden gang van de kerkdienst, tijdens de Mis, door de zang van Duitse psalmen. En er zijn in Born mensen, die geregeld in het nabije Bracht de kerk bezoeken.

In Susteren, waar immers Vinne een tijd lang werkte en nog een kern van Wederdopers bestaat, die zich echter van de kerk verre houdt, is geen sprake meer van de Mis. Want voor zijn evangelisch-gezinde kudde „prediciert" de pastoor Johann Salden, die daar in 1555 kwam en er in 1582 nog werkzaam is.

Ook in Wassenberg gaat de geest der bevolking tegen de oude kerk in. Tevoren spreekt de vice-curaat, Heinrich Lambarius, van de kansel op onvriendelijke wijze over de komst der visitatoren. Door deze wordt hij dan ook niet gespaard. „Sonders neisz" ondervragen zij hem! En daar zijn antwoorden „irrig" worden geoordeeld, geven de heren hem een aantal vragen op — betreffende de erfzonde, boete, eucharistie, het priesterschap, huwelijk, aantal der sacramenten — die hij schriftelijk moet behandelen. Het antwoord op deze vragen kostte aan Lambarius zijn positie. Alleen mocht hij voorlopig nog op zijn post blijven, onder belofte dat hij zich zou laten onderrichten door de pastoor van Boskar, een der visitatoren. Nog vermelden wij dat enige parochianen hier, te Wassenberg, er bij hun geestelijke op aandringen, dat hij, tot de bediening van het Avondmaal, een aparte tafel zou aanbrengen, op de wijze der latere Gereformeerden.

Heinrich Decker, de pastoor van Bracht, in het ambt Bruggen, verging het evenzo. De parochianen blijken met hem tevreden te zijn daar hun getuigenis luidt: eprediciert wol". Maar de visitatoren achten zijn belijdenis „gar abtrunnig und sakramentierisch". Immers hij wil van de transsubstantiatie en van de Mis niets weten: beide vindt hij in de Schrift niet terug. Vijftien vragen moet Decker schriftelijk beantwoorden. Deze betreffen: geloof en rechtvaardiging, sacramenten, boete, Mis, priesterschap, priesterhuwelijk, hatste oliesel. In evangelische zin spreekt hij zich uit. Onder meer zegt hij dat het zegenrijke en ware genot van het

317

heilig Avondmaal afhankelijk is van het geloof dat Christus waarachtig, door Zijn dood, voor ons vergeving der zonden en gerechtigheid heeft verworven. In de Schrift leest hij niets van aanbidding der hostie, van de avondmaalsviering onder één gestalte of van de Mis. Wij weten niet, of Decker nog is gehandhaafd. Waarschijnlijk wel niet. Sterk evangelisch is Dremmen (ambt Heinsberg), waar de pastoor, volgens de verklaring der schepenen, de gelovigen bepaalt bij Jezus' dood en opstanding, met verwerping van de Mis en de ceremoniën. Hij doopt de kinderen met de woorden der doopformule in het Duits. Hoe hij de zieken bedient, weten zij niet, maar wel, dat hij sommigen zonder „oli und sakramenten" liet sterven. Voorzichtig zeggen zij van zijn leer het goede aan te nemen.

Deze ketterse pastoor is Wilhelm von Randerode. Tevoren was hij vice-curaat in Randerath en sinds zeven jaren werkt hij in Dremmen. Bij zijn voorbereiding tot de prediking gebruikt hij de Bijbel en voorts enkel Protestantse predikboeken: de postillen van Luther, Brenz, Melancton en Erasmus Sarcerius 1). In een scherp verhoor verklaart hij aan de visitatoren dat hij de Mis geen inzetting van Christus of van de apostelen acht. Met Zijn enig offer heeft Christus ons geheiligd en Hij vertegenwoordigt ons voor God. Niet opnieuw kan Hij, onbloedig, worden geofferd. En de kinderen zijn reeds door het bloed van Christus gereinigd, zij worden zalig, ook als zij zonder Doop sterven. Van de aanbidding der hostie en van de Katholieke kerk wil hij niet weten. De visitatoren overhandigen hem de kerkorde en geven hem tijd om zich te bedenken. Maar Wilhelm von Randerode verandert niet op eens! Fier en onbuigzaam staat hij de heren te woord: „mit stolzen trutzlichen Worten". Aanstonds wordt hij afgezet, want door deze „ungelehrten" pastoor — zo is het oordeel der visitatoren — wordt het arme, eenvoudige volk misleid. En reeds is door hem „dis ampt und andere benachparte zom theil mehr dan andere abtrunnig". Inderdaad kwamen velen, uit de omgeving, de prediking van deze Wilhelm von Randerode horen.

Het grote kerspel Waldfeucht (ambt Millen) dier dagen mocht ook evangelisch heten. Sinds zestien jaren staat er als pastoor I ngelmann (Ignatius) von Spiel, bij de visitatie een man, die de zestig al voorbij is, en tevoren, tot 1544, te Gerderath (ambt Wassenberg) is werkzaam geweest. De parochianen noemen zijn prediking „ehristlich". Hij studeerde te Munster, Soest en Dortmund, in de bloeitijd van het humanisme. Maar hij is dit voorbijgegaan en gekomen tot de denk-

1) Wel te onderscheiden van Desidertus Erasmus! Erasmus Sa erins, dien wij in ons hoofdstuk over de verboden boeken al even hebben genoemd, was superintendent en hofprediker van graaf Willem van Nassau. Te Andernach (prinsdom Keulen) verkondigde hij de Hervorming. Zijn geschriften kwamen op de index. Sen, p. 22 en Forsthoff, p. 206, 232.
318

beelden der Hervorming. Op bepaalde zondagen brengt hij aan het volk een uitlegging van ... Luthers catechismus. De ceremoniën schafte hij nog niet af, maar wel voerde hij in de dienst Duits gezang in. En het Avondmaal bedient hij aan sommigen op evangelische wijze. Het verwondert ons niet dat hij wordt vermeld als „schismaticus und der nellen lehr zum theil anhengig". Om zijn leeftijd, die wel geen hoop geeft op spoedige verandering, laten de visitatoren de pastoor van Waldfeucht ongemoeid.

Een evangelisch prediker van sterke overtuiging is Johann Borschemich te Otzenrath (ambt Grevenbroich), die in Deventer en in Munster studeerde, vóór zeven jaren de priesterwijding ontving en daar nu een paar jaren arbeidt. Hij is een Zwingliaan, die bij het Avondmaal op evangelische wijze voorgaat, Duitse psalmen laat zingen en in zijn moedertaal, met luider stemme, de gewijde inzettingswoorden zegt. De Mis verwerpt hij gans en al. Het protocol zegt van hem dat hij als een veehandelaar en niet als een priester is opgetreden. Otzenrath ligt buiten het bisdom Luik. Maar de visitatoren hebben met Borschemich reeds in het ambt Wassenberg te doen gehad. Daar immers was de klacht geuit dat velen vandaar en uit het ambt Heinsberg, naar Otzenrath liepen om de pastoor te bomen en hun kinderen door hem te laten dopen. En meermalen had Borschemich, in het ambt Wassenberg, voor een grote schare gepreekt. Naar het oordeel van Fortshoff is de vraag of deze Johann von Otzenrath, aldus besproken in de kerkvisitatie van 1560, later de Akense predikant Johannes Christianus zal zijn, nog niet beslissend beantwoord.

Te Würm (ambt Randerath) wordt de kerk gediend door de pastoor Dionysius von Prommern, sinds 1555. Van deze herder, die in Dusseldorp heeft gestudeerd, zeggen de schepenen dat hij de papistische leer vervloekt en voorts alles, dat in strijd is met het Woord van God. Men is met hem nochtans (misschien wel deswege!) tevreden. Hij heet een goed latinist. Het woord Mis wordt, zegt hij, in de H. Schrift niet gevonden. Na voorlichting gaf hij zijn dwaling prijs („abgestanden"). Wynandt Bilz werkt sinds 1540, het jaar van zijn wijding, te Kirchhoven (ambt Heinsberg). Hij bezit boeken van Luther, Pomeranus, Melanchton, Bullinger, Corvinus. Op de hem gestelde vragen heeft hij „cum juditio respondiert". In zake de aanbidding der hostie spreekt hij zijn twijfel uit. De visitatoren vertrouwen dat pastoor Bilz zich zal hten voorlichten en andere (Katholieke) boeken zal bestellen.

De jonge vicaris Heinrich Doveren heeft zeer „sacramentarisch" geantwoord, bij zijn verhoor te Doveren in het ambt Wassenberg. Maar men heeft hem tot herroeping van zijn dwaling kunnen bewegen.

De pastoor van Brebern, ambt Milieu, schijnt ook ketters te zijn. In zijn kerk toch worden de geloofsbelijdenis („der Glaube") en het Onze Vader in het Duits gezongen. Het verhoor is niet opper-
319

vlakkig: over de sacramenten wordt daarin uitvoerig gehandeld. En tot tweemaal toe wordt Doveren vermaand om zijn ketterse boeken te verwijderen.

Wij staken de aanwijzing van uitingen van Protestantisme in Gulik. Uit het voorgaande mogen wij besluiten dat de nieuwe denkbeelden ook in Gulik zijn doorgedrongen. Van de Duitse reformatie, die in Wittenberg ontstond, is zekere invloed uitgegaan. In het westelijk deel des lands, dat tot het bisdom Luik behoorde en ons daarom bezig houdt, waren het, gelijk wij ook vroeger zagen, naast edellieden en eenvoudige lken, vooral godgeleerden, die de beweging hebben bevorderd. Maar deze laatsten, als Campanus en Kloprys en Vinne, verliepen geheel in het Anabaptisme, dat door heftige vervolging zijn kracht en eigenlijk ook zijn toekomst verloor. Later zijn het gewoon of zeer begaafde dorpsgeestelijken, die de denkbeelden van Luther en Melanchton tot het volk brengen. En hierbij hebben wij dan niet te denken aan een geweldigen storm, die alles doet schudden en kraken, maar veel meer aan een rustige, gestadig werkende invloed. Het volk, dat aan het oude hangt, wordt ontzien. Het doel dezer min of meer nieuwgezinde priesters was ook niet de stichting ener nieuwe kerk naast de oude, maar wel om, binnen de gegeven kerkelijke grenzen, aan het Woord Gods zijn loop te geven en aan bepaalde, in de harten der gebvigen gewekte, geestelijke verlangens te voldoen. Eerst later werkt in Gulik de eigenlijk Calvinistische invloed, dien wij hier onbesproken moeten laten. Alleen wijzen wij op zekere onverdraagzaamheid der hertogelijke regering jegens de latere Gereformeerden, die zij in haar verordeningen telkens in enig verband met de Wederdopers noemt. Zij zag bepaaldelijk de Gereformeerde uiting van het Protestantisme als opstandigheid tegen de oude kerk en als gebondenheid aan het Anabaptisme! En zij betoonde althans oenige sympathie aan die Hervorming, die uit de belijdenis van 1530 en uit de godsdienstvrede van 1555, beide van Augsburg, haar kracht putte: de Lutherse uiting van het Protestantisme.

Als wij thans nog vragen, waarom de reformatorische invloed in Gulik niet sterker is geweest dan luidt ons antwoord dat deze door de propaganda der Wederdopers zonder twijfel zeer is geschaad. Maar er hebben toch ook gunstige factoren gewerkt. Wij denken aan het veelal laakbaar gedrag der priesters. Wij weten dat vele geestelijken, ook in Gulik, geen diepgaande indruk ontvingen van de geweldigen ernst in die gewijde uitroep der bergrede: „Gij zijt het zout der aarde en het licht der wereld!" Uit het eenvoudig woord van de martelaar Thönis van Hastenradt: „des predigtamt sy nielt anders dan gottselich zu levenn" sprak niet enkel een schone overtuiging, maar ook een fel oordeel. En het is zeker dat een
320

berispelijke clerus 1) het volk naar het nieuwe begerig moest maken. Echter waren tal van geestelijken in Gulik, gelijk wij zagen, ook zelf reeds door de geest der Hervorming aangeraakt. In de scholen van Dusseldorp 21, Wezel en Soest hadden zij hun opleiding genoten en daar uit de frissche bron van het humanisme gedronken. Inderdaad was er veel, dat luide om verandering en vernieuwing riep. Zo was het ook in Gulik met de prebenden zeer kwalijk gesteld. Heinrich Koch, een Ka-

tholiek geschiedschrijver van achtenswaardige objectiviteit, spreekt van het „Pfründen unwesen". De voordeligste, kerkelijke posten waren veelal in handen van dezulken, die deze geenszins bekleedden! Veelzeggend is in de protocollen der kerkvisitatie de tegenstelling van de dienstdoende herder der kudde, de pastor, en zijn mercenarius, die de officiële ambtsdrager, vaak tegen een slechts kleine beloning, verving. Soms was van een „vervanging" nauwelijks sprake. Want een prebende was bij wijlen in handen van een knaap, die nog moest studeren 3).

Men heeft wel met stelligheid gezegd dat de Hervorming in Gulik van de adel volle instemming en krachtige steun genoot. Ook wij immers hebben gesproken van reformatorisch-gezinde edellieden, als Werner van Palant, Willem van Renenberg, Willem van Vlodrop. En er zijn er meer geweest 4). Maar men kan even-

1) Katholieke geschiedschrijvers redeneren vaak anders en menen veeleer dat het de berispelijke clerus zelf was, die het nieuwe begeerde! Zo Camine Tihon in zijn: *La principauté* (p. 266). Tihon handelt van de priesters in het noordoosten van ons bisdom Gulik al zo), die wel met vrouw en kinderen tezamen leefden en zegt dan: *concert combien ces pas hum devaient ressentir d'indination paar la religion nouvelle qui, elle, au torisait Ic madage des eachsiastiques, et combien pen fis pourraient défencle lente ouailles con tre les tenfativer des prédicateurs du protestantisme"*.

2) Vooral het gymnasium van Dusseldorp was beroemd, niet in het minst in de dagen van Monheini, dien wij al kennen. In 1545 was het door hertog Willem IV van Gulik gesticht Von Recklingrausen bl, 490) spreekt van eine vortreffliche Lehranstall, darin die meisten reformmimen Frediger dieser Gegeild ze bildet wurden."

Deze hertog heeft ook geijverd voor de totstandkoming ener universiteit aldaar. Ware dit streven hem gelukt, viellicht hadde sieh das genre Herzogthum Jülich der Reformation angeschlossen", zo meent H. Koch. Maar Pius IV schonk geen krachtige steun aan het plan. De landen van de hertog behoorden hij stäftungsmäzig" tot het gebied der Keulse universiteit. En voor de nieuwe universiteit van Dusseldorp, die met kerkelijke geldmiddelen zou worden bekostigd, schonk de paus slechts een deel van het nodige geld. Hierbij kwam de verbanning van Monheim uit Dusseldorp, wegens de ketterijen in zijn catechismus. Johann Monheim (Monleenzinsi stierf 9 Sept. 1564. Het verval van zijn school kwam nier weinig ten goede aan het gymnasium der Jezuïeten te Keulen.

3) Wij gaan even buiten ons bisdom. De parochiekerk der Cluliksche stad Eschweiler had zes prebenden: drie er van tsaren aan buitelandse geestelijken en drie aan knapen vergeven.

4) Wij leerden immers ook kennen: Heinrich von Olmissen genaamd Mulsroe, op het huis Hall bij Ratheim. Verder kunnen wij noemen: Gatfred von Hoes op de heerlijkheid Hills bij Kempen, en Otto von Bylandt (familienaam in ons land bekend en geëerd) te Reydt. Wij denken ook aan het adellijk geslacht der von Efferen's te Stolberg. Grote hartelijkheid betonen later de heren von Efferen aan schrandere Hugenoten uit Amiens. die in deze stad de messingindustrie zullen vestigen, iets qat niet weinig heeft bijgedragen tot haar bloei.

Andere oude Protestantse geslachten in Gulik zijn: von Binsfeld, von Ruyschenberg, von Gerzen, von Orsbach, von Quaedt.

321

zeer wijzen op de remmende invloed van de adel in Gulik, waar, tot de Franse omwenteling toe, bijzondere toestanden hebben bestaan. Vele kasteelbewoners waren kleine potentaten met een eigen dynastie. In Gulik bestonden voorts drieënveertig zogenaamde „Unterherrschaften" 1). Zij vormden even zovele „altfreie" staatjes, wier bestuurders steeds een grote zelfstandigheid bezaten. Zij hadden hun „Untersatssen" en een eigen rechtsgebied. Al deze miniatuur-gebieden lagen als een groot net over Gulik uitgespreid. Ging de edelman, bezitter van zulk een „Herrschaft", over tot de

Hervorming, dan kwam het van hem afhankelijke landvolk niet zelden in een moeilijke positie, te meer daar gene meestal ook de patroon der kerk was en naar zijn eigen overtuiging een geestelijke kon benoemen. Had de adellijke familie de bevolking aan haar zijde, dan geschiedde de overgang tot het Protestantisme zonder stoornis of bezwaar. In het tegenovergestelde geval was deze overgang als een breuk in het eigen huis. Inderdaad zijn vele adellijke families aan de oude kerk getrouw gebleven. Andere lieten haar los en hebben vaak, gelijk wij reeds weten, een eigen slotkapelaan gehad, die, al dan niet met de instemming van het eenvoudige landvolk, in de slotkapel het Evangelie verkondigde in reformatorische geest.

Maar het Gulikse volk toonde zich over het geheel conservatief. Met Rome verbrak het allermintst de band. Nog in de aanvang der zestiende eeuw gingen jongelieden daarheen, om er de priesterwijding te erlangen. Ook hertog Willem, die toch niet kan gelden als een Katholiek vorst en de bepalingen van het verdrag van Venlo 2) nimmer van harte nakwam, zond later zijn zoon Karel Frederik, de kroonprins des volks, tot zijn vorming naar Rome. Deze vond er, door de pokziekte, op 9 Februari 1575 de dood.

Nog mogen wij, op het voorbeeld van Koch, wijzen op de nabijheid der rijkssteden Keulen en Aken met haar invloed op de bevolking van Gulik. Keulen, de oude metropool van het aartsbisdom, bezat de fascinerende luister der eeuwen. En te Aken, als stad haast even indrukwekkend, waren velen van het Gulikse volk de getuigen geweest ener glorieuze kroningsplechtigheid 3). Ook zag dit met

1) Van deze noemen wij slechts: Tüschbroigh in het ambt Wassenberg en Limbricht in het ambt Bern. Dan waren er in (dunk nog 13 „Mannkammerne, voortgekomen uit zelfstandige, kleine gebieden, die ook vroeger in het hertogdom bestonden. Het zijn: Bruggen, Bern, Malen, Wassenberg, Heinsberg, Banderath, Geitenkirchen, Butler, Linnich. Ultinstereifel, Wilhelmstein, Caster, Grevenbroigh.

2) Dit traktaat kwam op 12 Sept. 1543 tot stand tussen de keizer en hertog Willem. Beiden waren met elkander in oorlog, wegens des bedeed aanspraken op Gelder. Op 21 Aug. van dit jaar rukte de keur met een vrij groot leger Gulik binnen. Het einde was dat Willem om genade smeekte en in het verdrag van Venlo beloofde in zijn landen de R. Katholieke godsdienst te handhaven. De inhoud van dit traktaat geeft L.J. E. Keuler in zijn Geschiedenis en beschrijving van Venlo (1543), P 244-254.

3) Een levendige beschrijving daarvan geeft Dr. Albert Huyskens in Aashener Heimatgeschichte (1924) in het hoofdstuk over „Die deutsche Königskrönung in Aachen" p. 256-266.

322

een groot welgevallen bijwijken de doortocht des keizers, als deze met schitterend gevolg langs de groten heerweg reed en het voor alle aanschouwers duidelijk maakte dat er nog een andere macht was, groter en voornamer dan die van de hertog van Gulik: de macht van hem, de Rooms en imperator! Worden dan later de besluiten van het concilie van Trente afgekondigd en populair gemaakt, zo hoort het volk van Gulik in meerderheid, daarin de stem der waarheid klinken.

V. ROERMOND EN VENLO EN OMGEVING

Dit hoofdstuk beginnen wij met de erkenning en hulding der verdiensten van van Dr. J. S. van Veen nopens de geschiedenis van het Protestantisme in het Overkwartier. Inzonderheid putte deze navorsers uit de rijke verzameling der brieven van en aan het Hof van Gelderland, die in het rijksarchief te Arnhem, voor hem, de hoofdcommies, gestadig bereikbaar was. De oudste bronnen, die van Veen 1) raadpleegde, beginnen in 1543, het jaar waarin Gelderland zich aan Karel V onderwierp en er naar een bepaling van het verdrag van Venlo, een regeringslichaam werd opgericht, dat de stadhouder in het bewind zou bijstaan: het Hof van Gelderland.

Reeds vóór 1543 echter is er een en ander opgetekend, dat van de prediking .g der nieuwe leer gewaagt. Zo geeft de rekening van Jacob van Domheren in het Overkwartier, het jaar 1531 rakende, ons enige posten, die veelzeggend zijn. Wij lezen daarin:

„Item Jacop Lovendaell van Venloe umb der Luteryen will behalven Ane straffe des brantz ind doerstekens syner tongen van wegen mijns gen. 1. heren 2) myt my gecomponvert vur II c Philipsgulden.

Item van Venloe voirt gereden tot Echt, my aldair verheiden umb ... die Lutrianen bidair umbtrent wesende to straeffen.

Item noch laten betailen, dat des drosten dieners van Monffort verteerden, doe zij sdeeIz Luterianen van der Nyherstat (Nieuwstad) hadden gehailt tot Echt etc.

Item Peter van Baerle, der stadt bade off royendreger van Venloe, tweemaal to Mackom 3) laten komen umb der Luterianen willen, myt hon dairvan to spreken, to syner teringe doen geven XI st. Brab.

Item noch de scholtz van Venloe ind Peter wurg, tweemaill tot Wachtendonck ontbaden umb derselver saicken will; de baden gegeven XII st. Brab.

Wederom zijn wij hier niet zeker van de betekenis van het woord „Lutheriaan". Maar wel weten wij stellig, dat de afwijking van het oude geloof, waarvan wij in en na 1543 horen, veelal Wederdopers gold. Wij bezitten belangrijke verkla-

- 1) Hoeveel Dr. van Veen heeft geschreven, blijkt wel uit Grondslagen voor de bibliografie van Gelderland door P. Gouda Quint, p. 790-792. Wij gebruikten inzonderheid zijn bijdragen in Public. 1905, 1908 en 1912.
 - 2) Hier is de bisschop van Luik bedoeld. Componeren = overeenkomen, een schikking treffen. Van dezen Lovendaell hebben wij al eerder gesproken.
 - 3) Mackom is het gehucht en (voormalig) kasteel Makken bij Vierlingsbeek.
- 324 —

ringen van mensen van Doperse overtuiging, die in 1550 zijn afgelegd en betrekking hebben op gebeurtenissen, die veelal zes of zeven jaren eerder zijn geschied. De getuigen hebben behoord tot of zijn bekend geweest met een Doperse gemeente in of bij Vissersweert, die Menno Simons zeer waarschijnlijk zelf, na zijn vlucht uit Emden, omstreeks het jaar 1544 heeft gesticht. De vervolging dezer Wederdopers, die ons de hier bedoelde getuigenissen bracht, ging vooral uit van Johan van Wytenhorst, de drost van Moutfort. Wij bespreken die confessies aanstonds en geven eerst nog onze aandacht aan een Doperse martelares in 1547, die te Valkenburg haar einde vond.

Het is **Metken** uit Roosteren, in het land van Gelder en het ambt Montfort, wier confessie wij door het archief van Brussel verwierven en als bijlage XVI opnamen in

ons boek 1). Adriaen van Grave en H. Boudewyns hebben haar, de achtentwintigsten Augustus 1547, op het kasteel Valkenburg als inquisiteurs verhoord. Metken immers woonde met haar echtgenoot Jacob Vrencken, een handwerksman, en haar vijf kinderen te Vissersweert, dat tot het land van Valkenburg 2) behoorde. Zij is 35 jaren oud. Van deze kinderen waren het oudste en het jongste niet, de drie andere door toedoen van familieleden, in de parochiekerk van het nabije Elen 3) gedoopt. Aan de beide ongedoopte kinderen hadden Metken en haar man, kort na de geboorte zelf 4) namen gegeven, hierin handelend naar het inzicht der Wederdopers, laatstelijk van Menno Simons, die haar had voorgehouden hoe „Zacharias, Sint Jans vader, de selven Sint Jan zijnen naem gaf."

Vóór twee jaren had zij onderricht ontvangen van deze Menno, doch eerder, wel vóór twaalf jaren al, van „Smeken van Tricht, die welcke zoe zij gehooft heeft, tot Antwerpen is geëxecuteerd." Zijn kring had Smeken gegeven op de pachthoeve van Herman van de Berghe, die ook zelf, te Montfort, op de brandstapel moest sterven. Haar en de anderen, die daar toen waren, had de prediker gezegd dat zij onderhouders van Gods geboden hadden te zijn en dat zij de wedergeboorte behoefden. Zij moesten

1) Na de ontvangst dezer confessie —dank zij de hulp van Dr. J. Le Févre van het rijksarchief te Brussel — maakten wij kennis met het opstel: „Eenige opmerkingen en mededelingen betreffende Menno Simons", in DOOPSgezinde Bijdragen van 1864 van de hoogleraar J. G. De Hoop Scheffer die daarin ook Metken bespreekt en laat spreken. — Over de inquisiteur van Grave, zie p. 203 van ons boek.

2) Vrencken woonde blijkbaar onder „de heerlijkheid van Vissersweert", die aan de hertogen van Brabant (als heren van Valkenburg behoorde. Maar Vissersweert maakte toch ook deel uit van het graafschap Loon en was als zodanig onderworpen aan de prins-bisschop van Luik. De grensscheiding is voor ons vaak weinig duidelijk. Zie Public. 1834. B 262 en 1913, p. 29. — Wat de kleine Doperse gemeente van Vissersweert betreft, tot haar hebben leden van zeer krachtige vereniging behoord. In de rekening van de drost van Valkenburg (Brussel: Ch. d.c., reg. 13134) zagen wij nog twee mannen vermeld, wier leven wij overigens geenszins kennen. Alleen vernemen wij hun vuurdood na arrest van 42 dagen, op 27 Oct. 1547. Het zijn *Frederick de Lat en Goort Horners*. Wij lezen voorts „dat een zulcke zaicken voir hun (nl. De schepenen) neet meer gehandelt en waeren".

3) Dit dorp ligt even over de Maas, thans op Belgisch gebied.

4) De inquisiteurs konden niet begrijpen dat een ongedoopt kind een naam had!

3265

van nieuws geboren worden. Eerst het geloof en dan pas de Doop! Na zijn sermoen had Smeken haar, die knielde, toen men de oude formule gedoopt 1). En voorts ook Michiel de Raeymakere en Neelken zijn huisvrouw, die destijds te Roosteren woonden, doch kort daarop de vlucht hebben genomen.

Metken getuigt verder, dat ook haar man tot een Doperse familiekring behoort. Reeds twee zusters en een broeder van hem besloten als martelaars hun leven. Mariken stierf, met haar man Thysken, te Stockheim en Geerken te Echt de dood der verdrinking. En Peter werd in Born onthoofd 2) Vijf of zes dagen vóór haar gevangenneming, zegt Metken nog, is haar man uit Vissersweert weggegaan. Met alle reden. Want reeds hadden officieren van het land van Gulik daar enige huizen vernield („afgeworpen ende gedemolieert"), met name het huis van onze Lemke Cremers van Tricht.

Hoe blijkt ook deze Metken een Doperse zuster te wezen, die stille godsvrucht kent en volkomen vrij is van het fanatisme te Munster, van wier waanzin en gruwelen zij misschien niet eens heeft geweten. Mis en biecht kan zij ontberen: zonder de hulp der kerk begeert zij de door God bevolen geboden te onderhouden. Op haar wijze viert zij de zondag: in de stilte doet zij haar gebed. Schrijven kan zij niet, enkel wat lezen: naar

vermogen geniet zij van haar Nieuw Testament. En zij laat niet na haar kinderen te spreken van God.

De twaalfjarige Mariken, mede verhoord op het slot van Valkenburg, kende het Onze Vader en de apostolische belijdenis, die zij zelfs „perfectelvck in duytsche tale wist te zeggen." En ook liet het kind de beide inquisiteurs een tafelgebed en een levensdevies horen. Aldus luidt de hier bedoelde leuze, die in Metken's gezin en leven een geweldige betekenis zou krijgen:

Vreest Godt de Heer!

Gheeft Hem die eer Ende nyemant meer!

En dit is het gebed niet zijn manke en toch haast ontroerende berijming, dat door Mariken in de confessie kwam:

Lof, prijs ende danckbaerheyt

Zij, God de hemelschen Vader, inder eeuwichheyt,

Die ons duer Jhesum heeft verlost

Ende dagelickx gheeft cleederen ende cost.

1) Smeken goot doopwater op Metken's hoofd. De Doop hij overstorting (en niet bij besprenging) is, zegt de Hoop Scheffer, bij de Doopsgezinden in gebruik gebleven.

2) Twee jaar later is ook Clara, de zuster van Jacob Vrencken en dus de schoonzuster van Metken, te Valkenburg terechtgesteld. Zó zijn sommige families door de geloofvervolging verwoest!

326

God de Coninck alleen wijs,

Den selven zij lof ende prijs

Van eeuwigheyt tot eeuwigheyt! Amen. 1)

Metken heeft enkele geestverwanten genoemd. Als de inquisiteurs, nieuwsgierig naar hunne woon- en vergaderplaatsen en naar de namen der leraars, nog meer willen vernemen en haar de „comminatie" der pijnbank voorhouden, antwoorde zij kordaat dat zij, moest zij er ook voor sterven, „daerof anders nyet en zoude weten te verclaeren, dan alsoe sy voere gedaen heeft". Zij blijft ook standvastig bij haar geloof. Zij vertrouwt dat God haar „int recht gelove" zal sterken en zij verzekert dat zij niet anders kan geloven dan zij beleed. Dit geloof is haar te dierbaarder als zij denkt aan de goede werken van gebed en barmhartigheid, die zij bij de broeders en zusters heeft waargenomen. Hun geloof ziet zij daarom als een „oprecht", te weten als een deugdelijk geloof. Ook deze Doperse Metken van Roosteren is als martelares gestorven.

En twee jaar later, op 22 Augustus 1549, is nog **Clara Vrencken**, Metkens schoonzuster, wegens Anabaptisme geëxecuteerd. Ook „mitten viere" en stellig te Valkenburg. Aangaande haar leven zijn wij niet ingelicht; wij kennen enkel de haar betreffende rekening, die men onder onze bijlagen vindt (bijl. XVIII). Zij heet daarin Clara Vrancken. Zij ook woonde in Vissersweert en was „besmet mit heresie ende oick herdoept." Vijftien dagen duurde de gevangenschap van deze misdadige vrouwe"(1), voor wier onderhoud (blijkens de rekening) twee stuivers per dag is uitgegeven. Het is Walraff van Strabach (Strabeek), secretaris der stad Valkenburg en burggraaf van het slot, die ons inlicht nopens de vertering der schepenen en de beloning van de biechtvader en de smid, in verband met de executie van deze Clara.

En nu de vervolging in 1550 2). De drost van Montfort Johan van Wijtenhorst, liet

twee vrouwen arresteren, die bij de geestelijke examinatie tot de Wederdopers bleken te behoren. Immers zij beleden „dat die doepsal der kynder van noit is ten tyden dat sy selven weren geliert, gelooven ind tot iren verstandige jaren kommen weren: " Het Hof gelastte de vrouwen naar Arnhem te zenden en beider nog niet gedoopte kinderen te laten dopen. Van Wytenhorst liet door de schout van

1) Prof. De Hoop Scheffer acht het niet onwaarschijnlijk dat gebed en rijmspreuk van Menno afkomstig zijn. In latere Doopsgezinde gebedenboeken zegt hij, komen ze voor, maar zonder naam van auteur. Zie des hoogleraars opstel, p. 152.

2) Door Dr. van Veen bekend geworden met de desbetreffende documenten van het rijksarchief van Arnhem, schreef Karel Vos over martelares uit Gelderland (1550)" in Ned. archief voor kerkgeschiedenis 1913, waaraan wij alle aandacht schonken. Vos publiceert de oude stukken en laat aan deze een korte inleiding vooraf gaan.

327

Echt aan deze last uitvoering geven. En hij was ook getuige van het verhoor, dat aan de vrouwen, de eenentwintigste Juli, op St. Janspoorte te Arnhem door de kanselier Adriaen Nicolai en de raadsleden van Straten en Craneveld is afgenomen.

Lijske, de vrouw van Aerken **Snyers**, komt van Groot Spauwen: „Grote Spauwe boven Tricht" en is dertig jaar oud. Zij is, vóór vijf jaren, gedoopt door Thönis van Hastenradt in de woning van Jan Veulen te Vissersweert. Lemke en Metgen zijn er bij geweest. Zij is Aerken's tweede vrouw en moeder van een meisje van derdehalf jaar en van een jongske van negen maanden: beide kinderen zijn „niet gedoopt dan int bloed Christi, twelck zij, die sprecckt, genoegh acht." Gillis van Aken heeft zij twee- of driemaal horen spreken, een keer te Ysenbroek bij Jenken van der Hegge, de tweede maal te Illikhoven bij Jenneske Haezen. Eens ook, op een avond, heeft zij Menno Simons horen preken, in een weide tegenover de woning van deze Jenneske. En Menno was toen bij Lemke gelogeed. Dit is al vijf jaar geleden. Ook zekeren Roeloff — met deze is Adam Pastor bedoeld — heeft zij wel gehoord.

Gevraagd „waeraen zy malcanderen kennen", geeft zij het antwoord, dat ons aanstonds aan de gewoonte onder de broeders van Maastricht herinnert. Lijske toch noemt ons de gebruikelijke groet: „Die vrede des Hēren zy mit u!" Waarop dan de ander herneemt: „Amen; oft: Dat moet waer zijn!" „Ende — zo zegt zij nog — langen malcanderen dan die handt ende geven malcanderen een cuss." Blijkens het verhaal is deze vrouw nopens haar overtuiging „bevanden gelovende als Menno Symons ende die zijne." Lijske en ook de andere vrouw met haar dochtertje, waarvan wij nog horen, zijn analfabeten.

De tweede vrouw dan is **Iater**, Willem **Libres** dochter, huisvrouw van Goirt Raeymaeckers. Zij vooral heeft een krachtige overtuiging. De drie laatste jaren woonde zij te Illikhoven en eerder, achttien jaren lang, in Maastricht. Nu is zij veertig jaar. Toen zij dertig was — zij belijdt het pas, „neer vele weygeringe" — is zij in Tricht gedoopt: „ten huysse van Heyn ende Ianken, sijn huvsvrouw, ende was die voirs. Heyn een schoenmaecker 1) ende woonde in de Batterie, maer zijn beyde gestorven." De dooper was mr. Lenart — Leonard van Ysenbroek of van Tongeren — „ende was schoelmeester geweest tot Alken in de lande van Luyck." Zij alleen werd toen gedoopt. Heyn en Ianken waren er bij, niet een vrouw, wier naam zij niet meer kent. Haar man ontving de wederdoop waarschijnlijk wel niet: zijn leven, zegt zij, zou stellig dan anders zijn geweest. Hij toch „drinkt daegelijcx drancken, twelck hy niet doen en zolde, want (= gesteld dat) hij gedoopt waer als zy es."

In Maastricht had later leren verstaan „dat een christemense behoert te

1) Van de Doperse schoenmaker Heyntken, in de Batterye te Maastricht, is ook sprake in de confessie van Gheet Eijsskens Lepelmakeresse. Zie bijlage XI.

328

doene ende te leven na de wech ende bre der apostelen, besunder in dem dat daer gescreven staet, dat Sy om de naem Goidts vervolght soudē wordden etc." Hier zal zij aan Handelingen 5: 41 of 9: 16 hebben gedacht. En zij beleed ook dat zij in onze stad aleer zij tot deze kennis kwam, meermalen des morgens, tot na de hoogmis, in de kerk op haar knieën lag, biddende om dien weg te mogen vinden. Toen is zij dan tot deze kennis gekomen „int ontfanck des doopsels met een grote veranderinge ende verlichtinghe haers gemuets ende huers herten ende zielen." Voortaan kwam zij maar weinig in de kerk. Doch in „hoer camer ende secrete plaetsen" las zij met grote aandacht de Schrift.

later zegt in haar confessie ook een en ander over haar zeven kinderen. Het vijfde van deze, een jongen van tien jaren, is nog te Tricht „in de vont geweest" (= gedoopt). De twee jongste waren ten tijde van haar gevangenschap nog niet gedoopt. „Maur, zo zy verstaet, ziin zy zedert deur bevel des scholtis van Echt gedoopt"

Zij heeft geen prediking gehoord dan van Iennesken Mezen, die wel „het evangelie" las — kort geleden zat hij in Sittard gevangen en hij is afvallig geworden — en van Gillis van Aken, die zijn woord sprak te Maastricht in het huis van haar wederdoop. Ook Itater is bekend met de Dopersen groet: „Die vrede Gods zy mit ul." Bij haar is gevonden het boek: Acta Adolphi Claerenbach, de martelaar van Keulen in 1529. Het kwam uit het huis van haar zusters in Tricht, „doen wonende in de tweek Berchstraete 1) ende nu wonende int Gulde Vlies", waar het was achtergelaten door iemand, die naar Duitsland vertrok. Haar kinderen hebben in dit boek uren lezen. Voorts bezat zij twee „duytsche Testamenten", Haar „duytsche Bibel" is eigendom van haar oudste zoon, de negentienjarige Peter, die hem had gekocht van de kinderen van wijlen Goossen Haeze te Houthem („int ambt van Bom").

later geeft toe bekend te zijn met de man, die „mit een ysercraem ommegaet": Peter „die cremer" te Gennep, die „plach te woonen te Tricht opten Saeterdaechsmerct 2) ende is van daer vertogen, zo hy bef aemt was mitter secte." Zij kende ook de bakker Lenard, die Wederdoper was en te Well heeft gewoond. En zij hoorde van „mr. Jan, artzener (arts), diewelck te Wel een Uit gewoont heeft ende nu van daen vertogen zolde zijn dewelcke men zeyde wederdoopt te zijn,"

Lachend („ridens ex animo") zegt zij dikwijls te hebben begeerd dat zij en de broederen in deze landen mochten leven „onder tribuyt", op de wijze der Joden 3).

1) Hier is de Tweebergenstraat (Brussesche str.) bedoeld. In de Grote Staat bestond, tegenover de H. Geest, een huis genaamd: Het gulden vlies.

2) Zie bijlage XXI, waarin ook Jennesken Haezen voorkomt.

3) Wij hebben hier aan schatting of beschermgeld te denken. Zo ontving de graaf van Fresenburg, Bartholomaeus von Ahlefeldt, van de Dopersen in zijn gebied een rijksdaalder per jaar.

329

Op de vraag of zij gelooft dat geen mens zalig kan worden, tenzij hij de wederdoop „mit verstande" ontvangt, antwoordt zij „Ja, wanneer die persoon tot sulken doop romen kan; anders de wille alleen genoich".

Dat later geenszins haar overtuiging prijs gaf, hoezeer deze ook werd bestreden in de

met haar gevoerde gesprekken, blijkt volop uit de laatste woorden van het verhaal: „mansit indurata, licet de supplicio etiam certiorata" ... Zelfs poogde zij de inquisiteurs voor haar geloof te winnen! Maar in deze Latijnse woorden zien wij het doodvonnis al verborgen: Wijl dan later „van oere verdompde dwalinge niet en heeft willen affstaen" is zij, gelijk het heette: door zijn „Keys. Majesteit als hertoch van Gelre ende graeff van Zutphen" veroordeeld om „geëxecuteert te worden metten vuer". Dit vonnis is van 9 Augustus 1550.

Volgens de rekening van de drost van Montfort zijn beide Doperse vrouwen de marteldood gestorven. Later is in Arnhem verbrand, Lijsken te Montfort „gestraiff", zoals Thönis van Hastenradt het uitdrukte. Het leven van Lijsken, het veertienjarig dochtertje van later, bleef gespaard. Ook het haar afgenomen verhoor, in de gevangenschap op St. Janspoorte, is ons bekend 1). De inquisiteurs hebben het kind blijkbaar met enige zachtheid behandeld. Haar onkunde werkte ook remmend. Het verbaal besluit met de woorden: „ymmers en heeft niet weten te segghen, dat Christus Godt is, waerornme men oir oick niet wijders gevraeght en heeft. Nescit scribere."

Tot de Doperse gemeente van Vissersweert—indien wij haar deze naam mogen geven— hebben ook **Ian Neulen en Eeren Neuten** behoord, wier „bekenentissen", mede van 1550, ons zijn bewaard gebleven. Ze bevatten een en ander, dat niet onbelangrijk is.

Neulen, geboren in Grevenbicht, bekent, dat Thbnis van Hastenradt in zijn huis heeft gepreekt. Vóór vijf of zes jaren heeft hij Menno Simons in Vissersweert gezien 2). Des nachts preekte Menno in een weide. Neuten, die deze predicatie niet hoorde, vertelt ons: „Doch des morgens froe gelich der nonnen siin noch twe man,

1) Zij vertelt o.a. van haar „peters", te Vlijtingen en te Heet, bij Maastricht. En ook van haar broers. Een leert in Maasweyk wol weven en een andere broer „d oostweerts gereist urn een lynenwever. Onder de Wederdopers waren de wevers vrij talrijk.

2) Neuten heeft, blijkens de rekening van de drost van Monden (1551-1553), aan Menno Simons ook gastvrijheid bewezen. Wij lezen: „Van Jan Neulen, wonende in de kerspel van Roesteren opte frontheren von de lande van Gulich, van dat ho in sijn huys gelogeert heeft enen gen. Menno Simons, de principalen van der Dooperden secten, ende hem hadde thoren predieken; deshalven heeft de scholtis van Echt denselven vervolgt ende fijn goeden mit recht beslagen ende slin deselve gebleven tot behoef des heren, te weetene een cleyn huysken met een hoefken omtrent zes of t acht cleyn roeden" Men was (aldus van Veen) blijkbaar bevreesd voor wraakneming van de zijde der Gulikse geestverwanten van de vorigen eigenaar, Jan Neuten. Public. 1305,p. 312.

330

die men sacht van bvschops Kempen 1) waeren, die he neit en kende, mit Symon vurs. in synen huuse koimen ind hebben hem aengeforddert umb siin gebuerlich Ioen der Maesse nedenvert tot Remunde tho te voeren, wie he gedaen, ind heeft doirvan gehaift einen sleper ind einen snaphaen 2). Ind derselven Symon Menno was doe ther bit ein dyc.k, vet, swaer man, brieht van aangesicht ind evnen bmvnen baerdt; konde neit waell gaen."

Gillis van Aken heeft hij, vijf of zes jaar geleden, mede ontmoet. En hij „hefti waell horen segghen dat derselve Geliss ein qwaet verleider wehr,"

Dit verhoor is aan Jan Neulen de tiende November 1550 te Montfort „up de huuse" afgenomen.

Ook Eeren Neuten is vijf of zes keer, enige jaren geleden, bij een Doperse predicatie tegenwoordig geweest. „Nemptlich in Aelken van Dilsen baent langs de alden dries 3) in der nacht, ser duyster siinde, ind der predicant is geheiten geweest Leonart van Tongeren, soals he vermeynt, dan he heb hem neit gekant" Een anderen keer hoorde hij, mede in de nacht, in Geliss Vreneken's weide preken.

Thönis van Hastenradt heeft hij, wederom in het nachtelijk uur, ten huize van Iennicken Hasen gehoord. In hoofdzaak, zegt Neuten, hebben die predikers geleerd „wie die Her Cristus doer siin verrisenisse ons allen verloest ind genoichvur gedaen ind dat geyn heili en is dan der Her Cristus alleyn."

Wij vermoeden dat beide mannen, Neulen en Neuten, verdacht en ook niet vrij van Doperse ketterij, er het leven hebben afgebracht. Nog horen wij van zekeren Gijs der Wilt, die op 8 Augustus 1550 door de Raad van Gelderland tot penitentie wordt veroordeeld. Hij heeft in het ambt Montfort onder Wederdopers verkeerd en hen niet aangebracht. Zo zal hij de drost van Montfort en het gerecht van Echt op de knieën om genade vragen. En daarna zal hij, op drie achtereenvolgende zondagen, in de kerk van Echt blootshoofds en barvoets in de processie open, een brandende kaars in de hand. Deze heeft hij vervolgens naar het altaar te brengen om „aldaer die hoichmisse op siin knyen uyt te horen ende oick te betaelen die kosten." En de drost van Montfort moest deze penitentie door de pastoor van Echt „op de stoel" laten afkondigen.

Hiermede besluiten wij dan ons bericht van de vinnige vervolging der Wederdopers in dit ambt, welke vooral van de drossaard Johan van Wyttenhorst is uitgegaan. En wij vermelden nog iets over Well en Swalmen.

In 1550 wordt van een kettters geneesheer gesproken, die zich dan in de heer-

1) Is hier Kempen, dat ten noorden van Heinsberg ligt, bedoeld? Dit dorp behoorde inderdaad tot het diocees van Luik en heette deswege dan "byschops Kempen". Misschien echter hebben, wij hier te denken aan en der acht aartsdiakonaten van het bisdom: het aartsdiakonaat Kemperland of de Kempen (la Champine)

2) Slepser was een munt van 6 schellingen of 10 stuivers, snaphaan een van 5 6 stuivers.

3) Neuten meent te zeggen dat de samenkomst werd gehouden op het veld van Van Aelken van Dilsen. Dries = schraal weiland, schapenweide.

lijkheid Well ophoudt. Mr. Johan is zijn naam, door later ons reeds genoemd. Het Hof gelastte Adriaen van (den) Bylandt, heer van Well, om de Dopersen arts casu quo te arresteren. In ieder geval moest deze uit de heerlijkheid worden verwijderd. Echter waren ook de pastoors van Well en Bergen, niet de kasteelbewoners zelf, „mit verscheiden heresien besmett" 1) Het Hof vroeg dan op 31 Maart aan de regentes om de momboir met de gevangenneming der beide geestelijken te belasten. En de heer van Well kreeg een brief, waarin hem werd gezegd dat hij niet moest denken aan schending van zijn jurisdictie. Want het gold hier de ketterij, waarvan de kennisneming enkel toekwam aan de inquisiteurs. De vierden Mei 1551 werd Dr. Franciscus Sonnius door het Hof dan ook uitgenodigd om des keizers „Canzler ende Raeden", die op 25 Mei derwaarts zouden reizen, te vergezellen naar Varen. Stellig twee maanden lang hebben de heren zich daar „ende in anderen oir- de deses quartiers" aan het geloofsonderzoek gewijd. Van de resultaten daarvan is ons althans iets bekend. 2)

Op 22 Juni hebben Sonnius cum suis Balthasar van Vlodrop, de nieuwe heer van Well, naar Venlo laten komen. Het gaat dan inzonderheid om de zaak van de

gerechtsbode van Well, genaamd **Berndt**, en om diens echtgenote, die hun kerkelijke plicht verzuimen. Tegen deze vrouw, die haar bevalling elders pleegt af te wachten, bestaat „een seer grote ende vehemente suspicie" dat zij haar kinderen niet laat dopen en dat zij zelf en ook haar man de wederdoop hebben ontvangen. In woorden, die niet pleiten voor het in hem gestelde vertrouwen, ontvangt heer Balthasar de last om de beide verdachten „sonder enige simulatie te doen aantasten' en op het huis Well gevangen te zetten. Om ontvluchting te voorkomen, zal hij met „niemand ter weerut" dit bevel mogen bespreken. Hem wordt nog voorgehouden, dat hij, in geval van nalatigheid, bij de keizer in ongenade vallen en „in bedencken kommen soll tot zynen naedeyl und gantzen verderven". Heer Balthasar belooft de heren zijn dienstvaardigheid.

De vijftiende Juli verschijnt de heer van Leuth en Well, nu te Roermond, andermaal in de vergadering der inquisiteurs. En hij verklaart in Well te zijn geweest 3) en te hebben bevonden dat Berndt en vrouw met het grootste deel van hun

1) De aard der ketterij van deze pastoors vernemen wij niet. Zij zal eerder Luthers dan Dopers zijn geweest. Zie overigens Habets; Geschied. Bisdom Roermond II, p. 132.

2) Belangrijk is de notitie betreffende 1.951 in de al eerder melde Kronijk uit het klooster Maria- Wijngaard te Weert" (Public, 1975, p. 155i: „In 't Der 1551 kwamer de wiebitschop tot Venlo en Ruermonde metten doctours en met veel knekten, orn die herdoopte te corrigeren die se afgingen en penitentie wilden doen; mer die se niet afgingen wierden gebrandt, di fonteijnen bij hen hadden wierden gegeesselt," Wijbisschop van Luik was toen Gedeon van der Gracht. Is fonteyne" hier als waterkruik (doopkan) op te vatten? r

s) Balthasar woonde blijkbaar niet op het kasteel Well, doch op dat van Grevenbicht. Niet heel lang ook is hij heer van Well geweest. Waarschijnlijk slechts van 1551-1555, Immers in 1555 tekent Balthasar van Viodrop als Heer to Leut und Rulandt, dus zonder Well. Public. 1912, p. 437. En deel V van N .N.B. IV .over het geslacht der van Vlodrop's.

332

huisraad waren vertrokken en dat zij, na de afreis der heren inquisiteurs van Well, niet meer in hun woning waren geweest. Balthasar hoort hierop van de heren, dat er toch mensen zijn geweest, die de gerechtsbode met zijn goed zagen vertrekken en deze vroegen: „Woe soe, Berndt " en toen diens antwoord vernamen: „Dit moet op dit pas soe siin, want der her van Loyt heeft my ontboden (= laten zeggen), dat hy by de Raeden tot Venloe geweest is ende dat hy bevel heeft t my met miin huylfrouw to vangen ende dat ick my daeromme wechmaecken soli, want hy morgen hier siin sall." Maar Balthasar verklaarde, in krachtige termen, dit alles gelogen te achten. Nochtans begrijpen wij het wantrouwen der inquisiteurs. Over de van Vlodrops en hun sympathie voor de Hervorming hebben wij al eerder gesproken. Ook Balthasar Willemszoon en zijn gade Catharina van Belandt waren hervormingsgezind.

Ook Swalmen heeft inzake de Doperse ketterij enige betekenis gehad. Gillis van Aken, „een van de principaelste wederdopers" genoemd in het des betreffend document, dat van Veen in het archief der Gelderse Rekenkamer vond, had (met enkele geestverwanten) van de schout in dat dorp bescherming en gastvrijheid genoten. Deze, Willem van A geheten, verloor deswege zijn post. Hem wordt echter het herstel in zijn functie toegezegd mits hij ... De Dopersen voorman weet op te sporen en gevangen te nemen. In dit verraderlijk pogen, dat hem honderd gouden ridders met vergoeding van alle onkosten deed verwerven, is van A niet geslaagd. Het besluit van stadhouder, kanselier en raden, betreffende de opdracht aan de schout, is van 21 Juli 1551 en genomen te Roermond. Gillis van Aken stierf eerst 10 Juli 1557 te

Antwerpen op het schavot. Van zijn leven hebben wij vroeger vrij uitvoerig gehandeld.

* *

*

Nog een andere ketterij dan die der Wederdopers werkte in het noordelijk deel van het bisdom. En het blijkt ons dat George van Oostenrijk er mede bekend was. De bisschop toch schreef, de tweeden Maart 1545 aan de stadhouder dat hem ter ore was gekomen hoe te Roermond en elders in het hertogdom Gelre ketterse boeken werden verkocht. Bepaaldelijk noemde George het in 1544 te Bonn gedrukte geschrift: Des evangelischen burgers handbuecxkez en het boekje over de hervorming van de ketterse Herman van Wied: Von Godtes genaden unser Hermans ertzbisshops tzu Colze und churfursten eynfaltigen bedencken ... En hij verzocht de stadhouder de verkoop dier geschriften te verbieden. Ook schreef George te hebben vernomen dat de pastoor en de schoolmeester van Roermond beiden besmet waren met of althans verdacht werden van ketterij. De hier bedoelde

333

schoolmeester was zeker Chimarrheus, die toen bepaaldelijk in de ketterse periode van zijn leven verkeerde. In zijn antwoord van 15 Maart verklaarde de stadhouder dat hij reeds lang de lezing van het boekje over de reformatie van Herman van Wied in Gelderland, voor zover het behoorde tot het aartsbisdom Keulen, had verboden. Aangaande de beide mannen in Roermond, die van ketterij waren beschuldigd, had hij aan de overheid dier stad geschreven. Reeds hadden zij zich voor de bevoegden rechter verantwoord. Te Arnhem had hij ook met de daar vertoevende leden van de magistraat van Roermond gesproken. En hem was toen gebleken dat de bedoelde pastoor in Keulen studeerde. Over beiden echter was, in verband met de ketterij, nimmer geklaagd. Blijkbaar heeft George niet dit antwoord genoeg genomen. Later echter zou het de bisschop en de stadhouder j opnieuw blijken dat het met de orthodoxie in Roermond, ook bij de magistraatspersonen, niet helemaal in orde was.

Immers in 1547 horen wij, met betrekking tot ketterij, opnieuw van Roermond. Er waren daar verscheidene nieuwgezinden, die door de overheid blijkbaar niet rust werden gelaten. Wel had de schout in de aanvang des jaars enige arrestaties verricht, maar oproer vrezend had hij alle schuldigen op één na, bij handtasting, vrijgelaten. De stadhouder, die hiervan bericht had gekregen, toonde zich deswege ontstemd en beval die ketterse lieden alsnog te arresteren. Zelfs kwam er, niet veel later, uit Arnhem in deze zin een tweede bevel. Op 30 Januari antwoordde Roermond dat een „hefftige" burger, na handtasting vrijgelaten, was gevlucht en dat diens goederen in beslag waren genomen. De andere schuldigen hielden zich blijkbaar verborgen. De vijfdien Februari sprak het Hof over liet gebeurde zijn misnoegen uit. De handelingen der overheid van Roermond achtte het in strijd niet de keizerlijke plakaten en het gelastte om dien enen schuldige, die zich in de kerker bevond, pijnlijk te examineren.

Uit de brief van de Roermondse magistraat van 10 Februari blijkt, dat ook de pastoor handelend was opgetreden. De dertiende Januari was hij op het raadhuis gekomen „by dem sittenden ravdt" en had deze medegedeeld dat, „wy ym int heymlich vurkhomen were" — blijkbaar is hier de biechtstoel bedoeld — „etzliche burgere mit wederwerdigen secten besmet sijn solden." Hij had deze burgers ontboden, met hen gesproken en hun schuld verstaan. En nu hoopte hij dat men toch alle bloedvergieten zou voorkomen. Ook om zijn eigen goede naam! Want men zou hem de terechtstelling verspij ten als een daad, „wilch dan enen geistlichen man ind biechtvader alsnoe nieth

en geteempden ..." Het gold hier vooral een aanzienlijk en welgesteld burger, wiens ketterse gezindheid de pastoor door de biecht bekend was geworden. Overheid en zielenherder achtten in zijn geval, ook om des kettters invloedrijke familie, een zacht optreden geboden. En van

334

Veen zegt ons dat, blijkens andere brieven van de magistraat, deze man van aanzien niet de enige was, die het veilig vond om de stad te verlaten.

Hierna trad de overheid van Roermond wat krachtiger op. Wij vernemen de vervolging van Wederdopers en wij insinueren niet, als wij er op wijzen dat de actie tegen deze kleinen der aarde ook minder risquant was. Aan het Hof wordt, 27 Februari, medegedeeld dat „dele smeth ind wederwerdige mede nutter de Land van Gulich ind ampt van Millen" binnensloop. Naar het oordeel van de overheid moet deze „boese ynplantongh uythgeraedt" worden.

In een brief van 24 Maart is sprake van een ketterse brouwer, dien een gevangene als „suspect van Lutheryen" had aangewezen. De brouwer wist tijdig te vluchten. Uit het verzoekschrift aan de keizer van de kuiper Godtschalck Moormeester te Roermond, in Augustus 1547, blijkt ons nu dat de vervolging feller was geworden. Hein, supplicand, die bij dien brouwer had gearbeid, was het bekend dat een vriend van deze door de schout was gevat. Zonder vonnis was de ongelukkige, die onschuldig bleek, dusdanig gefolterd dat hij levenslang verminkt zou blijven. Voor een gelijk lot beducht — de schout had al getracht hem van zijn bed te - lichten — was de supplicerende kuiper gevluht. De zaak van deze man, die zich voor het Hof wilde verantwoorden, kennen wij verder niet.

Naar van Veen vermoedt, is het Hof van Gelderland toch niet ten volle tevreden geweest over het optreden der overheid van Roermond en zond het een der zijnen als commissaris naar het Overkwartier. En deze of (waarschijnlijker) een hem vergezellende inquisiteur heeft, in de buurt van Echt vertoevend, een brief geschreven naar Arnhem, dien genoemde navorser ons bezorgde. De brief is van 1547, zonder dagtekening. De schrijver 1) handelt over het gedane onderzoek nopens de verboden lectuur en klaagt over de geringe medewerking der ongeleerde lezers, die telkens beweren dat hunne boeken „cum Gratia et Privilegio" zijn uitgegeven en hun dus niet mogen worden ontnomen: „Inclocti enim cum sint, ipsimet de libris suis indicare non possunt"! Ook over de „rectores oppidi" (de magistraatspersonen van Roermond?) is hij slecht te spreken. Deze heren zijn bang voor de publieke opinie, die hen verklikkers zal achten. Zij vertrouwen elkander ook niet en willen enkel tezamen als getuigen verschijnen: „Nolunt enim nisi smul comparere, metuentes, ut apparet, unus per alium apud communitatem eermm traduci, ex qua

1) Ik kan van Veen niet toegeven dat de commissaris-raadslid in de brief aan het woord is. Want van deze spreekt hij als van een ander: „De pecaniis habendis pro nostra necessitate Commissarin scripsit". De brief is, dunkt mij, geschreven door een inquisiteur die aan het Hof zijn bevindingen mededeelt. Hij brengt zijn verslag uit en verontschuldigt zich voor het feit dat hij de zwakheid heeft gehad om aan de ge- tuigen geheimhouding te beloven.

335

communitate multi elamant post eos, qui deposuerunt: „Clicksteen, clicksteen", ect. obiurgant eos, qui apportaverunt libros." Eerst gisteren, zegt hij voorts, hebben de heren van de magistraat („consules") zekere „brief" aan de kerkdeur aangeplakt. Ten slotte horen wij nog iets over de Minderbroeder Johannes, die te Echt als leider van

een conventikel is opgetreden. De brief bewijst in ieder geval dat de ketterij in en om Roermond zich krachtig betoonde.

* *

*

In het jaar 1549 ontstond in Venlo een heftige beroering, die goeddeels het gevolg is te achten van het ketteren optreden van de kapelaan Henrick Kamerlinck (Kemerlinck). Maar wij zullen zien dat de persoon van de pastoor van St. Martinus de gisting in de stad niet weinig heeft verergerd. In de Publications van 1905 schonk van Veen ons het straks volgend merkwaardig document, dat op deze kapelaan betrekking heeft. Onder „informatie" hebben wij hier de inlichtingen te verstaan, die de bisschop van Luik aan de regentes Maria van Hongarije verstrekke. Het stuk is wel niet zo heel kort, maar de lezing dan ook ten volle waard. De persoon en de ketterij van de priester, die in Venlo veel aanhang had, worden getekend in woorden, die ons niet minder boeien dan die aangaande de Zeeuw Cornelis van Koudekerke, wien, mede te Luik, in 1533 dat curieuze vonnis trof. Hier volgt dan de:

Informatie van her Henrick Kamerlinek, bediener der moederkerck der stadt Venlo in de lande van Gelre.

„In de eersten is claer, dat die vurs. her Henrick over langen tijt geweest is een versmader van de gheestlicken censuren, want hy, by de officiael van Ludiek (een rechtferdich ende vroem man wesende) geëxcommuniceert, aggraveert ende reaggraveert 1) zijnde uyt orsaecken, dat hy nit en obedierde zeker vonniss tegen hem geweene noch de executoriaelen daerop gedecerneert aengaende die prochiekercke tot Kessell, diewellicke hy lange onbehoirlick ende sonder recht geoccupeert hadde; oick van eengin anderen richter gesuspendeert zijnde van Godts dienst om het onrechtferdich opboeren der vruchten der vurs. kercke van Kessel, heeft all tzelve nit geacht, dan (sa doch) mit sullicken censuren behafft zijnde heeft nit gemijdt to celebreren ende die pastorien bis her bedienen, oick sacramenten der heyliger kercke berevden, nutten ende anderen administreren daerdoer vallende apentlich in irregularitatem, waeruyt lichtelick aff to nemen, wat gevoelen der vurs. her Henrick heeft van de hezdige kercke, sloetelen ende macht derselver.

1) aggrave — het vonnis dat dengene treft. die door de excommunicatie nog niet tot volledige onderwerping limam; gedecerneert — gevonnist; gesumendeert — geschorst; ophoeren (beuren) = mit vangst nemen; nutten = nuttigen; afnemen = besluiten; sloetelen = de sleutelmacht (der kerk).

336

Hiemae uyt voel depositien, durch voel vromen luyden by oeren egden geschiet, is am dage de vurs. her Henrick nit rein to sijn in de heyligen gelove noch oick het woordt Godts vromlich to prediken.

Want soevoel aengaet het aenroepen der Heyligen, en leardt hv nummermeer, dat men die moeder ons Heren ende anderen Heyligen behoert aen te roepen ende eren, maer secht alleenlick, dat men sy behoert to imiteren ende navolgen, und dat meer is, is over hem getuycht, dat hy in de ving kercke van Kessell openbaerlick geprediget heeft, dat Godt alleen aen to roepen were ende nit die Heyligen.

Item hy vennaent nummermeer dat volck tot vasten ende bedevaerdts off andere pijnlike wercken tot dwingen der waellust des vleesch dientlick dan is over hem getuycht, dat hy mitt die bedevaerden gespott ende dieselve verworpen soli hebben, seggende, dat sy nit en hilpen, maer ydele superstitionen waeren.

Oick dat hy, woenende noch tot Kessell, etzlicke jaeren vervolgens achtergelaeten (verzuimd) heeft die solemne processien in die cruysweke 1) van altds ingesatt ende van allen gecelebreert; ende soe men seght sol hy die beelden in denselven processien verboden hebben, seggende, dat sullicke processien in oder langhs de velden to doen nit anders en was dan musschen ende vogelen uyt de hegghen to jagen.

Hiertoe, woewael hy apentlick dat veechvuyr nit en negiert, nochtans en leert noch en wijst hy nit, datter veeghuyr is; en vermaent oick het volck uit to bidden voir de zielen van oiren alderen ende waeldaederen ende anderen christegeloevigen, woewael in de diensten, die men doet voir de affgestorven, hy sijn presentie exhibeert ende die spendongen ende distributien, die alsdan gegeven wordden, mede ontfanght; ende dat meer is, is over hem getuycht, dat doen hy noch to Kessell woende en hy aengesocht wordde van cellen synen kerspelsman om beghenghe niss ende missen to doen vur sijn affgestorven huysfrouwe, hy denselven kerspels- man sullicks af fgeraiden heeft to doen doen, seggende, dat tzelve nit en hadde to beduyden.

Item onlanx op de Aden Sonnendach nae Regum 2) prekende van de hilicken staet ende allegerende tghene in Genesi geschreven staet: Non est bomui hominem esse solum, heeft eynthaffich (?) ende sondes onderscheit gesacht, dat die mensschen kommende van de samen Ade 3) nit en muchten noch en behoirden alleen to sijn (noch monichen noch priesteren uytsonderende), doch heeft daerby gesacht, dat die bloetsverwanten sich myden moesten onder de ander to hilicken

1) In de Latijnse tekst staat; in diebus rogationum". Hier zijn de drie dagen voor Hemelvaartsdag bedoeld: de kruisdagen. Naar de processie met het kruis die op vele plaatsen werd gehouden. Dagen van smeking rogationes om de voorspoed van het landvolk.

2) Regam = Driekoningendag.

3) semen Ade = geslacht van Adam.

337

totten vierden graedt inclusive; want, sacht hy, Godt sullicks bevolen hedde, daerby vuegende, dat die paeosliche heylicheyt over sullicken graden nit en mocht dispensereren.

Derselver her Henrick, sprekende eens van de heyligen olye, twellick tot Venloe de vrouwenpersonen int baeren ende perickel oers levens zijnde gadministreert wordt onder sullicken gottlichen betrouwen, dat sy in tracht van sullicken sacrament to lichtlicker baeren ende uyt sullicke gefaerlicheyt kommen sullen, heeft gesacht sullicken betrouwen ydel ende fantastickelick to zijn, diewyle sullick olye sie Godts creature, daerby vuegende, dat men in Godt alleen sijn gelove ende hope hebben soll. In beghinseI oder anfanck als hy eerst tot Venloe in dienst kommen was, heeft hy somwylen die woorden ende die forme des doops in duytscher talen uytgesproken, twellick hy nochtans naemaels verandert hefft.

Soe lange als hy tot Venloe gewoent heeft, en heeft hem niemant gesien, dat hy hem tegen enigen priester gebicht heeft, waeruyt voele sich dunken laeten, dat hy van de sacramente des bichts ende plicht desselven gheen oprecht gevoelen en heeft ende dat hy denghenen, die hy int secret bicht, nit oprechthek en instrueert noch en informeert.

Op Onser liever Vrouwen Lichtmiss dach lestleden heeft hy geprediget gheen cristgeloevige vrouwe onreinich, maer durch de gelove gereinicht to zijn, soe daer geschreven 1) staet: *fide purificans corda*, daerby vuegende, dat het mandaet off bevel van de reynunghe der vrouwen nae het baeren und dat sy midlertijt sich van oer mans hadden, daertoe innegestalt to sijn, daennitt die nature, durch het baeren gekrenckt ende gezwackt, mitt sullicke maniere mocht gestarckt ende bequaem gemaect worden om wederomme to ontfangen.

Op die kettersmaniere verhefft hy zeer die gelove 2) ende vertrouwen tot Godt, even off alle salicheyt daerinne gelegen waere; van de wercken aver seght hy zeer weinich ende summarie ende staet oick nit zeer daerop, dat hy dieselve heysscht.

Heefft oick gesacht Christum voir onsen sonden genoich gedaen te hebben, Godt de vader ende alleis) betaelt te hebben ende onse satisfactie offte genoichdoeninge nit anders to zijn dan een danckseggen.

Hy haldt meest zijn conversatie mirt luyden, die suspect zijn van ketterie tot Venloe ende tzelve in de avond off sonst by ontyden, denwellicken hy zeer lyefftaelick is, van denselven oick ghiffen ontfangende. Ende voel burgeren tot Venloe,

1) Hier is zeker gedacht aan Handelingen 15: 9, naar de Vulgata. De Latijnse woorden van deze tekst en eerder die van Genesis 2: 18 heb ik duidelijkheidshalve onderstreept.

2) Ook hier blijkt de ketterse gezindheid van Kamerlink uit het Protestantse sola fide.

338

besunder die in vreempden landen verkeren 0 ende oer kopmanschap dryven, sijn soe zeer mitt synen soeten ende sofften sermonen geaest ende bevangen (vervuld en gegrepen), dat sy als gunners (begunstigers) ende naevolgers des vurs. heren Henricks de waeraff tigen pastoir van Venloe, aldaer residerende, zijnde een religioes der abdie van Averbodt ende een geleerd ende christlick man ende wael beredt, denwellicken sy vair aenkumpste des vurs. heren Henrick geren to horen pLaegen, als oick die christlicke noch geren doen, nu verachten ende nit horen kommen. Ende is geboert, dat onlanx, als derselver her Henrick aangesocht was om die kerck to Weerd 2) to bedienen (in wellicke stadt voel ketterie is), etzlicke gilden der vurs. stadt Venloe de vurs. heren Henrick een redelick j aerlicx gehaldt uyt der eygen guedt toeverordent hebben, daermitt sy hem aldaer behalden muchten.

Uyt allen wekken tosamen gevueght lichtlick af f to nemen 3) is de vurs. heren Henrick mitt ketterie besmet to sijn ende dat hy nit sonder groot ende zwaer perickel der vurs. stadt Venloe aldaer langer geleden kan worden, ten sie dat Keys. Majesteyt wille, dat die gemeynte derselver stadt, die bisher christlick geweest, oick besmet ende tot ongehoirsamheyt ende oproericheyt, wellickerley vruchten sullicke predikanten aAllerwegen baeren ende voirtbrengen, allenskens bereidt wordcle. Is oick geen twvvel, dat der vurs. her Henrick, langer daer blyvende, sich metter tijt meer ende meer openen ende sijn fenijn veyder uytspreyen sall, waeromme zeer nut waere, dat hy op sullicke plaetze gestalt ende soe mit hem ge- handelt wurdde, dat hy niernant prediken noch beschadigen mucht."

Tot zover deze Informatie. Haar ten spijt was Henrick Kamerlinck in waarheid een populaire zielenherder, op wiens kerkelijke bestraffing, in de dagen van zijn priesterschap te Kessel, heel een schare van getrouwen in Venlo eenvoudig geen acht sloeg. Anders was het met de pastoor van St. Martinus, Benedictus van Erp, religieus der Norbertijnen van de vermaarde abdi van Averbode in Brabant, die in 1546 door zijn abt naar Venlo was gezonden, in alle vertrouwen dat door zijn

1) Het treft ons dat hier de ambulante kooplieden bevorderaars der ketterij worden geacht. Eerder hebben wij, handelend over Vissersweert, uitspraak van de oude schrijver Aitzema betreffende Doopsgezinde schippers aangehaald. Nog wijzen wij er op dat de Venlose predikant Johannes Grambusch in zijn interessant geschrift: De staat der Gereformeerde kerkgemeentens in het Opperkwartier van Gelderland bijzonder van Gelderland (Nijmegen, 1789) vooral in de huurvaarders" de eerste Gereformeerden ziet. Het gilde der huurvaarders in Venlo telde vele Gereformeerde schippers.

2) Van ketterse invloed te Weert spraken wij al. Reeds omstreeks 1534 heeft de afvallige priester Cornelis van Koudekerke er in het openbaar in Lutherse geest gepredikt. Later zou de ketterij daar nog krachtiger werken. Belangwekkend is in deze de Kronyk van het klooster Maria-Wijngaard te Weert, uitgegeven door Ch. Creemers in Public 1875. Zie voorts Habets: Geschied. bisdom Roermond II: p. 83-101.

3) Hier blijkt weer duidelijk de invloed van het Duits op de taal van de overzetter! Afnemen (ab-nehmen) = besluiten. Zeer waarschijnlijk heeft een geestelijke in Venlo, blijkens de germanismen een zoon van het gewest, voor de vertaling der Informatio gezorgd. De Latijnse tekst vindt de lezer als bijlage XVII.

339

arbeid „bv Godts hulpe wenich gebreecks (last) in onser stadt eniger nyer secten weesen sall." Deze pastoor van Erp nu wist niet de genegenheid van zijn parochianen te winnen. Hij was hebzuchtig. En hij had een onduidelijke stem, zodat men hem slecht verstond, „wie waell die kerckmeistere boven dept predichstoil eyn verheemels hadden dein maicken, dat die resonantie sovoell te lichtlicher nederslaen zolde". V an Erp had bovendien een „Brabanssche spraick mit lattijn ondermyngel". En men zag in hem later ook de wederpartij der van de populaire kapelaan Henriek Kamerlinck. 1) Vooral ook de beschaafden, althans de ontwikkelden, in de parochie onthielden de pastoor hun sympathie. „Injurieuse ende fameuse libellen" werden geschreven en uitgegeven.

De zeventiende October 1549 had men ... De pastoor *wolf*, Mr. Jan van de Camp *Farizeeër*, de officiaal Duysen *kraai* en Doctor van Gulick *dwaas* gescholden! Immers op die dag was aan het raam der woning van de onderburgemeester Peeters Boenen duidelijk geschreven: „Pastor lupus, mr. Ian Camp phariseus, mr. Franchois Duysen graculus, doctor van Gulick stultus."

En nog erger dingen gebeurden. Want tien dagen later werden bij de pastoor en bij Mr. van de Camp de ruiten ingeworpen. En dan werd op Allerheiligen, in het nachtelijk uur, een papier met wel 140 Latijnse versregels aangeplakt, welke „metra" voor de geestelijkheid zeer beledigend waren.

„Ende op Alder Zielendach daernaestvolgende, oick des nachts, hebben zy twee fameuse brieven oft libellen, in duyest (= in de landstaal) gescreven, doen setten oft plecken (plakken) de enen op der Maesporten ende de anderen op de Gulicxsche potte, daermede zy nyet alleenlick de supplianten z) hadden ende hebben gediffameert, mair oick andere goede bourgers, die zy houden oft meynen dat noch by onsen heyligen ende kersten geloeve blyven ende de geestelicken staet ende de supplianten faueur draegen." De klagers worden ook „achter strate als zy uuyt hueren huysen tomen oft ter

1) Een degelijke grief der parochianen tegen hun pastoor was de aanstelling van een kapelaan zonder voldoende beschaving en opleiding. Deze grief werd aldus geformuleerd: hem anderen hefft hy eynen werppen, onerfaren jongen priester, die uither scholen van Embrich gekomen, als wy serstsen quarti loci wezende ind seer kortz sijn misse gedaen hebbende, stut eynen cappelizen opgessusernnen ind alhier gebracht, die overall alle oprichten) dat 'inzendt des Heren niet zerkundigen en!tonde. tegoe that) derselve desen gueden luden in uren uythersdten bygesstaen ind iere sacramenten adinistriert heif t off doin hefft konnen, kan men bedencken."

Deze aanstelling is weer tekenend voor het verval der kerk. De woorden "quarti loci" wijzen zeker op de korte duur der opleiding in de school van Emmerik had de jonge man het slechts tot de vierde klasse gebracht? Eerst later heeft van Erp her Hendrick dan aangenomen, voor wie hij in de beginne ook allen lof had. Zelfs getuigde hij eens aan de burgemeester dat zijn kapelaan „hem van de Almechtigen Gode toegeschickt weer." ... Purine 1935. p. 410 en 411.

2) Ja, want het geldt hier het verzoekschrift van de pastoor van Venlo aan de keizer. Met van Erp hebben die prior ende convent van de Cruysbruederen van Ste Claes aldaer, de pater ende canonicen regulieren in de Weyde ende Mr. Ian van de Kamp, François Duysen, officiael, Gisbrecist Cocx, presbiteren. ende heer ende Mr. Thomas in den Winckel, doctor in de rechten" de supplek juister het klaagschrift aan de keizer getekend. Public., P. 404, 340

kercke oft elders gaen", nageroepen, „denselven nominerende *wolf* ende dat men die soude in de Mase werpen oft op eenen ver (verre = stier) setten ende ter stadt uytgesselen ..."

In Henrick Kamerlinck hebben wij alzo een Luthersgezinden kapelaan te zien, tevoren reeds zwaar gestraft — de woorden „gesuspendeerd(' en „geëxcommuniceerd" zeggen hier alles — en nochtans, met alle verachting der censuur, in zijn priesterlijke bediening te Venlo werkzaam. Een priester, die in deze stad een ketterse prediking laat horen en desondanks (of ook daarom) van vele burgers grote genegenheid ontvangt. De tienden April 1549 heeft ook de Venlose burgemeester Johan van Stalbergen, in zijn brief aan het Hof van Gelderland, woorden van achting voor onze kapelaan gesproken. Deze dan verklaarde zich ten slotte bereid om zich in Luik persoonlijk te gaan verantwoorden. Zulks overeenkomstig de wens des burgemeesters, die hem ernstig had vermaand: „ad conferendum se personaliter Leodium absque mora ad plenariam absolutionem censurarum impetrandam et simul coram inquisitoribus super articulis suspicionis suft icienter se purgandam ..."

Maar het was te laat. De inquisiteurs van Luik hebben Henrick Kamerlinck veroordeeld tot levenslange verbanning buiten de stad Venlo en twee mijlen in het rond. Reeds sedert Halfvasten (31 Maart) was Venlo zonder kapelaan. Maar met de verwijdering van deze was, gelijk wij al hoorden, de rust niet hersteld.

Kamerlinck heeft zich nog eens in Venlo vertoond. Hij verdedigde zijn terugkeer met de bewering dat de pauselijke legaat hem absolutie had geschonken! Het Hof van Gelderland, in November door de bisschop van Luik aangaande een en ander ingelicht, schreef aan de overheid van Venlo dat Kamerlinck's gedrag George van Oostenrijk in zijn hoogheid en jurisdictie had gekrenkt. Ook had de gewezen priester immers, zonder het placet des keizers en de vergunning van stadhouder en raden, van die absolutie geen gebruik mogen maken. En de schout kreeg de last om de schuldige te vatten en ook de daders van het de pastoor aangedane molest te vervolgen. Op 21 November 1549 dan antwoordt de schout van Venlo dat Kamerlinck zich te Kleef heeft gevestigd. Wij horen van hem verder niet meer. Alleen weten wij dat hij aan de marteldood ontkwam. En wij achten het niet onwaarschijnlijk dat bovenal de afhankelijkheid der Venlose kerspellingen het wonder van zijn redding heeft gewerkt.

* *

*

Wij keren tot de stad **Roermond** terug. Al eerder bespraken wij de persoon en het leven van Chimarrheus. In 1551 aldaar werkzaam als schoolmeester, was hij 341

in Keulen priester geworden, om door de bisschop van Luik dra kettters te worden genoemd. Wij kennen reeds de memorie, die deze deed toekomen aan de regentes, met de woorden van aanvang: „Premier comme l'évesque de Liége soit adverti que á Remunde at ung 'omme Paulus Chimarrheus, maistre d'escolle illecq, que depuis peu de temps slest fait ordonner en l'estat de presbitrise à Couloingne pour craincre

(comme on présume) que, si se fust représenté à Liége, y fust esté retenu comme passé plusieurs arts suspect et attainct d'hérisie..."

In dezelfde memorie wordt dan gezegd dat de Minderbroeders te Roermond uit Duitsland een „lecteur" lieten komen: „aussi très suspect de non estre catholicque, á qui aussi le peuple dudict Remunde donne très grande et soigneuse audience".

De bisschop acht het dan hoogst gewenst dat de regentes („la Royne") onverwijld een onderzoek doe instellen in de steden Roermond en Venlo, gelijk verleden jaar te Nijmegen geschiedde. „Monsieur de Liége" zal hiertoe gaarne zijn inquisiteurs zenden.

Deze memorie had de regentes aan de stadhouder doorgezonden. Het Hof was gehoorzaam, correspondeerde met Dr. Sonnius en begaf zich in Juli naar het Overkwartier. De heren van liet Hof vestigden zich te Venlo en zonden vandaar enkelen uit hun midden naar Roermond, als „commissarissen ende assessseurs op tstück van de hevligen christengeloven", die dan, in hun brief van 12 Juli 1551, aandringen op de overkomst van het Hof, daar uit de verhoeren reeds is gebleken dat er dient te worden opgetreden tegen de Wederdopers. De achttiende Juli is het Hof ter plaatse en de vervolging begint.

Reeds op of kort vóór 31 Juli is de doodstraf voltrokken aan de Wederdoper Thijs van Lin, ook wel **Thijs Mille** of Thijs op de Berch geheten. Het Hof had door de magistraat laten bekend maken dat ieder, die het verblijf van Thijs kende, daarvan aangifte moest doen. Nog de eigen dag werd deze gevonden en niet lang daarna ook naar de brandstapel geleid. Van Braght oordeelt gunstig over deze martelaar, die „het Pausdom met haer Afgodery verlaten, en de Evangelische Waerheyd aengenomen hadde, en het saligmakende gelove in Jesum Christum ontfangen hadde, syn sondig leven (in onwetenheyd misbrykt) geboet en hem op sijn Gelove hadde dopen laten ... so hebben dat de tegenstryders der waerheyd niet konnen verdragen..." In de gevangenis heeft men met „tormenten" bij Thijs aangedrongen op verloochening van zijn geloof, die echter alle aanvechtingen verdroeg. Kort daarop is, zegt Van Braght, „Remunde ook aengegaen" en ... „tot assche geworden". En velen hebben gemeend dat de grote brand 1) in deze stad een straf was „over het onschuldig bloed..."

1) Van Braght, p. 92. Hier is de geweldige brand bedoeld, die Roermond op 16 juli 1554 heeft getroffen is "aan gegaen"). Dus eerst drie jaren later.

342

In dezelfde dagen zijn ook **Meuss Backers** en zijn vrouw gearresteerd, die waarschijnlijk ook Wederdopers zijn geweest. En dan had de kapelaan van Montfort zich ten opzichte van zijn geloof voor de heren te verantwoorden. Aler hij terugkwam in zijn woning, was deze doorzocht. De inquisiteur Sonnius kreeg opdracht om de gevonden boeken te beoordelen. Godtschalck van Dulcken en Neesken Glaesmaeckers erkenden de wederdoop te hebben ontvangen. Zij werden ontrouw, in zover zij — anders dan de meeste geestverwanten, die onder pijnlijke examinatie hoogstens de namen der gevluchte of gestorven broeders noemden zich verklikkers betoonden en van berouw spraken. Het Hof meende dat hier genade kon gelden. En de regentes had dezelfde gedachte, zodat de schuldigen, bij vermindering van hun straf, hun land terug kregen. Haar wens dat beiden, voor de tijd van één jaar, tot een *amende honorable* zouden worden veroordeeld, drukte de regentes, in haar brief aan het Hof van 3 Augustus, in deze woorden uit: „alle Sonnedagen ende heilige dagen de sermoenen in der moederkercken ende de hoochmisse op hueren beyden knyen te

hoeren oft hen andere penitencie stellende ... om andere simpele luyden daeran exempel te doen nemene".

Van de werkzaamheid van het Hof in Venlo, waar het het eerst was verscheenen, zag van Veen geen bewijs dan de veroordeling van zekeren Johan Raeymaecker tot een boete van honderd philippusgulden.

De achtste Mei 1553 schrijft de regentes aan het Hof van de bisschop van Luik te hebben vernomen dat een Minderbroeder, uit Keulen, te Roermond in de vastentijd verdachte sermoenen had gehouden. George, die zijn inquisiteurs derwaarts zou zenden, verzocht iemand van de zijde des keizers aan deze toe te voegen. Zeker is aan dit verzoek wel voldaan. Ook in 1556 bewerkte de bisschop de vervolging van een ordesgeestelijke. Rechtstreeks uit Luik ontving het Hof een brief, waarin zijn aandacht werd gevestigd op de ketterse prediking van Peter Stommel, gardiaan van het Roermondse klooster der Minorieten. Bij deze brief was een papier gevoegd, waarop een deel van het sermoen was geschreven, waaruit de ketterij van de prediker moest blijken en inderdaad bleek 1).

Wij laten het hier volgen, nu beter de klacht verstaande der parochianen van Venlo, wier pastoor zijn prediking met Latijn placht te „ondermengen"! Op dinsdag na Pasen sprak gardiaan Stommel aldus: „Tast und ziet dan: ein gheist hat neit fleis und bein wie ir seet das ick hab. In deses worden kan men verstom das der gheist, wanneer hy van de corper ge-

1) Het stuk is getiteld: Her verba subsequentie predicaia sunt feria tertia a fratre Petro Stommel, etc. De prediker citeerde in zijn sermoen: Handel. 7: 55 en 59, Lucas 23: 43 en Lucas 16: 22 en 26. Betekenis van het woord „gezueten" (gesoeten), op het einde, is bij Verdam: bevredigen, zacht stemmen.

343

schieden is, neit sidder en compt. Wanneer das der mens sterft, dat corper das werdt besteden ter aerden, die ziele anter (eif) in die handt des Heren of t ter eewigher verdoemenisse, als wyer lesen Luce 16 van de Lazaro: want hy een oprecht christgleuvinger was ende betronwet op de Heer, zoe is zyne ziele, als hy gestorven was, van de inghelen geuert in de schoot Abraham. P(ostea?) legimus de sancto Stephano, quando fuit ad mortem intendens in celum, ddit Iesum stantem a dextris virtutis Dei et dixit: Domirae lesu, suscipe spiritum meum, et positus genibus obdormivit in Domino ... Latroni dixit: Hodie mecum eris in paradiso. Alzoe een ider christgeIovinger, die daer een oprecht gelove int betrouwen heeft op God de Heer, die werdt (zal) oick met Lazaro, Stephano ende de muerder terstont geuert werden in paradys des Heren. Wier aber sterft in een boone onge loeve, gelijk als kettters, die dat evangelium nyet ontfangen willen, die sterven metten rijcken man in der grondt der hellen, qui cum mortuus fuisset, sepultus est in inferno, ubi nulla est redemptio, quia dixit et Abraham: Inter nos et vos chaos magnum firmatum est, ut hi, qui volunt hint transire ad vos, non possint neque inde huc transmeare. Meynt ir dan, das die abstinentie, dye vasten, die naegebedt oder gezueten heur helpen kan? Gaz nyet".

Al lezend, verbaasden wij ons over des gardiaans vrijmoedigheid om nog te spreken van kettters! Immers hij zelf verwerpt, niet verachting van de leer van zijn kerk, het geloof aan de realiteit van het vagevuur. Deze sermoener is ook niet zo onschuldig. SteIlig had hij kennis van de Protestantse zienswijze aangaande het vagevuur. Had Luther dit niet, in de Schmalkaldische artikelen, verachtelijk *mera diaboli larva*

genoemd? Hoe het zij, Stommel, verkondigde dat de arme Lazarus de martelaar Stephanus en de moordenaar aan het kruis niet tevoren in een plaats van loutering zijn gekomen, maar terstond de heerlijkheid des hemels hebben aanschouwd. Met de ware gelovigen, zo leerde hij, zal hetzelfde gebeuren. En het pleit niet voor de schranderheid van de burgemeesters, de schepenen en de raad van Roermond, dat de ketterij in dit zeker druk besproken sermoen hun ontging. Misschien echter waren deze heren ook zelf alreede op de weg der heresie terecht gekomen.

In het jaar 1560, in de laatste tijd van het onverdeelde **diocees van Luik**, wees de Luikse aartsdiaken Guillaume de Poitiers (Pictavia) de regentes Margaretha van Parma op de slechte toestanden in zijn aartsdiakonaat, met name te Roermond en te Erkelenz. Hij had dienaangaande een en ander in het Latijn op schrift gesteld. En op haar beurt zond de regentes dit, op 12 September, toe aan

1) De magistraat van Roermond antwoordde op 13 Juli aan het Hof dat hij de gardiaan door diens afwezigheid, niet had kunnen verhoren. Maar zij, die indertijd het sermoen van Stommel hoorden, hadden de ketterij daarin niet zo opgemerkt. De aanbrenger had de geestelijke allicht verkeerd begrepen!

344

de nieuwe stadhouder Charles de Brimeu, graaf van Megen. Uit deze notities blijkt ons dat de nieuwe leer, vooral te Roermond, vele aanhangers had verworven en dat de overheid zich aldaar weinig aan de plakaten hield. Zij wordt vermaand om toch ernstig en ijverig op de ketterij te letten. Meteen raken wij met enige suspecte lieden in deze stad bekend.

Wij ontmoeten dan *Catharina Beckers* en haar zoon, de kleermaker Conrardus, bezoekers van een conventikel buiten de stad, die voor de raad, in de tegenwoordigheid ook van de pastoor, hun afwijkende gevoelens hebben beleden. En Anna Curynghen, de vrouw eens timmerman, die zijn pasen niet hield. Zij vluchtte uit de stad, doch keerde daarin spoedig terug. Even kettters („eusdern farine"1) is ook de weduwe Catharina Marie ls, „*Elia naturalis cuiusdam senatorii ordinis*". En wij horen van zekere Griet, die (te veel eer voor een vrouw van verdachte zeden) in haar overtuiging au sérieux wordt genomen en sacramentariër heet te zijn en in haar platte taal de clerus veracht.: „Gryte, mulier meretricula rans op de Framenstrate, sacramentaria, audita dicere: Sive sacerdos stet ante altare sive acervus stereorum perinde est ..."

Voorts van twee meisjes, tussen Echt en Montfort, die de vlucht namen naar Nuel(?) in het Gulikse, om daar haar vrijheid te vinden. Wij vernemen ook dat bij Joannes Thomen, een der schepenen van Roermond, op Hemelvaartsdag een brief was bezorgd vol schandelijke woorden over de eucharistie en tegen de pastoor. In deze brief, dien Thomen naar de raad had doorgezonden, was zonder meer de blasfemie geschreven: „Ghy goedloes, item meelgoedt 1), afgoederie etc.".

De aartsdiaken, die telkens, bij de namen der kettters, hun woning vermeldt, spreekt niet eenzijdig van hen alleen. Neen, de Poitiers wijst op de algemene afval der burgers van Roermond. Zij wonen schaars de Mis bij: zelfs op zon- en feestdagen zijn zij veelal afwezig. Velen houden hun pasen niet en verlangen geen kerkelijke begrafenis meer voor hunne doden. Zij onthouden de eerbied aan het heilig sacrament, als de priester dit brengt aan een zieke of ronddraagt in de processie. Er is geen ijver om het in de groten stadsbrand vernielde godshuis weer op te bouwen. De priesters worden zeer slecht betaald en derven de achting van het volk. En de aartsdiaken verwacht

vooral heil van de prediking der Observanten, die de niet voorbeeldige Franciscanen — „de vrolijke paters" — dienen te vervangen, en van de pas gestichte school. Want hij zegt: „Eget maxime hic populus maiori clero et presertim aliquot insignibus concionatoribus, quemadmodum utile videretur introducere insignes Observantes loco Franciscanorum convictualium,

1) Meelgod: bekende beschimping (Vooral later) van de hostie. Ook Marnix spreekt in zijn Byenkorf van een „Brood-godt" P. 75 in de uitgave van Amsterdam 1557.

345

quos Gaudentes vocant, qui ibi sunt neque vite exemplaris neque alicuius doctrine, Nova schola, que ibi brevi erecta est, diligenter obsenianda".

De tweede October stelde de stadhouder de magistraat van de inhoud:(van dit ernstige stuk en daarmee van de droevige toestand te Roermond in kennis. En tegelijk beval hij om gestreng tegen de ketterse lieden op te treden, bij de uitvoering van deze last zijn bijstand belovend. Wij hoorden dat heel de bevolking in godsvrucht tekort schoot en algehele verandering behoefde. Maar de stadhouder zag de ketterij als een groter euvel dan de onverschilligheid en het ongeloof.

Pas zeven weken later, op 21 November, zendt de magistraat van Roermond aan Arnhem zijn antwoord. Hij was, zo zegt hij, wel werkzaam geweest. Nabij de stad, doch buiten haar jurisdictie, had men inderdaad conventikels gehouden. En om deze was op de Hemelvaartsdag dan ook gepubliceerd dat alle kettters de stad moesten verlaten. Catharina Beckers en haar zoon waren op het raadhuis ontboden tot een conferentie, waaraan ook de pastoor had deelgenomen. De vrouw had bekend dat zij tegenwoordig was geweest bij de prediking van Gods woord in het nabije Muetzmeer (Moesmeer) en zij had ook geklaagd „dat yn sulx hierbynnen weinich geleert worde". Maar aan de wederdoop hechtte zij niet. Toen beiden aangaande de transsubstantiatie door de pastoor werden getoetst, had de zoon het woord genomen en verklaard: „dat were im thoe hoege gefraicht" 1) Moeder en zoon waren, tot onderrichting, naar de pastoor verwezen. Kort daarop had Conrardus de vlucht genomen. Catharina, die het heilig sacrament niet wilde ontvangen, kwam later in de gevangenis. Herhaaldelijk aangespoord om de vrouw daar te bezoeken, had de pastoor zich telkens onwillig betoond. Ten einde raad had de magistraat dan de hulp ingeroepen van Chimarrheus, toen pastoor van Sittard, die met Roermond oude banden had. En deze liberale inquisiteur heeft vrouw Beckers ondervraagd en, blijkens het van hem bewaard gebleven verbaal, voor haar vrijlating gesproken.

In het interessante stuk zegt Chimarrheus dat hij „won umb aller fruntschaefft willen", op het verzoek van de heren schout, burgemeesters, schepenen en raad der stad Roermond, nog dezelfde dag is overgekomen. Des anderen daags (4 November 1560) heeft hij de burgeres Catharina Beckers in de gevangenis bezocht en op het stuk van het geloof ernstig onderzocht. En hij bevond haar niet zeer kettters. Want zij erkent de kinderdoop en gelooft aan de godheid en menswording („misswerdong"!) van Jezus Christus. Inderdaad hield zij dit jaar haar pasen „ziet, doch geenszins uit geringschatting, doch veeleer „aus kleininuticheidt, das sie sick nit werdich kandt und ihr ein schrecken der verdamniss gemacht ware,

346

wan sie es soe unwerdich 1) ontfynghe; ouch das sie, der vernufft nach gedacht, verwondert hett, wie das sulch klein gestaIt dess broetz kundt der leyb Christi sein".

Maar zij heeft, nu beter ingelicht, hare verstandelijke bezwaren laten gaan, gelooft

stellig „der ware leyb und blut Christi im nachtmaell", wil ijverig zijn in de kerkgang, de verboden prediking mijden en der overheid haar eerbied schenken. En zo heeft Chimarrheus, die van Catharina ook de biecht hoorde, bij de heren magistraatspersonen van Roermond er op aangedrongen „dass sie die arme, einf enige, alde froewe der schwerlicher ghefenckeniss erledighen wonen". Het Duitse verbaal is met deze plechtige Latijnse woorden onderschreven: „Haec omnia sic bona fide et fideliter acta esse hoc proprie manus scripto testor Paulus Chimarrheus, decanus auri concilii Sustherensis, Leodiensis diocesis".

Wij weten niet of het Hof dit een en ander heeft goedgekeurd en met de keuze van onze inquisiteur blij is geweest. Wij durven er aan twijfelen. Allicht zal het Hof diens vriendschap met de lauwe magistraat der stad Roermond, waar de ketterse beweging nog niet was gestuit, niet als een aanbeveling van pastoor Chimarrheus hebben beschouwd.

Inderdaad was er voor de bestrijders der nieuwe leer in Roermond nog wel werk te verrichten. Dit was ook het gevoel der regentes Margaretha van Parma, blijkens haar brief van 13 Mei 1561 aan de stadhouder van Gelderland Charles de Brimeu. Aldus schrijft zij: „Mon cousin. L'archidiacre Poitiers a adverti icy, comment, faisant la tour par les concies et assemblées des curez et prestres de son archidiaconie et passant par la ville de Ruremunde, il a trouvé certain maistre d'escole, nommé Adolf, recteur de la cinquiesme classe, estant eognu d'avoir apprins des hérétiques et mesmes à Wittenberghe, avant livres hérétiques et partont fort suspect d'estre de la mesme farine..." De regentes zegt verder dat de magistraat aan Poitiers zijn medewerking onthield, toen deze de schoolmeester wilde ondervragen. De magistraat stond er althans op dat het geloofsonderzoek mede in zijn tegenwoordigheid zou geschieden en dan bepaaldelijk des anderen daags, te weten op de dag, waarop Poitiers in Wassenberg moest zijn! En nog beweerde de magistraat, aldus Margaretha, „que le Roy leur avoit accordé que Von ne useroit contre euIx d'inquisition". Ernstig wijst de regentes op het grote

1) Vrouw Beckers denkt hier, in de gevangenis, aan de onwaardige nuttiging van het brood des Heeren, als had zij kennis van I Korinthe II: 27-29. En op het raadhuis sprak zij van het woord Gods, waarvan zij de prediking buiten de stad had gehoord. Ik durf daarom aannemen dat zij bepaalde Calvinistische invloed had ondergaan. In ieder geval is hier de Doperse invloed afwezig.

347

gevaar voor de zielen der jonge mensen en zij gelast krachtig tegen de ketterse schoolmeester op te treden.

De magistraat van Roermond, blijkbaar door de stadhouder ter verantwoording geroepen, zond de burgemeester Herman Kremer naar Arnhem om daar de zaak /liet het Hof te bespreken. Daarna hebben kanselier en raden de Brimeu aangaande het gebeurde ingelicht. Het blijkt dan dat Poitiers in de boekenkast van meester Adolf een of meer boeken van Bullinger had gevonden en deze van hem ook had opgeëischt. Maar Adolf had ze niet willen afgeven, daar ze hem door een goeden vriend waren geleend. En de schout van Roermond, bij de visitatie tegenwoordig, had het bestaan om de schoolmeester te bevelen de ketterse boeken „bis to wyderen bevel" bij zich te houden. Het advies van het Hof aan de stadhouder is dan neergelegd in zijn mening „dat men daeromme ten weynichsten hem (Adolf) aldair nyet en behoirt to lyden, maar van daer te doen vertrecken". Burgemeesters, schepenen en raad van Roermond dienen, naar het oordeel van het Hof, in deze geest een bevel te ontvangen. Van de

ketterse Adolf is ons verder niets bekend 1).

* *
*
*
*

Wij willen nog op enkele landelijke parochies letten. De pastoor van Nieuwstad berichtte op 27 April 1558 aan het Hof dat onderscheidene kerspellingen **te Born** en te **Buchten** een ketterse prediking gingen horen. Naar zijn mening dreef niet de overtuiging, maar de nieuwsgierigheid zijn mensen daarheen. Maar toch, aan sommigen van hen had hij, de vrijdag vóór Palmzondag, de absolutie moeten weigeren, wijl zij ten opzichte van het sacrament des altaars ongelovig waren. De parochianen hadden de pastoor toen vrijheid van denken verzocht. Maar deze had hun gezegd: „Neyn, darumb en byn ich nit heyr gesatz ...” Ook waren er woorden gevallen. Bij het heengaan had de pastoor verklaard: „Ich zon innen noch eyn halff jair respijt geven”. En meer openhartig dan serieus is zijn mededeling aan het Hof: „welchs ich darumb gesagt han, auffdat ich irre mucht ontledycht werden”! Spoedig had de pastoor dan de hulp ingeroepen van de drost van Montfort, opdat deze zou gebieden „dat eyn eygelych sych Kon Majesteyts mandaten gemeiss hadden sol und des pastoers leer volgen”. Dit machtsbetoon maakte indruk. Bij een volgende biecht was het getal weerspannigen geslonken tot acht. En van deze acht waren er nog, die berouw toonden. Na overleg met de drost, de deken van Roermond, de pastoor van Montfort en de pater van St. Joost heeft onze pastoor hun de penitentie toegestaan.

1) Het geval van meester Adolf kennen wij door Public. 190B, p. 100. Van Veen gebruikte als bron de „Correspondance de Gueldre et Zutphen” in de jaren 1555-1563 in het rijksarchief van Brussel.

348

Intussen nam de belangstelling in de nieuwe leer in heel het gebied van Montfort eerder toe dan af. Van Veen toch vond in de oude stukken de vermelding van het feit dat „alle” (vele?) inwoners van dit ambt „in onligghenden Gulickschen und sunst uuytlendichschen plaetzen und kereken ter predicken gingen und sich aldaer in quaden kettersen, valschen und by onse moeder die heylige kercke gereprobeerden bringen beleren deden und oick aldaer oire sacramenten (anders dan nae insettinge der heyliger Roomser kercke behoirt) haelden und ontvingen.”

Toen het Hof hiervan kennis kreeg, gaf het aan de drost Wytenhorst de last om in alle kerken van het ambt nog eens te laten herinneren aan de straffen, op de overtreding der plakaten gesteld. De desbetreffende brief van het Hof is van 10 Maart 1559. Buiten de toestemming van de pastoor mag niemand „buyten synen kerspell” een predicatie horen of de sacramenten ontvangen. Ieder heeft zich aan zijn eigen kerk te houden. Overtreding wordt gestraft met een boete van 10 of, bij herhaling, van 20 carolusgulden, waarvan twee derden aan de koning komen en een derde het loon des aanbrenghers vormt. Een derde overtreding maakt de schuldlige „suspect der ketteryen” en strafwaardig „aen lijft ende guedt”.

In het begin van 1561 is in het ambt Montfort, meer bijzonder te Nieuwstad, de kleermaker Blasius kettters prediker werkzaam. Deze man, „sacramentaris und een predicant van de gereprobeerden secten und opinien”, verlaat met een aantal getrouwen zijn dorp, om in Susteren te worden aangehouden. De drosten van Montfort en Born beraadslaagden tezamen. Van hun optreden zijn wij echter onkundig. Op dinsdag na Paschen (8 April) houden „Wederdopers” in een bos een bijeenkomst. Willem Quick, inwoner van Nieuwstad, wordt gevangen genomen. De drost van Montfort achtte deze arrestatie zó belangrijk dat hij haar aan het Hof te Arnhem

persoonlijk ging melden. De raadsheer Joost van Cranevelt en Johan van Stalbergen komen dan over om de gevangene te verhoren. Deze vertelt dat zijn geestverwanten samenkomsten houden in de bossen, nu eens in de Els, dan weer in het Echtenvald. De deelnemers kwamen daar van heinde en verre en hun prediker was Lenart van Tongeren. Quick komt er genadig af: hij wordt vrijgelaten onder borgtocht en tegen betaling van de door de drost ambtshalve gemaakte kosten. En de zwakzinnige man wordt een penitentie opgelegd 1).

Nog in 1563 zijn in een bos bij Nieuwstad ketterse godsdienstoefeningen

1) In Maasgouw 1913 (p. 91) doet van Veen ons de aard dier penitentie verstaan. Quick, een slecht (= eenvoudig) mens und syner sinnen (woe men verstaet) nyet gantz wael mechtich", moest een zware en langdurige vernedering ondergaan. De vrouw van Quick vluchtte. Zij word aangeduid als "wael een van de veirneemlicxten in sallicke predicatiën verkerende." Van Veen putte zijn kennis over dit geval uit de brief van het Hof aan Johan van Wytenhorst, drost van Montfort. Nieuwstad (ambt. Montfort) lag in Opper-Gelder en was de meest zuidelijkst plaats in het hertogdom.

349

gehouden. De drost vroeg toen aan het Hof het nodige geld om de predikers te kunnen vatten. De twintigste Mei heeft dan de stadhouder voor dit doel 200 carolusgulden beloofd aan de drost, die in ieder geval moest informeren naar hun naam en woonplaats en naar de aard van hun secte. Want als deze ketterse predikers Wederdopers of Calvinisten waren, dan zou de hertog van Gulik hen stellig vervolgen. Het jaar tevoren, op 18 September, waren in het Echterwald wel twee- tot driehonderd mensen bijeengewees. Enige bezoekers werden op 4 October door de drost van Wytenhorst, in de tegenwoordigheid van schout en schepenen verhoord. Wij vernemen dat de hoorders spijs en drank naar het bos hadden meegenomen en met spiesen en stokken gewapend waren. Een der getuigen vertelde ook dat hij, de vergaderplaats naderend, „opren wege etliche crutzer opter erden geteickent gezien had ind ouch eyn teicken gelick eyn leider" (ladder). Met van Veen vragen wij of wij hier met een soort van wegwijzers dan wel met religieuze symbolen te doen hebben. Het was een stichtelijk samenzijn, dat op velen kennelijk indruk maakte. Wij horen nog de verklaring der getuigen „dat ires bedunckens die predicanten predichden in maniren als onser pastor, ind doen dat sermoen gedaen was, verheiss er de volck dat Vader Onsser ende andere gebeden, also dat irer voell van de vurs, volck neder ter erden vielen, mit schryen ire gebeet doende ..."

In Tegelen, toen een Guliks dorp, had de collator Frans van Holtmoelen, drost van Brüggen, een kettters geestelijke aangesteld, die „allene predicaet sonder enige misse oder ceremonie" in der christlicher kercken beheurlich zo doin". Nu behoorden de Geldersche buurschappen Belfeld en Loo (ambt Montfort) tot de Gulikse parochie Tegelen. En de heren te Arnhem, wakend voor de geestelijke belangen van het Geldersch deel van het kerspel gelasten op 28 Augustus 1563 om bij de bewoner van het kasteel Holtmoelen 1) de vervanging van de ketttersen priester door een rechtzinnig geestelijke te bewerken. De collator-drost beloofde de suspecten zielenherder de prediking te verbieden. Ook van Margaretha kwam, 17 Februari 1564, een klacht over diens werkzaamheid, welke ook aan Poitiers, bij zijn laatste visitatie in het Overkwartier, niet verborgen was gebleven. De regentes wenste dat stadhouder en Hof dit kwaad zouden bestrijden. En dit hoge college gaf op 9 Maart ten antwoord dat er met de drost van Biddighele werd onderhandeld over de afscheiding der beide

Gelderse buurschappen van de overwegend Gulikse parochie Tegelen en over de verheffing der kapel te Belfeld tot een parochiekerk. De afscheiding kwam eerst in 1571 tot stand. En Frans van Holt-

1) Van der Aa geeft in zijn Aardrijkskundig Woordenboek een en ander over de geschiedenis van het kasteel Holtmuhle, een kwartier z.udoostel, van Tegelen. Deel V, p. 711.
350

moeien bleek, bij de onderhandeling, zijn collatorschap minstens zo lief te hebben als zijn Protestants-freundliche gezindheid.

Blijkbaar heeft een tijd lang, in Tegelen nog een tweede leraar zijn ketterse prediking gebracht. Wij horen althans van iemand, „wesende sijns hantwercks eyn schoenmaecker van boven Ludiek gekomen", wiens pakkende woorden door scharen van mensen uit Venlo zijn aangehoord. Maar de meesten invloed oefende te Tegelen toch de gewezen monnik, die eerder ook de parochie van Well had gediend en geboortig was uit Venlo. Misschien vermocht hij de hoorders dier stad ook daarom bijzonder te boeien. Wij vernemen een en ander over hem in de brief van de raadsheer Johan van Stalbergen, gedateerd 4 December 1563 en gericht aan de kanselier Adriaen Nicolai. Van Stalbergen, die toen in Venlo vertoefde, richt zich als volgt tot de leden van het Hof: „Ich en kan mynen heren ouch nvt verswigen, das der predicant nu widerum war (vier) of ft vif Sondagh und heligen dagh zo Tigelen in der kerken geprediget hefft, woewal er tovoers to Holtmulen op de huys gepredigt hadde. Es haben ouch seer vol burgeren ur geloep uss Venlo op dat huys vors. und noch deglich tzo Tigelen in die kerck zo dem sermonen geloeffen und es geschiet hyr to Venlo noch van scoltes noch van de burgerroeisters, sceffen und radt ghein weer dartegen. Es keften op etliche dage hondert und anderhalf hondert wyver und man darhyn, der eindelf gans namkondich sint, aver van geringen, kleinen luden. Men segt hyr, das die van Venlo de verlossen boffen (boef) geheil onderhouden, kost, kleider und alle nottruft bestellen. Er hefft seer boes und scanduloss gepredigt: als der pastor mis dede, sagt er, das hv eyn nerrekap antuicht, und verachtet allen goedesdienst, anroeping der hengen. Er hefft to menualen kinder gedoept buiten der kerken usser eyner beke, die hart by der kerken flust, verachtende die kerkendoep. Er leert dat volck heimlich by nacht; des dagh leit er sich nyt sien, dan allein als er predigen wil. Er is eyn verlocpen monnich van Padelborn, uss Venlo geboren, der vor etliche jaren die kerck to Well verwacht hadde; der hefft vor XIII dagen ouch to Tigelen na middagh gepredigt. Men sagt, er unthalt sich to l4rieveII. Der aide pastor predigt des morgens froe na alder lofflicher gewonheit. der ander na der missen und das gerucht geit, das de pastor die kerck op nye verboden sie. Ich verstaen, das er mich gern noch spreken wyl, eer ich van hyn wendt reisen. Disen morgen helft my der pastor van Venlo gesacht, das disen selvighen daghe eyn frou van Tigelen by hem sie kommen und gesagt, das in korten veegangen dagen das huys, dar der predicant sich in unthelt, in der nacht gescheinen sie gewest, off t in vollen brant und eynen furigen flammen gestonden hedde".

In deze brief van Van Stalbergen wordt voorts nog gesproken over de schout van Venlo, die in de uitoefening van zijn ambt letsel ontving.

351

overtreders in gijn bein gewont" 1) en nu zijn kamer houdt, maar tegenover de ketterij tekort schiet in ijver. De burgemeesters klagen ook zelf over de schout, wie zij een spoedig ontslag toewensen. Van Stalbergen heeft hun meer dan eens aangespoord „sie solden sommige van de bekansten und namhaftichsten van disen ussloeperen (te

weten: naar Tegelen!) ur burgerstap opsagen and ther straff, stellen."

Maar hier heeft de schout zijn taak te vervullen, die hierin echter nalatig is. Is deze eens weg, dan zouden de burgemeesters willen meedoen aan de vervolging dier uitloper. Maar ons raadslid zegt in zijn brief niet te weten „off zie das ouch van hertzen meynen"!...

Een maand later, 5 Januari 1564, gelast het Hof aan Johan van Wvtenhorst senior, de drost van Kessel, om het bezoek der mensen uit zijn amt, aan Tegelen zoveel mogelijk tegen te gaan. En de drost heeft geantwoord dat hij bevel had gegeven om de schuldigen gevangen te nemen.

Met de ketterij in het Overkwartier was het nog lang niet uit. De drost van Montfort spreekt ons, 6 October 1564, van de hervatting der ketterse prediking in het Echterbosch en, 15 Juli 1565, van de mislukte poging om een daar gehouden samenkomst te verrassen. De enige bezoeker, die toen werd gegrepen, verdient nog onze belangstelling.

Dadelijk verwittigde de drost van Montfort het Hof de arrestatie van Pauwels Leyssen alias Bachuys, een jonggezel en burgerzoon van Maaseyk, oud 26 jaren, voor deze tevens een inquisiteur begerend. Het Hof wees als zodanig de raadsheer Joost van Cranevelt aan, die zich destijds reeds in het Overkwartier bevond. De brief aan deze, nog te Brussel bewaard, is van 24 Juli 1565.

Cranevelt vatte zijn taak ernstig op. De eenendertigste Juli te Roermond gekomen, bezocht hij aanstonds de pastoor en vroeg deze een lijstje niet de namen der burgers, die van Doperse sympathieën werden verdacht. Bij de ondervraging van Leyssen, wilde hij namelijk met deze namen zijn voordeel doen. De pastoor, die niet in moeite wenste te komen, gaf het lijstje onder de voorwaarde van zekere geheimhouding, zeggend tot de deftige bezoeker: „Pretor obnize, ne mei apud quemquam fiat mentio."

Hier volgt dan des pastoors:

Mentoriale omme aft te vraegen de gefangen.

Van Henrich Byns, siin huysfrouwe ind siin maghet.

Van Leonard Byns ind siin maghet.

Van Tiis van Lyns kynder ind Tiisen huysfrouwe 1).

1) Wij zien hier dat de pastoor van Roermond de naaste betrekkingen van de martelaar Thys van Lin (einde juli 1551) niet met rust laat. Op de rand van het memoriaal schreef hij ook kleine aantekeningen, *nunus (una) principalia*". Van Coen de snyder heet het: „Iste in senatu me presente negavit veritatem ...etc.

352

Van Peter Iutten zeliger huysfrouwe, genant Beelken.

Van Iorich de snyder in der Aylystraeten.

Van Peter Timmermans op die Hoigstraet.

Van Leonard der lynenwever, woenende op die Veltstraet in des Hēren van Lillaes huys.

Van eynen lynenwever, is van Mاسترخت burdich ind woenct tegen Christoffel van Dursdal.

Van Coen der snyder ind siin moeder, woenende in die Beggerstraet.

Van Iohan Wordels soen, gnant Gerardt, woenende op de Merk

Van Siis Korffers soen, buyten Inop (?) woenende, genant Iohan.

Met dit memoriaal gewapend begaf zich Cranevelt de tweeden Augustus naar Montfort om er, in tegenwoordigheid van de drost, **Pauwels Leysen** in de cel te

ondervragen. De bekentenis van deze licht ons, aangaande zijn leven en streven, genoegzaam in. De langste tijd woonde Leysen, de zoon ener weduwe, te Maaseyk. Twee keer echter vertoefde hij, acht of tien jaar geleden, in Luik om er de Waalse taal te leren. Vooral de pastoor van Maaseyk was de oorzaak van zijn vervreemding van de kerk geweest. Leysen was namelijk twee jaar geleden, zwaar verwond door de schoenmaker Corst — de inquisiteur en de drost toonde hij de littekens aan rechterarm en hoofd — en had het proces tegende dader verloren, doordat de pastoor in het stadje aan de Maas voor de schepenen had getuigd, dat hij, Leysen, het misdrijf „Sijne wederdeel al vergheven hadde”.

Toen was de zaak andermaal behandeld, te Luik, en de uitspraak aldaar was anders geweest. Van de vergiffenis had men ginds een andere opvatting gehad dan de pastoor van Maaseyk. Zeker, ook deze rechters achtten de zonde voor God vergeven, „alleenlick niet siin smert en de schade” waren weggenomen. En al had nu de pastoor hem ook, in zijn ellendige staat bezocht, tot de vergevensgezindheid gebracht en hem daarop de sacramenten toebediend, het vertrouwen van Leysen had hij verloren. De jonge man verweet deze ook „andere saecken, die hij aen hem spuerden, die ongottelicke waeren, als dat hij siin maeght bij hem hadde, daarvan hij kinderen verweekte soe hy er oeck twee van heeft.” Ook was hij een dronkaard en een vechtersbaas... En Pauwels kende het woord van II Timotheus 2: 24, dat deze priester als een oordeel trof: „Een dienstknecht des Heeren moet niet twisten, maar vriendelijk

353

zijn jegens allen”! Dicht bij hem woonden, te Maaseyk, twee maagden, die hij, om haar leven, veel hoger achtte dan de pastoor. En deze Trijn en Truyken, beiden uit het land van Gulik en bij de lakenwever Philips in dienst, „sprack hy aen ende namp van sy wat onderwysinghe.” Door deze arbeidsters leerde hij de Bijbel kennen en vooral het Nieuwe Testament, dat ook voor hem, zoals voor Metken van Roosteren en later Willemsdochter van Maastricht, het boekskén werd, dat hij devotelijk in zijn hoeksken las.

Wij vernemen dat de predikanten, „in bosschen ende winckelen preeckende,” de schare van hoorders in het Hoog-Duits toespraken. Leyssen noemt ons er twee: Teuwalt en Henrick, beiden omstreeks vijftig jaar oud. Deze Henrick had in zijn laatste prediking gesproken van gevangen broeders in Keulen, die aller voorbede hadden gevraagd en zelf ook allen opwekten tot een onberispelijke wandel. De samenkomsten werden door een honderd mensen bezocht, die tijdens de prediking „staen rontom de predicant gheliix der eerden.” Met hun vieren waren zij de Maas overgestoken bij het huis van Grietken Borremans. Deze laatste behoorde ook zelf tot het viertal, doch niet haar man, „die een dronckendrincker mach sijn.”

Toch waren nog andere Maaseykers in de openluchtsamenkomst geweest. „Met groter besweernisse” noemde hij Gils de smid met zijn zoon en dochter, beiden een twintig jaren oud. Voorts Thijs Kupers, die al (wegens ketterij?) in Maaseyk gevangen had gezeten, Itken en andere maagden, Dirick de kleermaker en zijn vrouw, Lenart Specker, echter geboortig uit Susteren. Deze allen waren dan van Maaseyk. Van bezoekers uit Roosteren, Nieuwstad, Aken of Maastricht weet hij niet. Uit Roermond zag hij er de wever Lenart Boymers. En ook Wilhem „der scrynamaecker, ontrent Remunde zoenende.” In de laatste bijeenkomst waren twee - mannen en één vrouw gedoopt, die hij niet kende. Omstreeks Pinksteren ontvingen eerder ook enigen de wederdoop. Aan het Avondmaal had hij nog niet deelgenomen, maar wel heeft hy „ghesienbraecken ende deilen dat broot als naer die scrif te.”

Naar Leysen weet, is het huwelijk bij de broeders in ere. Zij huwen als „der jonge

Tobias, niet uuyt begeerte des vleesches, dan uuyt liefde der kinderen, niet om gietz" 1) ... Zelf wist hij „dat hy niet soo verre in de ghelove versterckt was, dat hy tot x'n huelick solde ontfangen warden".

Met de predikanten was hij ook niet nauw verbonden geweest. Nimmer had hij met hen gesproken, uitgezonderd de prediker Thiis, die nu in Keulen in de gevangenis zit. Het heil van zijn ziel had hij enkel gezocht, de kennis van de besten weg. Op de hem gestelde vraag of de bezoekers ook wapenen meebrachten, geeft Leysen een ontkennend antwoord. Wel droegen zij gaffels, doch „geen roers noch ander langer gheweer noch rappiren, terwylen sy om geen vechten en commen."

1) Gietz is hier waarschijnlijk — inhaligheid (Geiz),
354

Aleer Pouls Legsen de bekentenis ondertekende, heeft hij de beiden heren dringend gevraagd om de mensen, wier namen hij had genoemd, voor alle moeiten te behoeden. Hij hoopte dat deze allen zouden worden gewaarschuwd om toch niet, in het land van Gelre, in de bossen verboden prediking te gaan horen.

Na het verhoor kreeg Leysen bezoek van twee burgers van Maaseyk, waarschijnlijk bloedverwanten, die tevoren aan de inquisiteur en de drost het gunstig getuigenis aangaande hun eigen geloof en leven hadden getoond, hetwelk de pastoor hun had willen meegeven. Met de schout Lodewick vertoefden zij korten tijd bij de gevangene, om met deze uit de cel terug te komen en voor diens bevrijding warm te pleiten. Zij verzekerden dat Leysen „vertichtenisse" 1) begeerde en zich voortaan verre wilde houden „van alle gheliecke vergaderinghen ende predicken in boschen, broecken ende winckelen". Inzake het geloof zou hij zich laten leiden door „twoort der heiliger scriften ende die ordinancie der ghemeyn heiliger catholischer kercken". En ook deze belofte heeft Leysen, tezamen met de beide burgers van Maaseyk, Philips Leenmens en Gerardt Backhuys, ondertekend.

Toen dan, de vierde Augustus, het onderzoek was af gelopen, heeft Cranevelt de stukken aan stadhouder en raden opgezonden. In het begeleidend schrijven dringt onze inquisiteur op voorzichtigheid aan bij de verdere behandeling der zaak, opdat „ons daeruyt soe luttel opspraecken, schade ende achterdeel erwasse als des mogelicke is, diwyle ick tanderen raden om saecke Thijssen van Lin, tho Ruremunde gheëxecuteerden, niet in gheringen schaden ghecommen ben."

De stukken betreffende Leysen zijn vervolgens door het Hof verzonden naar Brussel. En dit hoge college moest, met de drost van Montfort en diens gevangene, twee maanden lang op antwoord wachten. Eerst de zesentwintigste October verklaarde de Geheime raad, dat, naar zijn gevoelen, „Son Altèze pourroit bien suyire l'advis de ceulx de Geldres." Toen pas volgde de verlossing van Pauwels Leysen, de niet onsympathieke en gans ongevaarlijke „Wederdoper", die in het Echterbos, bij een overigens mislukte overrompeling, genoemden drost in handen was gevallen.

En nog hield de ketterij, hoezeer ook bestreden, in het Overkwartier aan. In de veelbewogen jaren 1566 en 1567 hebben de steden Roermond en Venlo, in verband met ketterse woelingen, volop haar betekenis gehad. Maar wij moeten haar geschiedenis onbesproken laten. Reeds kwamen wij in de tijd van het zelfstandig bestaan van het nieuwe diocees Roermond — voorsnog dan zonder een gevestigde bisschop — dat te voren tot het bisdom Luik behoorde. Die tijd nu valt buiten het plan van ons boek. Van de hier bedoelde verkleining van het grote bisdom zullen wij thans

afzonderlijk handelen.

1) Vergiffenis. Verg.: Verzeihung.

VI. De VERKLEINING VAN HET BISDOM

Toen paus Paulus IV in 1559, op aandringen van Philips II, tot de stichting van veertien nieuwe bisdommen overging, werd een lang gekoesterde wens vervuld. De pogingen van de graaf van Vlaanderen Gui de Dampierre, van de hertog van Brabant Jan III, van de hertogen van Bourgogne Philips de Goede, Karel de Stoute en Maximiliaan van Oostenrijk hadden geen gevolg gehad. Ook in Karel V leefde hetzelfde verlangen. Reeds bij zijn troonsbestijging zag deze monarch in de stichting van nieuwe bisdommen het ware middel tot bestrijding der ketterij. En hij drong bij de pausen Adriaan VI en Clemens VII op de stichting van vier of van zes bisdommen aan. Zonder goed gevolg. In 1551 vroeg de keizer de vestiging van slechts één nieuw diocees, dat van Yperen, waarvan de jurisdictie zich zou uitstrekken tot de parochies van Vlaanderen en van Artois, toen tot het bisdom Thérouanne behorend. Wederom bleef het succes uit. Toen nu Karel I in 1556 afstand had gedaan van de troon en de Nederlanden verliet, beval hij zijn zoon de behartiging der oude aangelegenheid met warmte aan. En naar de wens des vaders handelde de zoon.

Koning Philips II dan benoemde Viglius, Philippe Nigri en Michel Drieux tot leden ener commissie ad hoc, die haar arbeid in alle stilte begon. Zij maakte kaarten, tabellen van inkomsten, lijsten van parochies en kapittels, enzovoort. Ook de kardinaal Caraffa, die aan het hof te Brussel vertoefde, wijdde zich aan de zaak. Van paus Paulus IV 1), zijn oom, ontving hij de opdracht om reeds de steden te bezoeken, waar een nieuw bisdom kon worden gevestigd. Toen nu deze voorbereidende werkzaamheden waren volbracht, zond de koning Dr. Sonnius met zijne instructies naar Rome. Deze vertrok de vijfentwintigste Maart 1558, om eerst op de dertiende Mei in de stad des pausen aan te komen.

Sonnus had in Rome vele bezwaren te overwinnen. Ziekte van een kardinaal, die in verband met de zaak een taak had ontvangen, ziekte van de paus zelf, erge hitte in de maanden Juli en Augustus — ze brachten alle een ongewenste vertraging. Voorts hield het proces der Caraffa's de goeden voortgang tegen. En dan

1) Deze paus heette eigenlijk Giovanni Pietro Caraffa. Als bisschop van Chieti (Theate) stichtte hij, met Cajetanus, de orde der Theatijnen, die niet het minst de bestrijding der ketterij beoogde. Paulus IV (1555- 1559) was dan ook een fel vervolger der ketters, die bovendien aan nepotisme leed. Zo maakte hij ijsneef Karel Caraffa kardinaal Deze steunde de tegen Karel V gerichte staatkunde van zijn oom, om later bij deze in ongenade te vallen. Met een oudere broer is Karel Caraffa onder Pius IV terechtgesteld (1861)

was de rivaliteit tussen Paulus IV en de koning van Spanje een nadelige factor. Sonnius behoefde waarlijk veel diplomatie om te slagen en liet daarom bij de paus enkel religieuze, althans kerkelijke beweeggronden gelden: De vestiging der nieuwe bisdommen in de Nederlanden zou vóór alles aan de hiërarchie ten goede komen. Deze diocesen zouden passen bij de groepering der bevolking naar taal en geschiedenis. De bestaande bisdommen waren ook veel te uitgestrekt voor het geregeld bezoek der bisschoppen aan de parochies en voor hun toezicht op de pastoors en alle gelovigen in een tijd, waarin de ketterij zulk een grote invloed had verkregen. Telde deze niet, ook onder de geestelijken, vele aanhangers juist in die delen van het diocees, die van de bisschoppelijke zetel het meest verwijderd lagen?

De derde April 1559 werd tussen Frankrijk en Spanje de vrede gesloten. En het voordeel was aan de zijde van Philips II. De paus betoonde zich nu niet langer onwillig en schonk aan Sonnius zijn goedkeuring inzake de stichting der nieuwe bisdommen. Dit was op 12 Mei 1559: de onderhandelingen hadden een jaar geduurd! Krachtens de bul *Super universas* van die dag zouden de Nederlanden de navolgende veertien nieuwe diocesen ontvangen: Mechelen, Antwerpen, Roermond, 's-Hertogenbosch, Namen, Middelburg, Brugge, Gent, Yperen, Saint-Omer, Deventer, Haarlem, Groningen, Leeuwarden. Van deze veertien ontstonden de zes eerste ten koste van het oude en grote bisdom Luik. Sonnius werkte nog aan de redactie der bul en vertrok toen, dadelijk na de pauselijke ondertekening van het stuk op 31 Juli, naar zijn vaderland.

Het is wel overbekend dat het besluit van Rome in de Nederlanden allerwege beroering en verzet heeft gekweekt 1). Marnix van Sint Aldegonde, die zijn *Byencorf* in 1569 ironisch opdraagt aan Sonnius en hem onder meer als „Vader aller nieuwe Bisschoppen inde Nederlanden" begroet, „bedankt" (!) deze voor zijn aandeel in de grote verandering der laatste jaren en zegt dat de nieuwe bisschoppen moesten dienen „tot Inquisiteuren ende aenclaegers der Ketteren ende Hugenootten". En Robert Fruin, om van de latere geschiedschrijvers hem alleen te noemen, heeft er in zijn *Voorspel* van de tachtigjarige oorlog op gewezen, dat men algemeen in deze nieuwe bisschoppen nieuwe inquisiteurs heeft gezien 2). Vooral ook de adel toonde zijn verontwaardiging. Het was tot diens nadeel dat de bisschoppen voortaan *theologiae doctores* moesten zijn. Want nu waren de edellieden van de bekleding van het hoge ambt van bisschop uitgesloten. En straks zouden de bisschoppen,

1) Camille begint zijn hoofdstuk over de stichting der nieuwe bisdommen, waarvan ik veel nut had, met de woorden: „Toos les historiens ...etc.

2) *Verspreide geschriften* p. 291.

357

als abten der met het bisdom verbonden abdijen, ook zitting krijgen in de Staten. Men uitte voorts de klacht, dat alles in stilte was voorbereid. Maar het is toch wel zeker dat de hooggeplaatste belanghebbenden, d.w.z. De bisschoppen, wier geestelijke jurisdictie zou worden geschaad, van het streven van de koning en zijn helpers op de hoogte zijn geweest. Wat hiervan ook zij, de oppositie kwam en zij sprak luide, alom in de Nederlanden en evenzeer te Luik.

De bisschop van Luik — Robert van Bergen, wie wij in een volgend boek alle aandacht hopen te geven—vroeg spoedig, althans nog in Juli 1559, aan zijne gevolmachtigden te Rome om zijn protest tegen het noodlottig besluit te doen horen. Krachtiger nog trad het kapittel op. Van het verenigd optreden der belanghebbenden het meeste heil verwachtend, zond dit machtig college zijn proost en zijn kanselier tot Johann Gebhard von Mansfeld, de aartsbisschop van Keulen. En deze beloofde de kanunniken van Luik al zijn steun.

De tweede Augustus bereikte de bisschop het antwoord van Jean Fonck, een van zijn gevolmachtigden in Rome. Robert van Bergen kan er niet blij mee zijn geweest. Fonck gaf te kennen dat de oppositie zich veel eerder had moeten uitspreken. Hij deed bij het Vaticaan wat hij kon, maar grote verwachting koesterde hij in deze niet: de paus zou wel niet op de, immers eerst na vele overleggingen, genomen beslissing

terugkomen. De dertienden September zendt Robert aan Fonck een brief, waarin hij zich beklagt dat hij in deze allerbelangrijkste zaak niet is gehoord en voorts met tal van argumenten behendig zijn belangen bepleit.

Even hebben de belanghebbenden licht in het duister gezien. Paulus IV stierf en werd door Pius IV opgevolgd. Naar diens medewerking zag men hoopvol uit. Nochtans moesten de Luikenaren het zien dat de koning van Spanje vijf mannen aanwees, die tot taak hadden om de grenzen der nieuwe bisdommen nauwkeurig vast te stellen. Leden dezer commissie, op 21 Augustus samengesteld, waren Granvelle, Viglius, Nigri, Sonnius en de Leuvensche pastoor Petrus Curtius. Van de zijde des pausen had Salvator Pacinus, bisschop van Chiusi, dezelfde opdracht ontvangen.

De dertiende December 1559 besloot het kapittel van Saint-Lambert om in overleg te treden met de bisschop ten einde aan de oppositie nieuwe kracht hij te zetten. En Robert van Bergen zond Levinus Torrentius, aartsdiaken van Brabant, naar Rome. Ongeveer in dezelfde tijd werd Heiman van Manderscheid, aartsdiaken van Condroz, door de aartsbisschop van Keulen derwaarts uitgezonden. De zestienden Februari 1560 schreef onze bisschop aan de paus over de komst van zijn gemachtigde en sprak hij tevens de hoop uit, dat de opperste priester toch

357

generlei verkleining van het bisdom Luik zou gedogen. In Rome genoot Torrentius de steun van de Fransen gezant, die daar de belangen van de kardinaal van Lotharingen verdedigde, maar de hulp der Duitse bisschoppen moest hij ontberen. Moge deze afgevaardigde van Luik ook al iets ten goede hebben bewerkt, het grote doel bereikte hij niet 1). Immers de nieuwe paus bekrachtigde de eerste Juli 1560 de ons bekende bul van zijn voorganger.

Nochtans gingen de Luikenaren met hun actie voort. Wij vernamen reeds dat het kapittel van Saint-Lambert in Juli 1559 bij de aartsbisschop van Keulen om steun verzocht. Een jaar later riep deze metropolitaan inderdaad alle bisschoppen van zijn kerkprovincie op tot protest. Alleen de kerk van Utrecht deed niet mede en bracht zelfs dit plan tot georganiseerd verzet bij de Spaanse regering aan. Mede namens zijne suffragaanbisschoppen richtte de aartsbisschop een en andermaal tot de paus de dringende bede om op het besluit tot de stichting der nieuwe bisdommen terug te komen. Zijn tweede brief was van 10 November 1560. Doch liet succes der bisschoppen bestond slechts hierin, dat de paus zich bereid verklaarde om bij de koning van Spanje en bij de regentes der Nederlanden voor billijke schadeloosstelling der benadeelde bisdommen te pleiten. Ook hadden de bisschoppen zich tot keizer Ferdinand I gewend, die, op 21 September van dit jaar, bij Philips II hun bedreigde belangen verdedigde. En Gerard van Groesbeek, deken van het Luikse kapittel, is mede, eerst bij de keizer en later bij de paus, persoonlijk als pleitbezorger opgetreden. Het werd een volledige campagne van de Luikenaren en de bisschoppen der kerkprovincie Keulen. Maar heel deze weloverwogen actie heeft niet mogen baten. Ook de gedrukte propaganda, die men, vooral te Luik, door middel van pamfletten voerde, had geen invloed ten goede 2).

Wij horen alleen — zo door zijn brief van 17 Februari 1561 aan Granvelle — dat koning Philips zich niet onwillig verklaarde om bepaaldelijk de bisschoppen van Kamerijk en Luik schadeloos te stellen. Maar het zou nog jaren duren, al eer deze questie der indemniteit afdoende was geregeld. Aan de verkleining van het bisdom Luik ontkwam men niet. De bul *Super universas* behield haar kracht.

Hebben wij ons over deze gang van zaken misschien al verbaasd, wij zullen ons nog meer verwonderen. Want ook het vervolg der geschiedenis doet ons zien hoe

1) Naar de mening van Tilton heeft de zending van Torrentius, die anderhalf jaar in Rome vertoefde, toch iets uitgewekrt, P. 226.

2) Chapearine deelt ons mede: (III, 405) „His temporibus multa scripta adversus ersionem novorum episcopatum Leodii evulgata.”

359

moeilijk het aan hooggeplaatste geestelijken en eken toen viel om te leven bij de ouden regel: *Roma lacuta, causa finita!* Wij schenken dan nu onze aandacht aan het nieuwe aartsbisdom Mechelen en daarna aan de nieuwe bisdommen Namen, 's Hertogenbosch en Roermond.

In Rome was bepaald dat de bisschoppen vóór de vierde December 1561 in hun nieuw diocees moesten gevestigd zijn. Maar hiervan is niets gekomen. Namens Granvelle hebben Jan van Bergen van Waterdyck, voorzitter van de Grote raad van Mechelen, en Antoine Gonthault, kanunnik der Sint-Romboudskerk, de bisschoppelijken zetel in die stad in bezit genomen. Dit geschiedde op 27 en 28 November 1561. En 21 December verscheen Granvelle zelf, om daarop plechtig plaats te nemen. Clerus en magistraat gaven hem eer, doch de adel bleef afwezig. Voor deze geestelijke bezetting van Mechelen was de medewerking van de bisschop van Luik niet bepaald nodig, aangezien die stad niet tot diens diocees behoorde. Het platteland echter gold nog enige jaren als het gebied der bisschoppen van Kamerijk en Luik, die hunne officialen, respectievelijk te Brussel en te Leuven, ook handhaafden. Eerst in 1568, na de komst van de hertog van Alva, is het aartsbisdom Mechelen, ondanks de oppositie van Luik, voor goed gevestigd.

Dat de stichting der nieuwe bisdommen bovenal de bestrijding der ketterij beoogde, wordt reeds duidelijk uit de keuze van Antoine de Granvelle als aartsbisschop van Mechelen en primaat van de kerk der Nederlanden. De nieuwgezinden konden allermint van hem iets goeds verwachten! Deze begaafde en befaamde man, die wij uit onze vaderlandse geschiedenis goed kennen, was reeds op de leeftijd van ... drieëntwintig jaren bisschop van Atrecht. Vroeg ook al werd hij lid van het kapittel der kathedrale kerk van Luik, zij het ook dat zijn benoeming door de kanunniken eerst is tegengehouden. Hij was, van 1546 af, jaren lang aartsdiaken van Hesbaye. En tweemaal was hij bijna prins-bisschop van Luik geworden. In deze machtigen priesterstaatsman, „le plus grand homme politique peut-être des Pays-Bas au XVIe siècle" 1), zou zich de haat der Nederlanders tegen de Spaanse heerschappij concentreren

De bezetting van de bisschopszetel van Namen, door de Dominicaan Antoine Havet, gelukte slechts na de overwinning van vele moeilijkheden. Toen de regering te Brussel, einde 1561, tot de desbetreffende uitvoering overging en de bisschop van Luik van deze wilde verwittigen, was Robert van Bergen ernstig

1) Halkin: HR , p. 66 en 258.

2) Met medewerking van de Société de l'histoire de Belgique heeft Charles Rahlenbeck in 1866 het oude pamflet uitgegeven, waarvan Wilhelm Klebitz, reeds in de zestiende eeuw, een Duitse vertaling gaf.

360

ziek. De tiende Februari zond de gouvernante Jacques de la Torre, secretaris van de Geheime raad, naar Luik om de bisschop in te lichten en diens welwillende medewerking te vragen. De la Torre moest van de maitre d'hotel de Waroux vernemen dat de prins-bisschop te zeer krank was om hem tot een audientie toe te laten. En het kapittel, dat de afgezant van Brussel wel wilde ontvangen, toonde de oude onverzettelijkheid. Toen heeft de gouvernante, die het verzet van Luik wel kende en nu opnieuw vernam, op 28 Februari 1562 maatregelen genomen, die zouden leiden tot de inbezitting van het zelfstandig bisdom Namen. Wederom oefende het kapittel van Luik zijn remmende kracht. De officiaal van de bisschop van Luik zond een dagvaarding aan de deken der collegiale kerk van Saint-Aubain en aan tal van kanunniken, wyl zij de nieuwen bisschop hadden ontvangen. En hij dreigde hen, bij niet-verschijning, met schorsing in hun kerkelijke dienst. Wij begrijpen dat een en ander weinig behaagde aan de Raad van Namen, die aan de gouvernante verklaarde dat het gebeurde „U ces bons jours de Pasques feroit encore sourdre plus grands désordres”.

Velerlei, dat hierna voorviel, laten wij onbesproken. Wij vermelden alleen dat de gouvernante omstreeks half Juli 1562 aan Havet de pauselijke bul toezond, die de grenzen van het nieuwe diocees aangaf, en dat de oppositie van Luik eerst haar kracht verloor in 1568, toen Alva in de Nederlanden was gekomen en het bisdom Namen de meeste parochies, die er officieel toe zouden behoren, ook kon verwerven.

Havet, de eerste bisschop van Namen, was prior geweest van het klooster der Predikheren te Atrecht, alwaar hij ook in deze orde was getreden. Vervolgens was hij aan het hof van Brussel, bij Maria van Hongarije en ook bij Margaretha van Parma, werkzaam als hofprediker en „directeur spirituel”. De vierentwintigste Mei 1562 als bisschop gewijd, vertrok hij spoedig naar het concilie van Trente tezamen met Francois Richardot, bisschop van Atrecht, en Martin van Rythove, bisschop van Yperen, en drie godgeleerden uit Leuven. In 1563 nam hij deel aan de vergadering van bisschoppen en theologen te Brussel die zich bezig hield met de canones van Trente. In deze samenkomst, wier leden door Margaretha waren opgeroepen en door de humanen Viglius werden gepresideerd, heeft Havet de doodstraf der ketteren verdedigd...

Den zesde November 1562 gaf Philips II zijn placet aan de pauselijke benoeming van de bemiddelaar in de netelige zaak der nieuwe bisdommen, Franciscus Sonnius, tot bisschop van 's-Hertogenbosch. En reeds op 10 November ont-

1) In Trente behoorde Havet tot de commissie, die de zaak beoordeelde van Grimani, de patriarch van Aquileja, wie, wegens verdenking van ketterij, de kardinaalshoed was ontnomen.

361

ving deze, in een kapel te Brussel, van Granvelle zijn wijding. Vergezeld van de volledige geestelijkheid, de magistraat en de commissarissen des konings deed de nieuwe bisschop lijn intocht binnen de Bosch. Alleen de gilden der stad vertoonden zich bij de plechtigheid niet. Ook over de houding van de magistraat was Sonnius niet geheel voldaan: het kapittel had hem wijn ten geschenke gegeven en de stad niet! Met veel ernst en ijver begon de nieuwe bisschop zijn arbeid: hij preekte menigmaal in de kathedraal en gaf, in zijn paleis, wetenschappelijke lessen aan de geestelijken. En hij had ook moeilijkheden te overwinnen. Want ook hier hadden de steden en dorpen van het ontworpen bisdom geen sympathie voor de stichting der nieuwe diocesen. Sonnius

was bovendien zonder inkomsten. Om in de Bosch zijn intocht te kunnen doen, had hij in Brussel geld geleend! Na verloop van twee maanden moest hij de hulp inroepen van Viglius en van de gouvernante, beiden bezwerend: „ne quod optime inchoatum est, turpiter deserere oporteat”.

Onder deze voor Sonnius pijnlijke omstandigheden had de officiaal van Luik, te Leuven residerende, de vrijmoedigheid om in de stad 's-Hertogenbosch zijn jurisdictie te laten gelden. Sonnius beklagde zich over dit feit bij de Raad van Brabant, waarop deze aan de officiaal zijn optreden ginds verbood. Dit was in December 1563. Later, in Februari 1564, kreeg deze ambtsdrager, Josse Ravensteyn, het bevel om zich uit heel het nieuwe bisdom 's-Hertogenbosch als officiaal terug te trekken. En intussen bleef Sonnius in geldzorgen. De tiende Februari schreef hij aan Viglius dat hij zijn eigen officiaal niet kon bezoldigen...

Eerst in September 1565 kon de bul, die de grenzen van het bisdom nauwkeurig bepaalde, plechtig worden bekend gemaakt, niet zonder de oppositie van het kathedraal kapittel van Luik, dat nog in Mei 1564 de post van deken van Hilvarenbeek had begeven. Overigens hebben wij te bedenken dat ook de bisschop van 's-Hertogenbosch pas in 1568 in liet bezit kwam van heel zijn kerkelijk gebied 1).

Ook Sonnius, dien wij vroeger leerden kennen als rector-magnificus der universiteit van Leuven en, mede in het jaar 1543, als aanklager van de kettersen kapelaan Paul de Rovere aldaar, voldeed aan de eisen, die men in de zestiende eeuw, aan de „inquisitor haereticae pravitatis” pleegde te stellen. Hij was een getrouwe zoon der kerk, die ook voor de contra-reformatie zijn betekenis heeft gehad. In 1547 en in 1551 nam hij deel aan het concilie van Trente en in 1557, als

1) Het lijkt ons goed om hier te wijzen op de arbeid voor de geschiedenis van het Protestantisme in 's-Hertogenbosch en in Brabant. Al eerder noemden wij het posthume werk van Prosper Cuypers van Velthoven, te vinden in *Taxandria*-1911, Dr. W. Meindersma, die voor de publicatie dezer „histoire des doubles religieux á Reis-le-Duo 1526-1566” zorg droeg heeft zich ook zelf op dit terrein bewogen. Hij schreef over de reformatorische beweging der zestiende eeuw te 's Hertogenbosch en over het Protestantisme in westelijk Brabant in *Ned. archief voor kerkg.* ... 1910 en 1911. Voorts beschreef hij her leven van de Bosschenaar Henricus Agylaeus, in *Taxandria*-1910 en in *N.N.B.W. I.* 362

godgeleerde tegen de Lutheranen, aan het godsdienstgesprek te Worms: het *colloquium wormatiense* 1). In het bisdom 's-Hertogenbosch kondigde hij, 23 October 1565, de besluiten van Trente af en ondervond van deze publicatie, naast de instemming van priesters en kloosterlingen, de tegenwerking van het kapittel. Nog als bisschop van de Bosch zond hij in 1567, te Leuven. Zijn apologie: *Succincta demonstratio errorum confessionis calvinisticae*, recens per has regiones sparsae in het licht, waarbij hij de lezing door de priesters van zijn diocees op het oog had. De eerste Mei 1570 deed hij zijn intrede als eerste bisschop van Antwerpen 2), als zodanig reeds een jaar tevoren door Paulus V verkoren. Zijn jongste biograaf 3) zegt van hem, met betrekking tot deze verandering van diocees: „Sonnius leefde hier meer onder de ogen van Granvelle dan te 's-Hertogenbosch”.

* *

*

Uitvoeriger willen wij nu spreken van het nieuwe bisdom Roermond, dat, krachtens de bul van Pius V van 7 Augustus 1561, gedeelten van het bisdom Luik en van het aartsbisdom Keulen zou omvatten. Nog vóór zijn vertrek naar Spanje, in de zomer van

1559, had koning Philips Wilhelmus Damasi Lindanus tot bisschop van het diocees Roermond benoemd. Deze ontving de vierde April 1562 van de aartsbisschop Granvelle zijn wijding, om eerst in ... 1569 de hem toegevozen zetel in te nemen. Laat ons de geschiedenis kortelijk verhalen 4).

Op 27 November 1562 liet Philips II door zijn secretaris Courteville aan de regentes schrijven dat de bullen nopens de bisdommen Leeuwarden, Deventer, Groningen en Roermond nu toch moesten gelden. En de stadhouder van Gelderland diende haar in deze zijn hulp te verlenen. Zelf schreef de koning, een maand later, aan Margaretha dat hij nu stond op de installatie der bisschoppen. Eerst einde Februari kon zij deze wens des konings aan de stadhouder Brimeu overbrengen en de magistraat en het kapittel van Roermond verzoeken om de mededelingen van de Gelderschen kanselier Adriaen Nicolai, die eerlang zou overkomen, met alle vertrouwen aan te hooren. Deze is dan in Maart 1563 te Roermond gekomen, om er de magistraat te bewegen tot een goede ontvangst van de aangewezen bisschop
De achtentwintigste Maart heeft Nicolai de volledige magistraat

1) Met Sonnius zijn in Worms geweest: Rythovius, Josse Ravesteyn, Barthelemi Latomus, Jean Delfius en Petrus Canisius. Melanchton, die aan dit godsdienstgesprek heeft deelgenomen, zou de geleerdheid dezer mannen hebben geprezen B.N. in voce Rythovius

2) Tot het diocees van Antwerpen behoorde het westelijk deel van onze provincie Noord-Brabant.

3) Zie C.F. X. Smits in NNBW.

4) Een goed opstel over het verzet tegen de installatie van Wilhelmus Lindanus als bisschop van Roermond: 1553-1559, schreef Van Veen voor de Public. 1903. Wij hebben er veel nut van gehad.

363

schout, burgemeesters, schepenen, raad — des morgens om ... zeven uur ten stadhuize toegesproken. Hij pree allereerst die zonderlinge, goede affectie, die Zone Majesteit schuldich is te draegen ende oick alletijt gedraegen heeft tot die ere Godes almechtigs, tot onsen heyligen Christengeve ende totter welvaert Zyner Majesteits Erffnederlande". De koning had alles gedaan voor de stichting van een aantal nieuwe bisdommen in de Nederlanden, tot groot voordeel van zijne onderdanen, die hun geestelijke belangen nu dichterbij en niet langer „wiit van der handt" behartigd zouden zien. Ook te Roermond, waar men „onder twee uytheemsche biscoppen tot noch toe gehoorich is geweest, als nementlyck Colen ende Luydick", zal een bisschopszetel komen. En deze stad, in 1554 zo zwaar geteisterd door dien vreeslijken brand, zal door de stichting van het nieuwe bisdom veel stoffelijk voordeel erlangen. Zo hoopt de koning hartelijk dat, na de vestiging van de aangewezen herder, „Zyne Eenweerdicheyt alle zulcke ere, reverentie ende gehoorsaemheyt bewesen ende geleystet warde, als goede christen ondersaeten oiren biscop ende ordinarise geystlyke hooghe overicheyt schuldich zijn te doen ende te bewysen..."

Aldus sprak de kanselier Nicolai. En hij verliet de raadzaal, om kort daarop van de burgemeester te vernemen dat de heren niet alleen konden besluiten en, nog vóór de middag, het oordeel wilden horen van de gildemeesters. Omtrent tien uren is de kanselier wederom op het raadhuis en hoort dezelfde burgemeester deze woorden spreken: „naedemael die zaecke der alinger Lantschap (= het gehele gewest) aenginck, en zelden zy zonder die bannerheren, ridderschap ende steden daer niet in doren (= durven) doen".

Wederom deed Nicolai zijn best om de heren te overtuigen. Het gold hier een zaak, die „tot voirdeel ende profyt des gantzen quartiers ende zonderlinge der stadt Ruremunde zall reyken ende nye mant hinderlyck off prejudiciabel ziiin, zo doch deze biscop egene andre autoriteyt ofte macht hebben of ft gebruycken zall dan die biscoppen van Colen ende Luydick respectie in desen quartiere tot noch toe gehadt ende gebruyct hebben..."

Opnieuw vertrok de gevolmachtigde voor een poos, om dan de raadzaal weer binnen te gaan! Met nadruk wees Nicolai op de wens des konings dat door de stichting van het bisdom Roermond niemands rechten zouden worden verkort. Het ant woord van de magistraat zou de vorst stellig mishagen. Alle christenmensen moesten toch aan een bisschop onderworpen zijn. Waar „die pauselyke Hevlicheyt, die alle bisdommen te ordonneren heeft", het bisdom Roermond heeft gesticht, nog wel met het goedvinden, neen met de volledige medewerking van zijne majesteit, daar was de magistraat der stad verplicht om gehoorzaam te volgen. Maar de heren volhardden in hun houding. En de kanselier zegt in zijn verbaal: „Waeromme ick, niet siende enich profyete te moegen doen, ben vertrocken".

364

Dezelfde dag bracht de deken der collegiale kerk van de Heilige Geest aan Nicolai een bezoek, om over het gedrag van de magistraat der stad zijn leedwezen uit te spreken. De bezwaren der heren waren, naar het oordeel van de geestelijke, enkel hieruit te verklaren „dat onder die meesters van de ampten enige waeren, die der secten halven suspect zijn, als oick die regeerders daervan niet all vry en zijn".

De heren zijn bang voor de komst van een bisschop! Maar hij en het kapittel niet minder, verlangen naar diens vestiging. Hij meende dat men voor geen „inconvenient" had te vrezen. De burgers — „uytgenomen een cleyn getal in comparatie der anderen" — waren goede Katholieken en begeerden de bisschop, wel verstaande „dat die stadt daerby ere ende roeme zal crygen". Twee dagen later, op 29 Maart, ontving de kanselier nog bezoek van de pastoor der parochiekerk van Roermond, die erkende dat er in de stad vele sacramentariërs waren en het getal der communicanten jaarlijks minder werd. Hij meende dat het „daeromme zeer goet waere, dat Zyne Majesteyt de voirs. bistop daer echickte hoe eer hoe liever".

Toen Margaretha het verhaal van Nicolai, haar reeds de derde April door de stadhouder toegezonden, had gelezen, was zij natuurlijk ontstemd over de in Roermond betoonde weerspanning. Zij meende dat ook de koning het gebeurde zou betreuren, te meer waar dit uit een verzwakking van het Katholiek geloof voortkwam. En zij verzocht de stadhouder om overleg met de leden van het Hof en om zijn advies. Uit de brief van 26 April, dien de stadhouder aan de regentes toezond, blijkt genoegzaam dat de regering te Arnhem voor een krachtig optreden tegen Roermond niet was te vinden. Met de heren van de magistraat aldaar had de stadhouder gecorrespondeerd: „mais ny moy ny ceulic du Conseil trouvons convenable ou conseil d'introduyre encoires l'edict évesque, principalement considéré et bier pesé le cours du temps tant troublé et esmeu (= ému) tant en France qu'en aultres pays circumvoisins..."

Wij begrijpen dat de regentes met Brimeu, toen deze in de zomer van hetzelfde jaar (1563) te Brussel vertoefde, ook over Roermond heeft gesproken en hem vroeg toch alles te doen om de overheid in die stad tot de toelating van bisschop Lindanus te bewegen. In Arnhem teruggekeerd, heeft de stadhouder dan met Nicolai overlegd. En deze achtte de kans op welslagen vrij groot. Men behoefde de bezwaren te Roermond

niet zo zwaar te tillen! De magistraat der stad kon zeer wel voor een fait accompli worden gesteld, zo ongeveer meende de kanselier. Maar des stadhouders aarzeling werd gerechtvaardigd door de brief, dien de overheid van Roermond hem de twaalfden Augustus toezond. Wij geven deze brief met duidelijk uitgesproken kleinachting van Lindanus, dien Dr. van Veen ons wederom bezorgde, hier in zijn geheel:

„Wailgeboeren ind edele, genadiger here,
 Uns is uyt gemeynen gerucht vuer-
 365

koemen, wie eyner gnant Wilhelmus Lindanus gemeyndt (= van plan) siin soelde alhir bynnen Ruremunde thoe koemen ind eyn vertneindt episcopaet aider bisdomb up te richten ind thee halten, nvettegenstaende dat wir hirbefueren Con. Majesteyt, unses alreghenedichsten heren, veroirdenten cantzelaer in desen furstendomb Gelre ind greffschap Zutphen derhalven vuer guetliche antwoirt gegeven, dat uns nyet gebueren aider getemen weelde alsulche vernuewerongh eens bisdombs alhir bynnen dier stad Ruremunde thee acceptieren buvten vuerweten gemeyner Lantschappen deses furstendombs Gelre ind greffschap Zutphen. Ind diewile middelertiit upgedachtë Laatschap nyet bi de anderen gewest, soedat derhalven ouch geyne communication gehalden ind wir tsampt de anderen quartieren myt gelichen confirmationbrievien ind tractaeten Rom. Keys, ind Con. Majesteyten versiehen, is unse fruntlich ind diinstelich begeren, Ure Gen. als unse veroirdente stadthelder willen uns myt alsulche nyehe ind ungewoenliche vurnemen baeven anderen deser Lantschappen quartieren nyet aiffsonderen, besweren noch besweren 'aften, Ind wes wir uns des aen Ure Gen. sullen hebben thoe vertroesten, begeren des eiS guetliche wederbeschrievien antwoirt van derselviger Ure Gen., die Goth almechtich in glackseligem regiment lanckwilich wailfairende gespairen will.

Gegeven de XII^{ten} Augusti, anno etc. LXIII".

De stadhouder zond reeds 14 Augustus een afschrift van deze brief aan de regentes, die daarop om advies vroeg aan de kanselier. Van Veen, die geen desbetreffend document heeft gevonden, acht het mogelijk dat deze door het fameuze epistel van de magistraat van Roermond van mening is veranderd, en nu toch inzag dat de deken indertijd wat optimistisch had gesproken. „Wij mogen veronderstellen dat de bezonnenheid van de stadhouder heeft gezegevierd over de ijver van de kanselier en dat men, hieronder begrepen de regentes en hare raadslieden, besloten heeft op gunstiger omstandigheden te wachten". Maar deze zijn niet aanstonds gekomen.

De zeventiende Oktober 1565 uitte de koning aan de regentes zijn misnoegen over de gang van zaken te Roermond, En zo gelastte Margaretha aan de stadhouder en het Hof om „den gecoren bisscop van Ruremonde ten aldereersten ende by 't beste ende gevueghlykste middel in de possessie van synen bisdomme te stellen", maar zij bereikte haar doel niet. De ernstige onlusten, die weinig later uitbraken, ook in ons gewest, waren allerminst gunstig voor een spoedige installatie van bisschop Lindanus. En zo werd het 31 Maart 1568, alee de koning aan Alva beval om hiertoe de gewenste maatregelen te nemen. Een bevel, dat nog op 12 April werd herhaald. Maar ook dit jaar 1568 liep zonder de installatie des bisschops ten einde.

In 1569 zou Lindanus in de nieuwe bisschopsstad dan toch eindelijk zijn in-
 366

trede doen! Nog wordt de uitvoerige brief van 19 April bewaard, die stadhouder en Hof over de oude zaak aan Alva hebben geschreven. Alsook het minder lange epistel, dat deze kort daarop in een aantal afschriften aan het Hof zond, om die aan enige steden en ambtlieden te doen toekomen, ten einde van allen de zo zeer gewenste medewerking te verwerven. In deze tweeden brief, die een circulaire zou worden, treft ons de mening dat men van het „opsicht" van de nieuwen bisschop nopens de „reformatie van de gheestelyckheyt ende der heyliger kercken" alle heil verwacht. „Besunderlyck aenschou nemende op de jegenwoirdige practyeken ende listen van de sectarissen ende anderen vyanden van Godt ende ZENDER voirs. Majesteyt", acht men het hogelijk gewenst en nodig om „heren Guillelmum Damasi Lindanum, doctoer in der godthevt", in het bezit te stellen van het hem toegewezen bisdom.

De installatie heeft dan op 11 Mei 1569 plaats gehad. En Lindanus zelf was over de ontvangst te Roermond tevreden. In die geest schreef hij aan Viglius, die op zijn beurt aan de raadsheer Joachim Hopperus berichtte (19 Mei): „Proximis diebus ab Reverendissimo Domino Lindano literas accepimus, quibus significat populum Ruremundanum summo plausu gratulationeque ipsum excepisse". *Einde goed, alles goed!*

Wilhelmus Lindanus is in 1525 als zoon van Damasus van der Lindt (van de Linde) te Dordrecht geboren. Als tienjarig kind hoorde hij zijn vader de woorden spreken, die hij nooit vergat: „Indien ik wist, dat zich deze knaap door de nieuwe leer liet verleiden, zou ik hem liever aanstonds het hoofd tegen de muur verbrijzelen..."

Hij studeerde inzonderheid te Leuven, waar hij in 1552 licentiaat en in 1556 theologiae doctor werd. Hij volgde er vooral de lessen van Ruard Tapper, die zijn geliefde leermeester was. Aler hij de kromstaf droeg, bekleedde hij verschillende kerkelijke betrekkingen. Zo was hij aartsdiaken van Utrecht, deken van het kapittel van 's Gravenhage, deken en of iiciaal van Friesland en, in de zeven jaren wachters op de zetel van Roermond, ook inquisiteur. Op Palmzondag van 1562 is hij dan door Granvelle, met assistentie van Sonnius, te Brussel tot bisschop gewijd.

Als bisschop van Roermond heeft Lindanus zich, naar het eenstemmig oordeel der geschiedkundigen, een krachtig werker voor de contra-reformatie betoond. Ook de Venlosche predikant Johannes Gramhusch geeft hem, in 1789, de lof van te zijn: „een zeer ijverig man voor zijne Religie ...," „die gene moeite zal gespaard hebben om met zagtheid, en niet strengheid, vele tot zich en tot het Roomsche Katholijk Geloof weder overtebrengen". Wij zagen ook reeds hoe hij eens al het Zijne deed om Campanus naar de ouden weg terug te voeren. Hij ijverde voor de goede zeden der geestelijken, de onderrichting van het onwetende volk, de bestrijding der ketterij. De besluiten van het concilie van Trente vertaalde hij en liet ze

367

van de kansel aflezen en verklaren. Voor de jeugd in zijn bisdom schreef hij een catechismus „juxta concilii tridentini doctrinam". Hij belegde en leidde diocesaansynoden. Hij trok vaak van dorp tot dorp, predikte in de kerken en onderzocht nauwgezet de geestelijken toestand. Niets ontging hem. Op weg naar Nijmegen zag hij, in 1570, te Well een winkel met ketterse boeken. En hij liet deze, onder welke een groot getal exemplaren van Marnix' Byencorff, in het avonduur aan de Maasoever verbranden 1). Tot niet geringe ergernis van de Heer van Well.

Lindanus mocht het beleven dat de banden met de kerk bij velen weer hechter werden, de zedelijkheid toenam en de bekende buitensporigheden verminderden. Waar zijn vaderlijke vermaning niet hielp, daar oefende de tucht haar kracht. Want Lindanus

bezat vastberadenheid en moed. „Een onvermoeide ijveraar — aldus H. Weners — was hij voor het heil der zielen en der Kerk tegenover afval en verleiding. Of hij te doen heeft met de Magistraten of met de geweldigen Alba, met weerspannige geestelijken of wereldlustige nonnen, met een hoop grimmige Calvinisten of het verwilderde muitende soldeniersgespuis der burgerkrijgen, Lindanus gaat zonder omzien vooruit en gene enkele gedachte aan zijn eigen persoon doet hem anders handelen dan hij moet". En hij heeft, in een zware tijd, voor zijn overtuiging ook ballingschap verduurd.

Aldus is Lindanus aan velen, door zijn ijver en ernst, tot een exempel geweest. Een groot redenaar was hij niet, maar „zijn voorbeeld was als een sermoen". Aan de armen schonk hij zijn medelijden. Behoeftige studenten nodigde hij aan zijn tafel en voorzag hij van klederen en boeken. Zijn leefwijze kenmerkte zich door eenvoud. „Lindanus — aldus wederom de genoemde biograaf — dronk graag een goed glas onvermengde wijn, maar men kon hem nimmer beschuldigen van deze edele gave Gods te hebben misbruikt". Misschien zien wij hier een zwakheid des bisschops. Want tegenover deze verklaring van Welters, die door verering kan

1) A. Havenins vertelt het getal duidelijk en levendig in zijn: *Commentarius de erertione novorum in Belgio exiscopattuum* Keulen. 1609, pag. 114.

Lindanus had ongetwijfeld een grote afkeer van dit boek, dat onder de *Lövensche Klercken* (— clericci) niet het minst hem op het oog had. Ook al heeft Marnix zijn fel geschrift aan Sonnius opgedragen. Weinig vererend spreekt de schrijver van „Guilelmus Blindasmus" en van „Blindanus etc Lindanus, een blinde Ezel". En in de bibliotheek van Marnix bevonden zich (aldus j. j. van Toorenenbergen:, geen boeken van Sonnius, maar wèl van Lindanus. Zie Byencorff, in onze uitgave van Amsterdam 1657, p. 45 en III v.; Dr. TA Goossens: *Franc. Sonnius*, p. 107; 1935, p. XXIII.

368

zijn versterkt, staat het kalm getuigenis 1) van de tijdgenoot en ooggetuige Jacques d'Auchy te Leeuwarden. Deze Doperse martelaar, een man van beschaving, die dikwijls met de kettermeester Lindanus te doen had en op 14 Januari 1558 voor deze opnieuw werd geleid, heeft nopens de ontmoeting van dien dag verklaard: „ende ick ghinck voor hem ende hy groette mv blijdelijck, want so veel als ick mercken konde, de wijn hadde hem seer verblijt, ende en brochte gheen Boecken met hem".

Wellicht is dan enkel de onmatigheid een vlek geweest op zijn overigens onbezoedeld levenskleed. Want zijn opvliegendheid („*animi impetus*") willen wij niet bespreken 2).

De ijver, bekwaamheid en slagvaardigheid van Lindanus worden ook openbaar door de geschriften van zijn hand. Aan Philips II heeft hij, de eersten Juli 1559, zijn *Panoplia evangelica sive de verba Dei evangelico libri quinque*, tegen de kettters, opgedragen. Mede omstreeks 1560 verscheen zijn: *Tabulae analyticae omnium Haereseon hujus saeculi*. En het was op verzoek van koning Philips dat hij een Latijnse en een Vlaamse weerlegging schreef der Antwerpse confessie van de vermaarden predikant Matthias Flacius 3), naar zijn geboorteplaats Illyrieus bijgenaamd, die in 1566 (met vijf andere Duitsers) de gemeente van Antwerpen diende. Wij bedoelen hier: *Apologia contra Illyricum* en voorts: *Cort Onderwys leghen de Confessie der Ministers (zo sij hen berommei) lesu Christi in de kercke van Andtwerpen die haer onwaerachtelijck seyt met de Confessie van Augsburch t'accorderen*. Dit zijn dan slechts enkele van zijn vele strijdschriften. Lindanus was inderdaad niet onkundig van de leer der Lutheranen: hij bezat in zijn boekerij twintig uitgaven der *confessio*

augustana!

Het kan ons treffen dat in de vijf laatste jaren van onze leeftijd aan de persoon van Lindanus drie keer een nieuwe aandacht is geschonken. Voor het gedenkboek 4) van Roermond, uitgegeven ter gelegenheid van haar zevenhonderdjarig

1) Bibl. Ref. Neerl. II, p. 291. Wij hebben ook te bedenken dat wij verkeuren in de zestiende eeuw, waarin de drinkgewoonte algemeen was. Ook dus onder de geestelijken. Marnix spreekt, in zijn voorede, van Sonnius' onkunde van het Evangelie en zegt dan spottend: „daer uwe Bisschops Mvter ende staf ende uwe Inquisiteursche Eerweerdigheyt noyt vele van gelesen heeft, overmits uwe ghetijdes-boeck met een kanneken goeden Rijnsech wijn, UE. lichtelijck vergenoegen kan." Deze voorrede is van 1569.

2) Th. Goossens: Franc. Sonnius p. 56 en 58.

3) Deze orthodoxe Lutheraan (1520-1575) — Matthias Flacius en niet Flaccus — geboren te Albona aan de kust van Istrië. Slechts korten tijd was hij predikant der Lutherse gemeente van Antwerpen. Flacius heeft nog in 1566 op Lindanens' bestrijding geantwoord. Th. Goossens, p. 108. Zie ook Dr. J. W. Pont: Nieuwe bijdragen: „De belijdenis van de Luth. gemeente te Antw. over de erfzonde, 1579", 1907, p. 121 en 123.

4) Dit gedenkboek geeft ook het portret van Lindanus, dat voorkomt in ons boek.

369

Bestaan als stad (1932), schreef de rijksarchivaris Dr. W. Goossens een opstel over Roermond als bisschopsstad, waarin hij ook de betekenis van de eerste bisschop van het diocees deed uitkomen. Voorts is, niet zo lang geleden, in de raad der gemeente Weert, zij het op minder gelukkige wijze, de gedachte geuit om door een straat of weg blijvende eer te schenken aan onze bisschop van Roermond, die eens ook in het stadje der graven van Horne de ketterij bestreed 1). En Dr. P. van Gils besprak op 17 Februari 1936 in de vergadering van Limburgs geschied- en oudheidkundig genootschap, gehouden in onze stad, het merkwaardig schilderij, eigendom der familie Loudon te Wassenaar, dat een voorstelling biedt van het geslacht Lindanus van Dordrecht, in devotie verzonken voor het heilig sacrament 2).

Tot besluit van dit opstel willen wij nog tweeërlei opmerken. Het nieuwe bisdom Roermond was niet groot en ongelijk aan het diocees van deze naam in onze dagen. Het bisschoppelijk gebied, omschreven in de bul Regianini universalia van 7 Augustus 1561, omvatte het gedeelte van het hertogdom Gelder, dat zich van de Waal tot Echt uitstrekt: Roosteren, Obbicht, Nieuwstad en Erkelenz inbegrepen. Het waren de kwartieren Roermond en Nijmegen. Voorts het graafschap Horne en de landsappen Biechte, Tome, Falkenburg, Cuyck en Kessel 3) En ten andere nog dit: Wij erkennen dat wij, de verkleining van het bisdom Luik besprekend, ons reeds bevonden in de tijd van het bewind van Robert van Bergen en zelfs van Gerard van Groesbeek. Maar wij wilden dit onderwerp hier nog afdoen, om later enkel van het verkleinde bisdom te handelen.

1) Ds. C. A. Lingbeek oefende in de Tweede kamer kritiek op de burgemeester van Weert, die de betekenis van Lindandans in diens krachtige bestrijding van het Protestantisme had gezien. Deze volksvertegenwoordiger die toen, weinig deskundig, van „zekere heer Lindanus" sprak heeft wel niet geweten dat de magistraat van Roermond, in 1563 van „eyner gnant Wilhelmus Lyndanus" sprekend, hem in kleinering van deze is voorgegaan! — Zie over Lindanus en het ketterse Weert („Weertha haereg infecta"), bepaaldelijk in 1570 — actie tegen de ketterse pastoor Petrus Mosanus conventikelverbod, boeken- verbranding op de markt — Knippenbergh) Hist. eccl. ..., p. 183.

2) Public. 1956, p. XXIII.

3) Public. 1590, p. 237. Habets Geschied. bisdom Roermond II: p. 45-53 (met kaart).

370

VI. TERUGBLIK EN BESLUIT

Tot een terugblik komend, verstaan wij de moeilijkheid om onze waarneming in woorden uit te drukken. Er is ~~zo~~ veel gebeurd en besproken. Hoe zullen wij alles overzien en samenvatten? Vaak ook ontbreekt de leidraad, die tot een slotsom voert. Wij kunnen eigenlijk maar enkele hoofdzaken noemen en enkele hoofdfeiten doen uitkomen,

Wij zagen dan dat de universiteit van Leuven het eerst tegen Luther is opgetreden. Haar noemden wij, nopens de Reformatie in België, als het contra en de stad Antwerpen als het pro. Het was de Leuvense faculteit van godgeleerdheid, die in de eerste maanden van 1519 enige geschriften van de Hervormer onderzocht, om deze, in vereniging met de faculteit van Keulen en met openlijke instemming van Adriaan van Utrecht, de gewezen hoogleraar van Leuven en de toekomstige paus, zonder aarzeling te verwerpen. En de vermaarde bul *Exsurge Domino* van Leo X, die op 15 Juni 1520 verscheen, is de tweede officiële bestrijding van het Protestantisme geweest.

Het voorbeeld van Leuven en Rome voor ogen, zagen de keizer en de prins-bisschop hun plicht om, op hun beurt, het Lutherse en vooral het Doperse gevaar te bezweren. Onder de invloed van Aleander vaardigde Karel V het eerste plakkaat tegen de nieuwgezinden in de Nederlanden uit, dat op 28 September te Antwerpen verscheen. En mede naar de eis dier bul zijn de achtsten October te Leuven de eerste ketterse geschriften in het openbaar verbrand. Dan publiceert Erardus van der Marck op 17 October zijn edict tegen de Lutheranen, dat gematigd was, in zoverre het nog niet van „tortures" gewaagde.

Hoe graag had de grote Erasmus, toen wonend in Leuven, gezien dat Luther en Leo X tot elkander kwamen! Zijn woord heeft niet mogen baten. Met Latomus en andere godgeleerden in strijd geraakt, voelde hij zich onbehaaglijk in Leuven en kreeg hij van de „colloquia obscurorum virorum doctorum lovaniensium" zijn bekomst, Op het einde van 1521 verliet hij de stad, het Drietalencollege aldaar en de humanisten in het bisdom zeer verzwakkend door zijn vertrek .

De eerste Lutherse propaganda in het bisdom hebben wij, in haar werking slechts onvoldoende kunnen volgen. Menigmaal ontbraken ons deugdelijke bronnen. Maar wij hebben gezien dat ons bisdom, door zijn ligging, zeer toegankelijk was voor kooplieden en zwervers, die ketterse boeken en gedachten overbrachten in

— 371 —

een tijd, waarin het met het geestelijk en zedelijk leven in de kerk droevig gesteld was. De eerste martelaar van het Protestantisme in het diocees van Luik was een Lutheraan: een Frans priester, wiens naam helaas verloren ging. Aan de Maasoever te Luik stierf hij, in 1528, op de brandstapel. Erardus' meedogenloze felheid voerde hem tot de dood.

Wat beter vermochten wij de werking van het Anabaptisme waar te nemen. Bepaaldelijk schonken de inquestboeken van het laaggerecht te Maastricht ons een welkome voorlichting, die nieuw mag heten. In de getuigenissen der malcontenten in onze stad zagen wij de Lutherse en de Doperse uiting van het Protestantisme vaak als gecombineerd. En door de waarneming van Doperse kringen— te Maastricht, in het graafschap Loon, in het land van Gulik, in de buurt van Vissersweert — kregen wij

een duidelijk begrip van het zo belangrijk onderscheid tussen Doperse fanatieke en Doperse Godvruchtigen. De confessies der laatsten, vaak van een ontroerende inhoud, hebben ons hier goede lering gebracht. Met betrekking tot de vervolging, die in hoofdzaak de Anabaptisten trof, zijn 1533, 1534, en 1535 zware jaren geweest. Toen vooral is de vestiging van het Protestantisme, hetzij dan Luthers of Dopers, in het bisdom Luik hevig geremd en gewelddadig bestreden. De protomartyr der Wederdopers van Maastricht (indien niet van het bisdom) is Henrick Rol, die in 1534 op het Vrijthof dezer stad werd verbrand.

In ons streven naar een korte samenvatting voelen wij ook het bezwaar om de nieuwgezinden, die wij ontmoeten, naar hun gedachten te onderscheiden. Welke was hun „leer“? Wij kunnen hier geen zekerheid geven en allermint van duidelijk waarneembare eenheid in hun denken spreken. Vooral toch als ongeschoolde kleine luiden hebben wij de ketters in ons bisdom gezien. Zeker, wij hebben ook afvallige of althans van ketterij beschuldigde priesters ontmoet, zo te Luik, Maastricht, Leuven, Namen, Venlo. De beide daar even vermelde eerste martelaren droegen eens de tonsuur. Maar het meest vonden wij de „Protestanten“ toch onder de handwerkslieden. Wat Anna Byns eens smalend zei 1) van de stand der predikers van de nieuwe leer kan ook wel voor deze in ons bisdom gelden:

*„Timmerliën, metsers lijn ons doctoren nu,
Tengieters, pijpers, pinceelleckers
En schalijdeckers.
Vettewariers, blauwververs en lakenreckers“ ...*

In zoverre dan in het bijzonder de ambachtlieden door de nieuwe gedachten

1) Refereinen, Rotterd. 1575: ref. IX, p. 30.

372

werden gegrepen. Want „doctoren“ hebben deze eenvoudigen zich wel niet geacht! Er is veeleer iets aandoenlijks in het schuchter optreden dier oude ketters, die maar weinig hebben geleerd, een goede leiding moeten derven en zich niet zelden schapen zonder herder weten. Ach, hoe hebben zij het meestentijds zonder hulp en voorlichting moeten stellen Menigeen, vrij machtig naar de wereld en ketters in het hart, laat hen alleen staan in hunne getuigenissen. Alleen staan soms ook niet hunne fantastische dromen van de nieuwen heilstaat van Christus op een nieuwe aarde, die aan hen, de stoffelijk misdeelden, een rijker deel des levens zou schenken....

Maar doorgaans kennen zij toch enkele gelijkgezinden, met wie zij dan een conventikel vormen. Zij zijn zich hierbij bewust van dreigend gevaar. Klonk niet te Maastricht, in de smidse van Jan Smeitgen in de Hondstraat, het schelletje der waarschuwing? In hun samenkomst is, gelijk ook bij hen tehuis, vóór alles het Nieuwe Testament het heilige boek. En allengs zijn hun ook andere geschriften tot een geliefde lectuur geworden. Een van hen leest voor, alle anderen luisteren toe. En zij stellen, na de lezing, een vraag of wel zij maken een opmerking. Het wordt een levendige gedachtewisseling over de belangrijke en veel bestreden punten van geloof. En zij zingen tezamen. Het zijn misschien onbeholpen verzen, maar die hun dierbaar zijn: psalmen en andere schriftuurlijke zangen — „Luthersse liechtgens“ heten ze in Maastricht — of wel (later dan) liederen, die aan de stervensmoed der martelaren ere geven. En heeft de samenkomst een Dopers karakter, dan is als vanzelf de bediening van de wederdoop daarin het hoogtepunt.

Wij hebben nieuwgezinden ontmoet, die zich lieten gaan in ruw verzet en in profaan

getuigenis, al zal ook bij dezulken vaak een grote en schone ergernis hebben gewerkt. En natuurlijk erkennen wij de aanwezigheid van kaf onder het koren. Echter troffen wij ook menigmaal mensen aan met geestelijk bezit. Wij zagen hen, los geworden van de kerk en diep in haar teleurgesteld, nochtans begerig naar praktische godsvrucht. Mensen, die op hun wijze de gehoorzaamheid aan God beoogden in de navolging van Christus. Mensen, die vooral naar de bergrede wilden leven.

En hoe hebben de zoekenden — want dat waren ze toch veelal ook — in hun soms nog vage sympathie voor de Hervorming gepeinsd en geworsteld! Geloofs vragen bestormen hen. Wie alles grijpt hen de vraag naar de zin van het heilig Avondmaal. Het rokwonder, naar de leer der transsubstantiatie, boeit hen doch kwelt hen nog meer. Er is dienaangaande twijfel in hun hart gerezen. En voorts bespreken zij, in en buiten het conventikel, de symboliek der doopsbediening, de noodzaak der biecht en der vasten, het huwelijk en ook de ongehuwden staat der geestelijken, de natuur van Jezus Christus en van Maria, de aanroeping en de voorspraak der heiligen, het vagevuur, de zielmis, het gezag van de paus, het

373

vrije onderzoek der Schrift. Zij hebben bezwaren en sympathieën, die hen niet loslaten. En in alle gebrekkigheid van kennis en uitdrukking spreken zij gedachten uit, die in waarheid reformatorische gedachten zijn.

En dan is er nog iets, dat hen allen aldoor bezig houdt en ergert: het is de onwaardigheid van de priester, die, om zijn onzedelijk leven, van de heiligen dienst moest verre blijven. Ongeleerd als deze eenvoudigen zijn, verzetten zij zich nochtans met helder inzicht en zedelijk gevoel tegen de bediening der sacramenten *ex opere operato*. En hier is het in waarheid de gezonken kerk der zestiende eeuw zelf, die, ook in ons bisdom, protesterende kettters heeft gekweekt. Kettters, die de kerk mede voor ondergang hebben behoed. Want deze onkundige en verachte mensen, schijnbaar zonder invloed, zijn lichtdragers geweest. Wij hebben hun protest gehoord. Het protest ook van martelaren, die in treffende eenstemmigheid hetzelfde oordeel spreken, voor ons haast als een oordeel Gods. Daar is de Doperse barbier Michiel Geldoff te Maastricht, die van mēning is dat priesters, die in de zonde leven, „gheyn macht en hadden onsen Here Got te consecreren.- En de slotenmaker Simon Melaers, van Tongeren, die dit gevoelen in bijna dezelfde woorden uitspreekt. Thomas van Imbroek, die de kerk veracht, wijl meinedigen en ontuchtigen bij haar als „vrome broederen" gelden. Thōnis van Hastenrath, die dat woord van schone eenzijdigheid en geweldige actualiteit laat horen. dat wij als motto kozen voor ons boek: „das predigtamt sy nielt anders dan gottselich zu leven"

Waar wij dan weten, dat veler ogen voor alle waarheid en waardigheid der ketterij gesloten zijn, ook nu nog in onze dag, daar zien wij met voldoening dat Léon Halkin aan de Protestanten in het bisdom Luik de eer geeft van het eerst te hebben gewezen op de gezonkenheid en verwording der oude kerk, die luide om Hervorming riepen. Hij toch eindigt zijn boek over de „histoire religieuse" tijdens de prins-bisschoppen Cornelis van Bergen en George van Oostenrijk met de verklaring 1): „*L'idée était en marche, mais elle ne triomphera pas en un jour — pas de neme en un Siècle — des abus qui se sont enracinés avant le protestantisme et que le protestantisme, le premier, a dénoncés.*" De zes laatste woorden zelf onderstrepd, nēnen wij, met allen eerbied voor hun belangrijke arbeid, dat de geschiedschrijvers Dans en Habets tot deze hoogte der objectiviteit niet zijn opgeklommen.

De overheid, ook die der kerk, heeft de kettters niet begrepen, wijl zij de refor-

matorische verscheidenheid niet vermocht te onderscheiden. Wel was zij natuurlijk al vroeg bekend geworden met het woord „hervormer". Bij zijn marteldood te Antwerpen 1537 is Smeitgen, in de rekening des markgraven, als een „bisschop van de

Hervormers" vermeld. Echter kent men aanvankelijk onder deze haast geen ander dan Luther de heresiarch, de ketter bij uitnemendheid. Zijn onheilige naam wordt alom gevloekt. En zonder twijfel naar veler hart handelde de anonymus, die het klassieke *Te Deum* verwerkte tot de felle parodie, die als een *Te Deum contra ecclestam Lutheranam* omstreeks 1530 in het notulenboek van de raad van Maastricht een plaats ontving. Zo werd iedere ketter aanstonds Luthers geacht! Ketterse boeken waren Lutherse boeken, ketterse liederen Lutherse liederen! Ook Christiaan Munters, die nog wel priester was, wist blijkens zijn dagboek in de ketterij geen weg en volgde het voorbeeld der kameraden van Goert Gorten op de Maas te Maastricht, die deze om zijn ketterse gevoelens met „Luther" aanriepen! Zo deed men allerwege: met deze naam is elke ketterij, ook de Doperse, herhaaldelijk aangewezen. In het land van Namen alleen noemde men de nieuw- gezinden ook wel Waldenzen. En zelfs is daar de toverij als een uitwas van het geloof der volgelingen van Petrus Waldos beschouwd!

Aan de onkundige overheid ontging ook de ons zo duidelijke onderscheiding van de Wederdopers in twee soorten. Zij zag deze enkel als gevaarlijk voor de staat. Voor de stille godsvrucht in de Doperse harten en voor de eis der wedergeboorte, waarvan in de Doperse kringen werd getuigd, had de overheid geen oog, Weg met de Anabaptisten! En wij kunnen het ons dan ook indenken, dat de kettters, door inquisiteurs ondervraagd, bij zoveel onkunde en misverstand, de nutteloosheid van hun getuigenis hebben ingezien. Ongeduldig of koppig of wel met iets van ketterse voornaamheid hebben zij zich somtijds stroef en terughoudend betoond, niet ongelijk aan dien Ene, die Zijn rechter „geen antwoord" gaf. En doorgaans hebben zij ook geweigerd om verklikkers te wezen.

Nu en dan hebben wij uit de martelaarsboeken een aanhaling gedaan. Inzonderheid citeerden wij *de Martelaarsspiegel* van Van Braght, het martyrologium, dat deskundigen over het geheel betrouwbaar hebben genoemd. De lectuur daarvan verplaatst ons, zo zegt de hoogleraar Kühler 1) in een sombere, drukkende omgeving. Wij dalen af in het schemerdonker van kerkerholen en folterkelders, waar de beul zijn vreselijk werk verricht. Rechtvaardigen en reinen van hart worden er gemarteld, omdat zij niets vragen dan vrijheid om hunnen God naar hun geweten te dienen! En als eindelijk de grendels der gevangenisdeuren knarsend opengaan, de zwaar beproefden naar buiten treden en, na lange tijd licht en lucht ontbeerd te hebben, voor het eerst weder Gods zon mogen begroeten en ademhalen in de vrije dampkring, dan is het om op de brandstapel onder folterende pijnen te sterven."

Geschied. der Ned. Doopsgezinden p. 247.

375

Men heeft meermalen gewezen op de niet zeer felle vervolging der kettters in ons bisdom. Inderdaad is hier minder bloed vergoten dan elders. Bepaaldelijk is in het bisdom Luik de vrijheidlievendheid der burgerij een gunstige factor geweest. En wij kunnen onze instemming schenken aan de woorden van Emile Fairon: „ce n'est pas sans fierté que nous conclurons que c'est dans notre petite patrie liégeoise qu'on vit

poindre, avec le plus de constance, la lueur encore vacillante du respect de la conscience de l'homme en matière de religion et de la tolérance des opinions. La courageuse réponse des 32 bons métiers au puissant Cardinal Erard de la Marck, en 1532, est une page glorieuse et admirable du parlement liégeois et mérite, autant que la Pacification de Gand, de vivre dans le souvenir perpétuel des Belges." 1)

Maar het kost ons toch wel moeite om deze geleerde beamend te volgen, als hij zegt: Nulle part on ne retrouve un système de répression de l'hérésie aussi humain et aussi libéral » ... Alleen, als wij vergelijkend oordelen, ja, dan zien ook wij in dat de geloofsvervolging, in bisdom en prinsdom beide, nog heviger had kunnen zijn. Elders is deze oneindig zwaarder geweest. En de daareven aangewezen gunstige factor, dien wij in Luik hebben waargenomen, werkte ook enigermate in Maastricht. Ook de geschiedenis dezer stad leert ons dat de magistraat meesttijds voor vervolging weinig gevoelde. Van hogerhand, d.w.z. van de prins-bisschop en zijn invloedrijke adviseurs, kwam herhaaldelijk de last tot vervolging der ketters. Wij merkten ook weinig op dat inquisiteurs bijzondere eer ontvingen in onze stad. Anders was het in Leuven, het bolwerk der Katholieke rechtzinnigheid, waar de faculteit van godgeleerdheid er wel voor zorgde dat de ketterij met felheid werd bestreden en de vrijheid van overtuiging werd gedood.

Moge het dan waar zijn dat in het bisdom Luik minder dan elders (in de Nederlanden) om het geloof is geleden, de geschiedenis die wij volgden, heeft ons toch heel wat droevigs verhaald: Maastricht, Hasselt, Gulik, Leuven ... Het verduurde lijden verdient onze aandacht en onze eerbied! Ener is, in en buiten de gevangenis, veel meer geleden dan wij bevroeden. Wij hebben meer martelaren te tellen dan wij bij hunne namen kennen. Rembert heeft stellig gelijk, als hij zegt, dat bepaaldelijk in het Gulikse arme Wederdopers zijn geweest, wier lijden en sterven om het geloof aan het nageslacht geheel verborgen zijn gebleven. Welbeschouwd hebben wij zelf ook, in Maastricht, van anonieme martelaars gehoord. Want daar is die ongenoemde lotgenoot van de Doperse Jan van Bemelen, tezamen door Christiaan Munters bedoeld, waar hij in zijn dagboek de vuurdood vermeldt van „twee Luthersen" in onze stad, op 30 Maart 1538. En dan ook die hellebaardier „van Ludiek", omstreeks 1540 hier te Maastricht wegens „Lutheriaensche" ketterij ver-

1) E. Fairon de Bulletin-1930 de la Société d'histoire du Protestantisme Belge: La répression de l'hérésie la question constitutionnelle dans la Principauté de Liège au XVIe siècle. P. 23 en 1.
376

brand en, in de aanduiding van naam en tijd, slechts met vaagheid vermeld in de rekening der schepenen, die Brussel bewaart.

Allereerst en allermeeft is Erardus van der Marck haereticorum persecutor geweest. Wij zagen hem als een begaafd man, maar in de waardering der verdraagzaamheid niet uitstekend boven zijn tijd. De geest van Erasmus begreep en begeerde hij niet. Echter is Erardus' levenswerk voor de Rooms-katholieke kerk een grote winst geweest. Ook door zijn serieuze ijver voor en in de „préréforme", waarvan wij hoorden. Zijn voorbeeld, ook in de kettervervolging, hebben Cornelis van Bergen en George van Oostenrijk voor ogen gehouden. Deze drie prins-bisschoppen hebben de ketterij gelijkelijk een misdaad geacht. Van het ernstig besef der ketters en van hun naar God gekeerde twijfel hebben zij vermoedelijk weinig of geen begrip gehad.

* *

*

De zwakke werking van het oudste Protestantisme in ons bisdom hebben wij als een

feit der geschiedenis te aanvaarden. Een vloedgolf is de Hervorming hier allerminst geweest. Enkel van zekere aanraking, inwerking, invloed mogen wij spreken. De bodem is als bevochtigd door enige lichte regens. Een welige wasdom is niet gevolgd. 1) Ongetwijfeld heeft de eerste bloedige vervolging een hechte vestiging van het Protestantisme in het bisdom Luik het meest verhinderd. Erardus van der Marck, aanstonds vastbesloten om de ketterij in prinsdom en bisdom met alle kracht te bestrijden, heeft woord gehouden. Maar het is toch niet alleen zijn zware rem geweest, die deze vestiging tegenhield. Er zijn nog andere ongunstige omstandigheden geweest. Het Anabaptisme was toch uiteraard weinig geschikt om de Hervorming in te leiden en populair te maken. Munster had de kracht der Wederdopers gebroken. In de extremisten onder hen had men de gevaren der Doperse richting gezien. En de stille vromen, die haar volgden en met Menno Simons vóór alles „de geestelijke verrysenisse" eerden, zag of begreep men niet. Voorts was de Lutherse leer voor velen, met name voor de Waalse bevolking in het bisdom, de fides Germanorum. De Duitser verschilt in geest en taal van de Waal. „La langue aussi (aldus Fairon.) était un bon rempart protecteur pour l'orthodoxie catholique". En toch, ook in het land van Gulik, waar men Duits spreekt, en in andere delen van ons bisdom, waar men met deze taal zich voldoende vertrouwd weet, heeft de Duitse Hervorming geenszins grote kracht geoefend. Nog krijgt

1) Misschien is ook daarom aan de geschiedenis van het Protestantisme in het bisdom Luik zo weinig aandacht geschonken. Het treft ons dat Fairon in het door ons vermelde opstel zegt: „Pirenne, dans son d'Histoire de Belgique, y fait à peine allusion."

377

dan het Calvinisme, dat uit Frankrijk komt en door de Fransen geest wordt gekenmerkt, een kans om in het bisdom Luik de harten te winnen en er gemeentevormende kracht te oefenen. Maar ook deze uiting van het Protestantisme zal de Walen niet bij grote scharen winnen. De verklaring van dit een en ander is wel zeer moeilijk.

En daarom, mogen wij onze taak — de beschrijving der geschiedenis van het Protestantisme der zestiende eeuw in het bisdom Luik niet bijzondere aandacht aan de stad Maastricht—eens volbrengen, dan willen wij op het einde alle oplettendheid geven aan de aard der remmende krachten, die in deze hebben gewerkt. Vooral ook nopens het Calvinisme, waarvan wij de verschijning dan hebben gezien, zullen wij bepaaldelijk op de „etnologische" factor letten. Het ons hier voorgelegde onderwerp is in onze tijd nog even belangrijk als in het jaar 1865, waarin A. Ch. J. van Maasdijk, geboren in Leuven, te Utrecht zijn proefschrift verdedigde over „de oorzaken van de ondergang der Hervorming in België".1) Ook wij zullen het volkskarakter als factor laten gelden, en, naar wij vrezen, opnieuw de moeilijkheid verstaan van de beantwoording ener oude vraag, die actueel zal blijven.

1) Van Maasdijk werd niet enkel door wetenschappelijke zin, maar ook door vaderlandsliefde gedreven. En in zijn proefschrift heeft hij vooral het Calvinisme op het oog gehad en op het bisdom Luik onvoldoende gelet. De vierde van zijn stellingen luidt aldus: De toeleg van Philips II om de Hervorming in zijne landen uit te roeien, kwam voort uit haat tegen de Hervorming zelve; die van Karel V was meer het uitvloeisel der staatkunde."

378

BIJLAGEN

I.

SINT-TRUIDEN, 27 Augustus 1520.

Brief van burgemeesters en raad van Sint-Truiden aan de magistraat van Hasselt. De inhoud betreft het onzedelijk leven van geestelijken en het voornemen om daarover te Wagen bij de prins-bisschop Erardus van der Marck, die te Hoes vertoeft.

Eersame wyse voersinnighe heren besundre ende geminde medebrueders ende goede vriende, Alsoe dan uwe liefden onss onlanx hebben gescreven stilden onsedighen clercken enz ende aengaende de seelen om tgemeyn volck van huenre insolentien die zeer exorbitant is te moegen bestormen hebben wir geordineert te scicken onsse burghemeesteren tot onss heren genaden alwyle tot Hoyer wesende, ende oft uwen liefden belieft zullen de selve aldaer vinden moegen avont inder Waghen, dwelck wir uwen liefden medebruedelicken insinueren, op dat onsse claecht met die ure dies te beter mocht gehoort werden, Onsse here God sy met uch gescreven met haesten XXVII daghe augusti anno XV° XX.

Burghemeesteren geswoeren ende raedt der stadt van Sintruyden.

Aan de achterzijde:

Den Eersamen wysen ende voersinnighe Heren Burgheemeesteren gesworen ende Raedt der goeder Stede van Hasselt, Onssen besundre lieven metbruederen ende goeden vrienden.

Archief der stad Hasselt.

II

GRONSVELD, 7 April 1525.

Brief van de schout van Gronsveld, waarin wordt gehandeld over het „testament" ener om toverij terechtgestelde vrouw.

Deme eirsamen szere wyse ind vorsienlichen Heren borghemesteren geswoerenen ind Raet der stat tricht myn semliche n besonderen gueden vrundten.

— 379 —

Eirsaerae szere wyse ind vorsienlichen lieven Heren uwe schrifft an mij gesant beroerende der geij ustificerder vrouwe onder mynen ampt etc. heb ich lesende wail verstanden. Dar in bekadende uwe vorsinnicheiden ghern geadvertiert weren off sopten wtten dem testament solden hebben ingeval die selve gejustifieerde evnnvchghe inwoenders der stat tricht bedraegen off besaicht mucht hebben. Gheven nl. darop te kynnen so vel uwer stat aengaende en hefft die selve gheynen persoen bedroegen noch beschuldicht. Kynne got die id szere wyse ind vorsinnighe in wailfardt gefrysschen wil. Datum de VII de dach aprilis ad0 XXV.

HENRICK VAN HOLSZIT genant Oest Scholtet tslans groesselt.

Rijksarchief in Limburg te Maastricht. Hab. heskgereecht, Crimineel. Losse stukken.

III

MAASTRICHT, waarschijnlijk 1528.

Vervolging van Jan Kemerlynx en anderen wegens hun ketterse ge-

Claicht Her Servaes vander Heyden als stadthouder des hoich scoltetten der k. ma. over sekere persoenen Jan Kemerlynx gewantmaker, Peter Kakoren, Jan vanden Boss spangemaker, Jan Steynmetser van de dat fame is dat die selve in verscheyden manveren mit woirden wercken hoen gehalden ende gedoin solden hebben tegen die mandaten & bevelen der k. ma. die welcke syne ma. nyet alleyn als keyser, mair ouch als Hartoich van brabant & erff Here deser stat heeft doin inde laeten op de dinckhuys publiceren ende vytroepen als gewoonlick is.

Ten anderen tot veriticieren van dem, soe est werachtich dat selve mandait ende woirt dairin verhoeden ten yersten op eyne peyne van XX karolus gulden, ten tweeden op XL, ten derde op LXXX der sclver gulden dat nyemante, soe wyc hy sy, en sal gelden noch vercoupen eynige boecken van luterijen ofte by synen tustenders voortgestalt besonder evnige boecken inden selven mandant genoempt als verboeden met voirder inhiberingen, penen & correctien inden selven mandag: begree pen.

Ten Ilen soe is dair in op die selve penen inder maten als boven eynen yegeliiken verboeden dat nymant sion aen nemen en sal die selve boecken vmanden te lesen te preken ofte daer van te informeren ofte eynigc vergaderyinge te maken, om de aingaeende eynige informatie te nemen oft anderen te geven.

Ten IIIen seet der stadthouder der k. ma. als hartoich van brabant dat desen nyet tegenstaende sich mit gueder eenden bevynden sal dat fame is dat die beclaichde in verscheyden manieren als mit vergaderyingen & versaemenijngen vander verboiden materien te spreken te lesen off te hoiren lesen soe ouch die bueck gegolden oft vermocht hebben als conde draegen sal.

Hoepende by allen de redenen vurscr. dat yr heren burgermeysteren ende ge-
381

swoeren ende rait die selve beelaichte in de vurscr. geit penen nae inhalt des voirseyden manden condempneren & wvsen sult gevallen te syn. Reserverende nochtans de inquisiteurs des ge:c:alven als commissarigen van paus. ende keyserlycker macht vander voirder con-exien hoen vonnisse & gemende soe veel aengain mocht der ketteryen off tegen dat ingesedt der heyliger kercken ofte ouch der hoger beerlicheyt aengoen mach van uwer heren juridictie exempt te syn inde blyven om tselleff in tyden & wylen oft bevonden wondt te straeven sec & ter plaetsen dair dat beharen sal van hoeger heerlicheyt wegen.

Rijksarchief in Limburg te Maastricht Brabants gerecht, onmin. rol 1523-1540.
Los papier bij f. 193.

IV

Luik, 20 December 1530.

Blaspheanie Van Johanna, de vrouw van Michiel de timmerman
Eadern die (feria terciã post Lucie vicesima decembry 1530).

Examinanda Johanna uxor legitima michaelis le cherpentyer in parochia sancti Nicolai ad transit= Leodiensi commorans super eo quod, comprehensa in verbis blasfematorijs contra divinam virginem ac illius intactam virginitatem prolata, male de fide sentire

debuisset ac quod de secta valdensium diffamata diceretur. Super circumstantijs hujus modi sibi interrogatis et praepositis, confessa fuit verum esse quod ipsa proxima die dominica, existens in sermone, in ecclesia proli sancti andree Leo- diensi duin quidam domins et magister Johannes ordinis carmelitarum sermocinaretur inibi exponens evangelium: „missus est gabriel etc.“, subden quod juxta fidei nostre catholice exigentiam beatam virginem madam ante partum in partu et post partum virginem incorruptam permansisse ac permanere, christumque &minium ex spiritu sancto incarnatum conceptum et partum fuisse. Ipsa tune Rea surrexit starts impudens coram omni populo altaque voce ad prefatum fratrem dixit in hee verba: vous y aveis menti Sgr. Il n'est nyen vraye. Il n'est pont possible que unne femme poithe porter ne engendre unne enfan sil nat habitation al home et la vierge magie at oue habitation a Joseph son baron. Confessa fuit etiam quod ipsa accessit fontes in ecclesia postre Domirae ad fontem Leodiensi et quod in parte aperuit fontein et cum panniculo lineo cepit aquam ex sacro fonte et aspersit extra fontein.

Vicesima tercia decembry confessatis prescriptis attents, decernimus et declaramus ipsam Ream blasphemam et tamquam talent insehalandam publice et conspectui popuk tribus diebus successive presentandam. Et illo facto: Bannimus eamdem perpetuo extra civitatem, patriam et diocesim Leodiensem cum interminatione quod si ad predicta loca redelire contigerit, relinquimus eamdem iudicio seculari puniendam juxta delicti qualitatern.

Rijksarchief Luik. Officialité. Sententies et décrets5 1530, reg. 17, f. 193.

381

BIJLAGE XIV

ANTWERPEN, 1 October 1543

Opdracht der Spaanse vertaling van het Nieuwe Testament aan Karel V door Francisco de Enzinas.

Dédicace du Nuevo Testamento (traduction).

Parole de Dieu.

Josué,

Que ce livre de la loi ne s'éloigne point de ta bouche; mais étudié le jour et la nuit et d'un esprit attentif, afin de gardes tout ce qui est écrit en ce livre et d'agir d'une maniere conforme. Alors tu seras prospère dans ta visie et tu te gouverneras avec prudente.

Ce que Dieu ordonne au Roi de faire.

Deut., XVII.

Voici ce que fera le Roi lorsqu'il sera monté sur le trône. Il copiera le livre de cette loi sur un volume, en présence des prêtres et des lévites. Il conservera toujours ce livre auprès de lui, il le lira chaque jour de sa vie. Afin qu'il apprenne á craindre le Seigneur son Dieu, et á garder toutes les paroles de sa ki et á prendre ses ordonnances pour

l'oeuvre de sa vie.

Min qu'il n'exalte pas son coeur au-dessus de celui de ses frères et qu'il ne s'éloigne point de ses préceptes ni à droite ni à gauche, pour qu'il puisse prolonger les jours de son règne et de celui de ses fils au milieu d'Israël.

A l'invincible monarque Charles-Quint, Empereur toujours auguste, roi d'Espagne, etc., Francois de Enzinas, grâce salut et paix!

Sacrée Majesté! Il s'est produit de notre temps beaucoup «opinions diverses, sur le point de savoir, s'il est utile de traduire les Saintes Ecritures en langue vulgaire.

Bien que les avis aient été différents, tous ceux qui ont parlé sur ce sujet, l'ont fait avec un zèle louable et chrétien et ont appuyé leurs avis sur des raisons suffisantes et probables.

Pour moi, sans condamner les opposants, j'ai suivi le sentiment de ceux qui jugent
392

bon et utile à l'Eglise, que ces sortes de versions soient faites par des hommes doctes, d'un jugement sur et bien versés dans la connaissance des langues.

Elles serviront ainsi à l'instruction des hommes ignorants et grossiers, comme à la consolation des gens instruits; tous pourront, dans leur langue naturelle, entendre parler par Jésus-Christ et par ses apôtres, des mystères sacrés de notre Rédemption, d'on dépendent le salut, de bonheur, la consolation de nos âmes.

Toutefois, pour répondre à ceux qui sont d'un avis contraire à ces publications, comme aussi pour que personne ne regarde cet ouvrage comme une nouveauté et comme un mal; je demande à donner ici en peu de paroles, à Votre Majesté, les raisons de mon travail. Je suis, en effet, très-obligé envers Elle, et parce qu'Elle est dans l'ordre temporel le plus grand des ministres de Dieu, et parce qu'Elle est mon Seigneur et mon roi, et en outre, comme vassal, je lui dois compte de mon loisir et de mes labeurs. Et pour dire toute la vérité, il est de mon devoir d'en référer à Votre Majesté, parce que je sais que, dans les choses qui touchent à la religion chrétienne, Elle est un pasteur diligent et zélé de la gloire de Jésus-Christ et du profit spirituel de la République.

Trois raisons, Sacrée Majesté, ont décidé mon entreprise.

La première, c'est qu'ayant lu plusieurs fois les actes des apôtres, voyais comment les Juifs et les Gentils s'élevaient contre le règne du Christ, qui commençait alors fleurir, et comment ils ne pouvaient l'empêcher de s'étendre, en présence des grands miracles que faisaient saint Pierre et les autres apôtres. J'y voyais aussi, que saint Pierre et saint Jean avant été emprisonnés pour avoir enseigné la doctrine Céleste, les Juifs tinrent conseil pour savoir ce que l'on ferait d'eux, de leurs compagnons et de cette nouvelle religion qu'ils prêchaient. Après avoir entendu des avis divers, l'homme le plus honoré du Sénat se leva, il se nommait Gamaliel, et il avait été le maître de saint Paul.

Il leur dit: Qu'ils regardassent bien à cette affaire, attendu qu'elle était de la plus haute importance; il leur rappela l'exemple de quelques hommes qui peu de jours auparavant, avaient essayé de créer une secte, en enseignant des doctrines nouvelles, et qui en peu de temps, avaient trouvé une mauvaise fin, ainsi que leurs doctrines. Après beaucoup d'autres paroles, il conclut ainsi:

« Enfin, il me semble que vous devez laisser ces hommes faire ce qu'ils voudront: Si ce qu'ils enseignent est une doctrine nouvelle et du monde, si c'est une récente invention des hommes qui se réjouissent des nouveautés, elle et eux passeront vite; mais si cette doctrine vient de Dieu, sachez que ni vous, ni aucun homme, vous ne pourrez empêcher qu'elle se propage. Faire autre chose que ce que je vous propose, ce

serait en quelque sorte, chercher á lutter contre la volonté de Dieu et contre ce qu'il a décidé devoir se faire".

J'ai souvent réfléchi á ce discours; Sacrée Majesté, et j'ai vu, depuis plus de vingt ans que dure ce combat, hier, des fois et avec une grande ardeur-, des hommes animés d'un zèle pieux, faire des efforts pour empêcher l'impression de semblables livres, et toujours ils ont échoué dans leurs desseins; bien qu'ils aient été très favorisés, leur Etc., etc.

403

XVIII

VALKENBURG, Februari 1550.

Uitgaven in verband met de terechtstelling der Doperse martelares Clara Vrancken (Vrencken) te Valkenburg.

Andere vutgeven van Gerichts oosten

Tent heeft dese drossat doen apprehenderen een vrouwe persoon gewoent hebbende tot Visscher weert genant Clara Vrancken besmet wesende van heresie de welcke naer examinatie daertoe behorende naer heer verdienste by de gerichte van Valckenburch gewesen is geweest gejusticieert te werddene mitten viere, welcke gerichtten verteert hebben we in de examinatie als vonnisse van de voirscreve patiente blykende by hantgeschrift des clercx des voirschreve gerichte hier overgegeven.

II Ka.g. XII st.

Item de scerprichter betaelt zoe voer de voirscreve examinatie als justitie van de vier tsamen zesse daelders valent Betaelt de smit voer ketenen dammen ende dyergelycke gereetscap

VIII Ka.g. VIII st.

XIII st.

Item is die voirnoemde misdadige vrouwe int gevanckenis opt huys tot Valkenburg geweest XV dagen voer huer tosten te stuyvers sdaegs naer vuytweyse der voirgenoemde rekeninge hier

XXX st.

Pieccs jointes.

Ich Walraff van Strabach, clerck van der stadt van Valekenborch gestaen dat Peter van de Hoeve gestanden ende sich verleert heeft, dat die scepenen der stadt van Valckenborch int maecken van de vonnisse ende oick int examineren van Clara Vrancken inden wynhuys verteert hebben twee carolusgulden twaelff stuyvers. Noch heeft hy de bichtvaeder betaelt twintich ende de Smit betaelt voer ketenen dammen ende der gelycken gereytschap darthien stuyvers. Orconde myn hantschrift hier onder gestelt de 3 february 1550 stylo leodiensi.

WALRAFF VAN STRABACH.

Ick Walraff van Strabach borchgreff opten slot ende huys van Valckenborch kenne ende gestaen mits desen mvnre hantschrift dat opten huys een vrouw persoene vut de visscher weert gevangen geweest is besmet synde mit heresie ende oick herdoepf, de welcke aldaer gevangen is geweest ende inden gevanckenis gehouden vyffthien dagen ende de 22 auguste 1549 is geexecuteert. Oirconde myn hantschrift hier onder gesat de derden februarv á Xlee vyffthich stylo Leodiensi.

WALRAFF VAN STRABACH

Rijksarchief Brussel. Chambre des comptes. Reg. 13134.

BIJLAGE XIX

VOORJAAR 1551

Verordening van 1551 tegen de Wederdopers

Genomen uit:

Afscheydt ende Determinatie van tgyene dat de Keys. Ma_ ende de Staten des Rijcks gedaen ende gesloten hebben op de Rijksdach te Augspurg. An. M.D.LI. — Gheprint Tantwerpen inde Camerstrate inden Salm by Hans de Laet, Anno M.D. ende LI. „dat die schadelijcke Secte, ende dwalinghe der Wederdoepers noch hedendaechs in vele plaetsen huer onthoudende is (niet teghen steende dat wy Anno 1529. lestleden teghen de selve hebben doen Publiceren, ende int Rijck invulgeren, sekere Constitutie, hoe die selve gecorrigeert sullen worden, soo dat behoort) ende soo de overhandt neemt, dats midts grote menichte der gheenre die hen tot sulcker Secte gheven ende adhereert, maecken dat die Overlievt ende Heren in sorghe, ende ancxt steen, als sy considereren ende bevroeden dat die ghene die van sulcker Secten zijn, eensdeels na usancie ende Ordinancie der Borgers niet en willen der Stadt oft overheyt sueren ende eensdeels, oock gheen Overheyt ganslijck en willen kennen, ende al ist dat dese hertneekieghe, ende sorgelijcke lieden int ghevanckenisse gheleyt worden, ende scherpelick gheexamineert, ende gecorrigeert, ende nochtans bliven sy seer vaste ende Obstinaet ende als versteent in huer damnable ende intollerable opsedt, dattnense duer gheen neerstige vermaninghe noch goet onderwijs, ghebrenghen en can van heer voornemen."

„Daeromme om sulck ongheluck te rencontreren, soo hebben wy gheconsulteert met Cuervorsten, Vorsten ende Staten, ende de Raetslieden, ende Legaten der gheenre die absent zijn, ende veraccordeert zijnde soo ist dat wy de voorseyde Constitutie in alle huere puntten ende Artikelen renoverende, Statueren, Ordineren, wi volcome Keyserlijcke macht, Rechte wetenschap, ende eyghen motijf, ende willen dat alle, ende yghelijcke Herdoepers ende herdoepte persoonen, soo wel mans als vrouwen persoonen, die tot hueren verstande ende daghen ghecome zijn, ende midts haer insolente verleydinghe ende muyttnakende dwalinghe ende Secte, de Overheyt ende Heren oft Wethouders niet hulden ende sweren en willen, oft ghehelijck gheen Overhoot kennen en willen dat si niet de brande, sweerde oft desghelijcks na ghelegentheyt van de persoonen ghejusticieert ende gebracht sullen worden van levende lijve ter door, sonder voorgaende de inquisitie van de Geestelijcken Juge. Ende de Predicanten, opruerders, lantlopers ende Muytmaeckers wande selve Herdoepinghe, ende de ghene die daerinne persisteren, ende oock die ten tweedemaal om vallen, ende relaps zijn, en sullen Inerinne gheensins gratie hebben, maer sullen scherpelijck ghestraft ende gecorrigeert worden, nae wtwijsen van dese Constitutie ende Ordinancie."

Rijksarchief in Limburg te Maastricht. Brabantsche magistraat en Vroenhof
Verzameling van plakaten.

BIJLAGE XX

ROERMOND, 22 Juli 1551.

Confessie van de Dooperschen martelaar Thönis van Hastanrath

Recepta tho Ruremunde de XXIIsten Julii 1551

Extract Thoeniss van Haestenraide, wedertheuffers, bekenntnis, der am lesten tage Junii zu Lynnich mit dem leur gestraiff worden.

Sajet Thoniss, als Reinicken Radermecher gerechtferdigs und Leitgenn, der datt ampt der thauff unnd lere fort, verstorben land das volck verstreuwett nund bedrovett, haven etliche, nemlich Jengen am Ende, Peter van Borne, Itgen Jengensdochter, an inne begert das ampt an zu nemen. Aldoe haff er Itgenn und Peter am irstenn gedeufft 1). Solchs ist am iersten im Stalbroich in Jenges perdtsstall gescheitt.

Folgens zu Ilickhoeven 2) im ampt Borne im Vgsscherwerde; aldair haitt er gedeufft Leingenn unnd Tringenn; kan diese nielt unterschiedenn, dann Jennisgenn Haesen sv ihre stheiff vater und die moder geheisschen Trincken vonn Selstein 3).

Noch eila man Johan genant vann Beicht; siinn huisfrauw ist ime nu verstorbenn, heist Johann am Breis 4).

Noch zu Ilickhoeven eine getheufft genant Leiskenn; ist gestraiff. Zu Langenrade im ampt Bonns getheufft Palmen, Mercken, Heileken; siin nae Lubeck yertzoghenn, Zu Mlenn 5) getheufft Neissjenn, Tringen Gaebels dochter e).

Saefflen

In Stevens huiss uff dem Berghe haitt er Tringenn, die dochter, geteufft, by Erckenn Schrynemecher die maght, genant El-genn von Bloemendall, geteufft 7).

Huengen

Haitter geteufft einen von Unnuende 5), nu im ampt Born wonhaftig.

1) Aan de rand staat met een andere hand: Nota. Thoerds van Haistenroede, der analsaprista, der weder- tbeuffer, nennet das weder [heetten [heidm unnd saight, es _yde rechte dauff unnd neit wederthauff; de kinderMauff sy Mato unnd hebt als^o nachtla ditaane; saieht, sy in der schuift neit begrundet, dan ne ben ingebroch en und durch myisschenn ingesatz, olm we er es (der annabaptista) theuffen nand sein wedertlieuf- fan nennet, geschrievenn, dann er wiede sjah des wortz neeabwiesels bussen als geschrieven, we et es bekant hait,

2) Deels ander Roosteren, deels onder Born. Het eerste was Geldersch het tweede Guliks.

3) Aan de kant; Sien verlouffen.

4) Aan de kant: Ist verlouffen.

5) In Gulik.

6) Aan de kant: Verlouffen,

7) Aan de kant: Verlouffen,

8) Limburgs, toen Guliksch.

406

Wilhelm Ramechers sinn huisfrauw 1).

Heinrich Zymmermann.

Zu Havert geteufft Geirtgen Schlosmechers.

Item zu Haestennicle Maria, des lammes Wynantz huisfrau 2).

Zu Dremmen ertheufft einen gnant Feter und siin moder, geheissehen Triin; noch einen Peter, ist desselvigen neve; Bela, eias frauwe, woenett zu Parsell.

Noch ein knecht, Hans genard, ist ein wever; weiss sy wieder niett zu unterscheiden.

Loevenich

Haitt ertheufft Elsa, Thoenis huisfrau von Katzom

Hartt

Hupert uff Kouffmans hoeve, haitt innen benyden an der kirchenn in eins korffmechers huiss, genant Theill, getheufft.

Maeseick

Anna, Wilm IVefers huisfrau, in irhem huiss.

Maestricht

Greitt und Beisgen, sagt, er weiss sy niett zu unterschiedenn.

Aichen

Haitt er getheufft einen, genant Johann, in der Mistgassenn, ist eias kofferknecht, mit syner huisfrauwen Armen; hait sy im ampt Millenn ertheufft.

Johann und Trien uiss dem lande Lymmerich sinn man und weiff, wonen an der Berchstraisenn.

Frantz in sant Alberts straisenn, und ist des mullenmeisters son.

Lodewich, einen x om udell, sagt, weiss von ime niett, dan er have gehoertt, gha nu wyderumb zu kirchenn.

Tin Geladbacher broich getheufft im dorff Hoeve genant Viitt tho Viit(?), ein maigt genant Barbara, ein knecht hem und ein maigt genant Poitz. Weis sy wyder niett zu unterschieden.

1) Sla zo Milieu in haffnungen

2) Verlouffen.

3) Aan de kant: Diese Elssa.Thoenis van Katzoms hulsfran e binnen Ruremunde enthalten werdenn. Ist ausser dem ampt Laster by Loevenieh; hat vurmals einen broder zu Ruremunde wonende gebaat; ist nu Vertorbenn.

LIJST VAN PERSOONS- EN PLAATSNAMEN

De cijfers geven de bladzijden aan, de exponenten verwijzen naar de noten. Komt een naam zowel in de tekst als in de noten voor, dan is enkel de bladzijde aangegeven. De plaatsnamen zijn cursief gedrukt. Het kruisje duidt aan dat iemand om of in nauw verband met het geloof is terechtgesteld.

A, Willem van 55, 333
 Abseloens, Jaspar 191, 208
 Abseloens, Roelof 191
 Adolf (schoolmeester) 347, 348
 Adriaan (boekhandelaar) 77, 79, 81, 82, 84, 85, 209, 214
 Adriaan VI 5, 15, 18, 31, 251, 356, 371
 Adriaenszen, Heynzoon 114'
 A disard 177, 179, 201'
 Aechten, Elen 113', 236
 Aerde, Gillis van † 264
 Aert (priester) 92
 Agricola, Johannes 297
 Agrippa van Nettesheim,
 Henricus Cornelius 231', 232, 287, 294
 Agylaeus, Henricus 3621
 Ahlefeldt, Barthokimegs von 329'
 Aitzerna, L. 308', 339'
 Aken 3, 13, 19, 52, 74, 87', 92, 124', 137', 228', 236, 270, 271, 273, 274, 278', 302, 304', 322, 354, 407
 Aken, Gillis van † 49, 51, 52-57, 64, 70, 72, 118, 121, 308, 328, 329, 331, 333, 410
 Alcala 243'
 Aleander, Hieronymus 9, 17, 18, 244, 371
 Alken 113', 328
 Allard, Collinet 33
 Allard, Jelian 33
 Altana 171
 Alva 232, 283', 297', 313, 360, 361, 366, 367 368
 Amiens 321,
 Amsterdam. 89, 93, 111, 113, 115, 117, 120, 121, 122, 123, 290, 294', 390
 Andernach 285', 318'
 Andreas, Valerius 301'
 Andress (pastoor) 41
 Andries (te Kerniel of Kiel) † 26
 Andries (te Maastricht) 137'
 Andrimont 382
 Anholt 45
 Anna (vrouw van Johan te Aken) 407
 Anna (te Weert) 409
 Anna (vrouw van Wilna Wefer) 407
 Anthonis (Wederdoper) 399
 Antonius (te Bracht) 74

Antwerpen 13, 15, 48, 80, 82', 87, 89, 103, 124', 137, 161, 207, 210, 215, 220, 221',
257', 279', 282' 284', 286, 2871, 289', 290, 293, 294, 295, 296, 308, 313', 325, 333,
357, 363, 371, 374, 383, 387, 388, 392, 396, 399, 405

Aquileja 361'

Ardenne 4

Arenberg, graaf van 149

Arenberg, Emile van 361'

Arft, Hermann von der 53

Arnhem 231', 324, 327, 328, 330, 334, 335, 346, 349, 350, 365

Aspe, Jean de 30

Assche, Laurens van 268

Astrov, Barthelemy d' 246'

Atrecht 22, 244, 360, 361

Attendorf 137°

Aubert (Didier) † 22, 23

Augsburg 93, 247, 248, 255, 257, 258, 320, 405.

Blz 413

Auchy, Jacques † 369

Augustus (keizer) 281

Averbode 339, 403

Aytta, Viglius van. Zie Viglius.

Avignon 285'

Awaille, Philippe 37'

Bachuys (= Lityssen, Pauwels) 352

Beckers, Meuss 343

Backhuvs, Gerardt 355

Badius, Jos. 59'

Bado (priester) 71'

Baeck, Gysbrecht van 93

Baelgiens, Jacob 217'

Baerle, Jan van 260

Baerle, Peter van 324, 326

Baden, Jacob 294'

Baeten, Stynken 236'

Bakker, Jan de (Pistorius) † 261

Balck, Josse van der 210

Barbaneon, graaf van 149

Barbara (te Gladbacherbroich) 407

Bardoul 128'

Bartecherer, Michel 116

Bassenge, Martin de 23

Batte, Henri del 33

Bateur, Karl 253'

Baam, Friedrich 227

Baviers (Bauers), Jan 98', 135

Baviers, Michel 135

Bazel 288, 293

Beauvolz, Marie de 237

Becanis, Vidal de 297

Beckers, Catharina 313', 345, 346, 547,
 Beckers, Conrardus 345, 346, 352, 353
 Beckers, Jan 118, 142
 Beckers, Peter 85
 Beeck 311, 315'
 Beeck, Erm (Hermann) van 237, 238
 Beicht (= Obbicht) 406, 411
 Beieren, Ernst van 239°, 254
 Beieren, Jan van 6
 Beilsmytz, Herman 408 .
 Bekker, Balthasar 232
 Bela 407
 Belfeld 350
 Belheem 411
 Bellen, Wouten Metken 391
 Belten, Sondes † 120, 129-134
 Beurelen, Jan van † 85, 102, 136, 141, 145, 157, 218, 376
 Bepen, François † 122, 224'
 Berch, Thijs op de 342
 Berg 220'
 Berge, Barth. van de e 70, 72, 113, 130'
 Bergen 31, 332
 Bergen op Zoom 3
 Bergen, Adriaen van 285
 Bergen, Cornelis van 34, 36, 82', 128', 129, 149-155, 165, 169, 182, 203, 215, 217,
 219, 221', 222. 225, 236, 243, 244, 245', 247, 243, 250, 260, 276, 374, 376, 390
 Bergen, Maria van 154
 Bergen, Maximiliaan van 154
 Bergen, Robert van 244, 247', 248, 358, 360, 370
 Bergen van Waterdyck, Jan van 360
 Bergh, graaf van 149
 Bergh, Steven up de 410
 Berghs, Herman van de 325, 399
 Berghe, Jan van † 313'
 Beringhen, Franciscus van 288'
 Bern 296
 Berndt (gerechtsbode) 332, 333
 Berne, Jan 75, 77, 79-81, 82, 85, 92, 108, 122
 Berne (Berncau) 220', 233
 Berses, Collard de 12
 Bertyna Elisabeth 206, 2071, 208
 Betteken (= Elis. Sclercx) 189, 195
 Bevers, Tossé 116, 117, 120, 121
 Beyaerts, Jan †189, 190, 191, 193-195, 197, 199, 206, 210, 212
 Bevaerts, Linken 193
 Beyaerts, Pauwel 193
 Beys, Tiberius 127
 Biecht, Tryn van 129'
 Biechte 370
 Biessen, Claes van de 90

Bildesnider, Aert 98'
 Blz 414

 Bildesnider, Grietchen † 975 98, 99, 113', 124', 142, 217
 Bilmeter, Henriek † 115, 116, 117, 118,
 120, 121-122, 224'
 Bilmeker, Jacob 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 135
 Bilsen 124', 165
 Bilez, Wynandt 319
 Binsfeld (geslacht von) 321'
 Birben, Dirk 270
 Bisman, Gertruijth
 Bisman, Heyn e 85, 88-89
 Blanchetete (geslacht) 19
 Blasius (kleermaker` 349
 Blikken (zie Thys, Goaren of Geiden) 266.
 Blocquerie, Gilles de 156, 165, 247, 250'
 Blocquerien, Lens van de 128'
 Bloemaertd Cornelis 269
 Bloemendael, Jan van t 88, 115, 117, 120, 121, 122
 Bloemendael, Jan Becker van 117, 118
 Bloemendael, Servaes van 116, 117, 118, 120, 217'
 Bloemendall, Elsgen von 406
 Blois, Louis de 262
 Blon Mostier, Jean 24
 Bocheltz, Arnold van 156 165
 Bedden, Geet 233, 234
 Boenen Peeters 340
 Boes, Theus 391
 Boes, Peter 391
 Boetzelacr, Floris van 64
 Boeyens. Adriaan (Adriaan VI) 5
 Bois, Jean du 35
 Boisot, Charles 223
 Bolland 271
 Bommel, van 290
 Bone! ia 274
 Bongart, Barbe aen de 114
 Bongart, Catherin aen de 114
 Bongart, Jan aen de 114
 Behoeder, Willen 130
 Bonn 231', 232, 279', 300, 308, 333, 408
 Bontwerker, Hendrick 102
 Booms, Servaes 233,
 Banningen 399
 Boone, Engelbert 1912
 Boone, Jacques 191, 195, 211'
 Borchloon 236
 Borgharen 124
 Borletb. Andries 127

Borletb, Jan e 34, 124-129, 133
 Bormeville, Nicolas de 30
 Born 37, 40, 41, 59, 69, 72, 73, 102, 114, 115, 237', 248', 300, 301, 302, 307, 311, 316, 317, 322', 326, 348, 349, 399
 Borne, Peter van 307, 406
 Borremans, Grietken 354
 Borseem, Jan Beckers van 109
 Berschernich, Johann 262, 319
 Bosch, Jan van de 79, 815 85, 104'. 108, 132, 380, 384
 Boschrians, Jan 196, 197, 198
 Boschvercken. Jan 188, 197, 198, 203, 213
 Bostar 317, 322'
 Bossenhoven, Peter van 117, 123, 121, 122, 134', 135, 140
 Bottermerck, Thys 86
 Bottrop 46
 Boudewyns, H. 325, 387, 398, 401
 Bougie, Th. 248
 Bouilloa 3
 Bourbon, Lodewijk van 6
 Bourgogne, Jacques de 273'
 Bouten, Peter 109
 Bouvignies 33
 Boymers, Lenart 354
 Brieft 354
 Bra, Pierre de 23
 Brabant 3, 4
 Bracht 74, 302, 317
 Brachel 73
 Bracket, Arnold 24
 Braetz, Dirk 63, 127, 128
 Braetz, Peter 77
 Braght, van 1364. 305, 307. 309, 342, 375
 Brandt, Gerard 259
 Breberen 50, 52, 319
 Breda 3, 253, 261
 Breng Johann 288, 293, 294, 316, 318
 Brickina, André 30
 Briers (= Mewis, Jan) 267
 Brievere, Jan de 199, 200, 210
 415

 Briken, Jan .93
 Brimcu, Charles de 345, 347, 348, 363, 365
 Brimeu de Meghen (geslacht) 243
 Brixen 243, 244, 248
 Brixius, Adam 38
 Broechem, Libert van 168
 Broechers, Maria 302'
 Broeck, Wouter van de 196
 Broich, Clara Richwin von 302

Bromalen, Maria van 238
 Bronkhorst-Batenburg, Johanna 58
 Bronkhorst-Batenburg, Karel 64
 Broyaerts, Christiaan 193, 198, 199
 Bruenen, Lemmen (Zie Cremers, Lemmen)
 Brugge 357
 Brugge, Persevald van 177, 180
 Bruggen 40, 71, 317, 322', 350
 Brahl 48
 Brulle, Toussaint de 32
 Brunsfeld, Otto 285, 288, 289, 294
 Brussel 65, 125, 128, 129, 153, 177, 193, 198, 199, 201, 202, 203, 205, 207, 208, 213,
 2232, 234', 237', 238', 2394, 249, 256, 258, 269, 270', 273, 274, 277, 284°, 291, 298',
 325, 352, 355, 356, 360, 361, 362,
 365, 377, 386
 Brusthem, Jan van 27
 Bruyland 233'
 Bruyne, Jan de 296'
 Bucer, Martin 42, 50, 62, 93, 180, 282, 292, 294
 Buchten 311, 316', 348
 Buderich 38, 46, 47, 71
 Buedelmacker, Hieronimus 89
 Buedelmacker, Neelen 89
 Buedens, Olivier 31
 Bueheler, Nicolaus 79
 Bueren, graaf van 149
 Bugenhagen, Johannes 288
 Bullinger, Heinrich 293, 294, 316, 319
 Burges 172
 Barre, Idelette de 19
 Barre, Lambert de 19, 23, 24
 Busleyden, Nicolaas 1901, 191
 Bussen, Ruth 114
 Bylandt, Adriaan van 64, 332
 Bylandt, Catharina van 63, 333
 Bylandt, Otto van 321'
 Byloke 259'
 Byngenroedt, 1 This van 41
 Byns, Anna 372
 Byns, Henrich 352
 Byns, Leonard 352
 Byvanck, Matthias 295

C.
 Cabouillie, Margot le 237
 Caemps, Peter 135
 Caestert, Willem van 69
 Cajetanus 356'
 Calffs, Lyken 238
 Calleken (= Catherine Sclercx) 189, 195

Calvijn, Johannes 19, 180, 230, 273', 279', 282, 287, 294, 316
 Camp, Mr. Jan van de 340
 Campan, Ca Al. 170
 Campanus, Johannes 42, 43, 44, 49, 51, 54, 58, 64, 70, 95, 302, 320, 367
 Camu, Willeame 382
 Canisius, Petrus 3631
 Cannegieter, Jan Charles 140
 Capito, Wolfgang 93
 Cappoins, Wilhelm 298'
 Capuyn, Artz 110
 Caraffa, Giovanni Pietro (Paulus IV) 356°
 Caraffa, Karel (kardinaal) 356
 Caristadt 284
 Carpentier, Arnold (Aert) 811, 156
 Cassander, George 209'
 Caster 3221
 Castere 150
 Castert, Willem van 1371, 2451
 Catharina (moeder van J. v. Ossenbrug) 711
 Catherine (vrouw van Herman) 23
 Catrin (vrouw van Merten indie Volmoelen) 931
 Caussarts, Meester Jan 267, 268
 Caverson, Gerard 208
 Cervicornus, Eucharius 294
 Chaillet, Francois 168
 416

 Chaine, Bastin de 23
 Chalons, René van 222, 390
 Chambre, Collard del 273
 Chapeaville 20, 24, 161, 359'
 Charlart, Quentin 263
 Charlenwea 246
 Chartres 157
 Cherpentier, Johanna le 20, 381
 Cherpentier, Michiel 20, 381
 Chevalyer, Gerard 30
 Client (Theate) 356'
 Chirnarrheus, Catharina 312,
 Chimarrheus, Jacobus 312'
 Chimarrheus, Paulus 311-315, 3161, 334, 341, 346, 347
 Christi, Nicolaas 31
 Christianus, Johannes 319
 Chiusi 358
 Gillen, Marten 266
 Claes (droogscheerder) 137'
 Clarenbach, Adolf t 46-48 Om het geloof verbrand; zie Van Haamstede: Martelaren,
 Blz 132 van dit document

 Clemens VII 18, 19, 356
 Clerc, Herman 210

Clercx, Tilman 185
 Clessens, Lyne 207
 Cloesen (vrouw van Lemborch) 119
 Cloestener, Jacob 991
 Cloet, Jeronimus 158', 184', 1871, 208, 209, 211, 214, 290
 Coen 145
 Coenen, Gerard 262
 Coenrardt (pastoor) 117'
 Collart, Poncette 237
 Collet, Johan 382
 Collet, Willeame 382
 Colmye, Jehan t 33, 34
 Contiroz 4, 358
 Coppin, Nicolaas 31, 35
 Corbach, Johann Heller von 38
 Corbesier, Charles le 23
 Cordova 174
 Cornelius 40, 71'
 Corner, Goertken de 400
 Corrozig 308
 Corst (schoenmaker) 353
 Corte, Peter de (Curtius) 173, 358
 Cortembach, Louis de 156
 Corvinus 316, 319
 Courteville (secretaris van Philips II) 363
 Courtoy, F.271'
 Couvelt, Luyete van 135
 Crabeels, Wouter 195, 196
 Cranevelt, Joost van 328, 349, 352, 355
 Cremer, Peter die 411
 Cremers, Lemmen (Lemken) 136, 142, 302, 303, 326, 328, 400, 411
 Crentjens, Baets 233. 234
 Crentjens, Jan 234
 Creyntkens, Anna 237
 Croepel, Jan Seversoon dye 290'
 Croesett, Robert della 24
 Crom, Matthias 159, 189, 200, 295
 Croy, Charles de 244'
 Croy, Eustache de 244'
 Croy, Jacques de 8
 Croy, Robert de 244'
 Cuepers, Geert 135
 Culemborg, Cornelia van 62
 Cuyek 370
 Curingen 20, 26, 108', 113', 114', 149, 153, 161, 163, 236, 2488, 266, 267, 268
 Curyngben, Anna 345
 Cuypers van Velthoven, Prosper 362'

D

Daalhern 124', 127, 238

Daelhem, Henryc van t 115-116, 224'
 Daemen, Theisgen 410
 Daems, Adam 150, 245'
 Daisesse, Jacques j 273
 Dalenbroek 63
 Dammerscheidt, Leonard 269, 270
 Dampierre, Gui de 356
 Darts, Jos. 98, 99, 106, 161, 233', 254', 263, 374
 Decker, Heinrich 317, 318
 Dederich (te Essen) 408
 Delfius, Jean 363'
 Delft 220
 Delvaux, Jean 260', 268
 Deventer 319, 357, 363
 417

 Dickhuydr, Geert 119
 Dickhuydt, Jan 117, 135
 Didier (Desiderius) † 22
 Diepenbeek 77'
 Dierie, der Pelsser. Zie Pelsser.
 Biest 4, 12, 48, 124', 154, 200, 258', 260, 269, 276
 Diest, Cornelis van 235
 Dicteren 37, 70, 72, 731, 93, 113, 114
 Dile 275
 Dilsen, Aelken van 331 Dinant 273, 274
 Dionys, Broeder (te Maastricht) 144'
 Dionyss (priester) 3111
 Ditrick (kleermaker) 354
 Doeekmans, Jan 166'
 Doenen, Mathieu 163
 Doenrade, Gielis van 133
 Dolhain 164, 269
 Dolhart, Bartholomeus 127
 Dolhart, Henrick 68, 124, 1261, 127, 128, 129
 Dolman (te Maastricht) 125
 Dolmans, Gocart 235
 Domborch, Jacob van 71', 324
 Doncke, Anna van der 63, 64
 Donckt, Jacob van der 206, 207, 208
 Doornik 3, 244, 272
 Doppler, P. 150
 Dortmund 316, 318
 Daveren 319
 Doveren, Heinrich 319, 320
 Drees, Mey 91
 Dreis, Johann am 406
 Bremmen 71, 72, 306, 317, 318, 407
 Dremmen, Peter van 71
 Driedo, jan 15

Drieuk, Michel 208, 262, 269, 356
 Droegescerer, Meuwus de 77, 82-83, 109
 Droegescerer, Willem 84
 Drucker, Thomas (van Imbroich) † 303-306
 Dreuehdrencker 1272
 Dryander 294
 Dubois, Jean 269, 274
 Ducket Jr., Lambert le 24
 Dukers, Jenne 234
 Dulcken, Godtschalck van 343
 Duisburg 182
 Dunckel, Augustin 315'
 Duphet 249'
 Dupont, Marie 237
 Dupont, Massin † 274
 Durant, Jean 276
 Duren 25, 308, 311, 312, 313, 408
 Diirer, Albrecht 288
 Dursdal, Christoffel van 353
 Dursle, Silvester 266
 Dusseidorp 72, 308, 311, 312, 315', 319, 321
 Duysen François 340
 Dwerhagen, Pauwels (Paulus) 311
 Dyck, Jaspar van den 108', 127

E

Echt 712 324, 326, 328, 329, 330', 331, 335, 336, 345, 370, 399
 Echterwald 349, 350, 352, 355
 Ecolampadius, Joannes 692 282, 284, 288
 Eelen 325, 398
 Egmond, George van 244'
 Egmond, Nicolaas van 35 Els, de 349
 Elsa (vrouw van Th. van Katzom) 407
 Elsloo 77'
 Elssen, jonkvrouw von 53
 Enden 62', 295, 325
 Encrik 6, 340'
 Emond (te Hoingen) 311
 Enckevoort, Michiel van 156
 Enckevoort, Willem 4', 82
 Ende, Itgen am 307
 Ende, Jengen am 307, 407
 Engel (Broeder Augustijn) 91
 Enkhuizen 176
 Enzinas, Francisco de 170-176, 201, 202, 203', 209', 214, 215', 249, 289, 295', 392
 Enzinas, Jacob de 209'
 Erasmus 5, 13, 17, 35, 160, 256, 285, 286, 288, 289, 292, 300, 316, 371
 Erkelenz 344, 370
 Erp, Benedictus van 339, 340
 418

Erpecom, Gerard van 31
 Ersellins (Ersolten), Mr. Frans 298'
 Esch, Johannes † 13, 160'
 Eschuseller 321'
 Esschenbroich 54
 Essen 308, 316, 408
 Essen, Johan van 224
 Eynatten, Gillis (te Vaals) 270
 Einetten (te Maastricht) 125
 Ewyck, Jan van 211
 Eyck, Driess van 90
 Eysden 63, 124'
 Eysskens Lepelmakersse, Gheet † 142, 328 388, 389

F

Faber, Grisplanus 220
 Faber, Petrus 169
 Fabritius, Engelbert 303'
 Fabritius, Theod. 43. 45-46, 58
 Faineaulx, Martin 262
 Fairen, Emile 285, 287, 288', 376, 377
 Falber, Leonhard 73
 Eallsenbudg 370
 Falietje 273'
 Fallersleben, Hoffman von 295
 Famenne 4, 103, 383
 Falmagne 272
 Falmegnoul 272
 Faust 229
 Febure, Lucien 275'
 Ferdinand I (keizer) 243, 359
 Ferdinand (koning) 394
 Fèvre, J. le 325'
 Fèvre, Perpète le 30
 Fief, Pierre du 182, 212'
 Fisen , B. 154
 Flacius, Matthias 369
 Flement, A. J. A. 314'
 Fleurus 236, 273
 Fonck, Jean 356
 Forsthoff, Heinrich 73. 95L 301', 309, 310, 311, 315', 316, 319, 3471
 Frankfort-Main 180
 Frans I 169, 245
 Frans (momboor) 81
 Frederik de Grote 233
 Freydank (te Worms) 297
 Fruin, Robert 357
 Fuegen Senior, Paes of Servaes † 55, 89-91, 116, 120
 Fuegen junior, Paes of Servaes 117, 118, 120, 121

G

- Galeschoot, Louis 170
 Gallye, Roland 275
 Gama.liel 393, 394
 Gangelt 306
 Gangelt, Lambrecht van 137
 Gansepoel, mevrouw van (te Antwerpen) 210
 Garderen 215'
 Gassar, A. P. (arts) 290
 Gaveren, Conrard van 77'
 Gaveren, mevrouw van 77
 Geerlacx (Goorlacx), Fyken 302, 411
 Geilen, Erken 410
 Geilenkirchen 124', 322'
 Geirhart (smid) 410
 Gelaesmaeker, Reyner 85
 Gelder 3, 13, 71
 Gelder, Karel van 36, 177, 300'
 Geleen 315'
 Geldoff, Michiel † 120, 374
 Geldoff, Elis. (vrouw van Frans v.Genck) 120
 Geleymeker, Johan 143
 Genck, Frans van 84, 118-121, 135
 Genck (Ginck) senior, Jan van 84, 97, 119, 135, 390
 Genck junior, Jan van † 84-85, 87, 89, 97, 98, 115-120, 122, 141
 Genève 19, 273'
 Gennep 329, 411
 Gent 195, 196, 197, 243, 259', 264', 357, 376
 Gerderath 318
 Gerrits, Herman 71'
 Geuzen, geslacht von 321'
 419
- Gestingen (Minderbroeder) 80°
 Gestingen, Lenins van 134
 Geulle 131
 Ghenray, Jan op 71'
 Gheteken, Zuster 166'
 Gheurt, Collard 24
 Gheurt, Godefroid 24
 Gheylaert, Bouwen 187, 188, 203, 210
 Gheylaert, Dierick 187, 202', 209, 210, 214' 215
 Ghielis (se Gilles van Rothem) 118, 121
 Ghogreff (kanselier) 40
 Ghoir (Ghocr), Herman van 30, 68, 382
 Ghoir (Ghoer), Maria van 68'
 Gilis (smid) 354
 Gils, P. van 370
 Gladbacherbroich 407

Glaesmaeckers, Neesken 343
 Glarus 230
 Glaverman (inquisiteur) 269
 Glastonbury 180
 Gorieux, Martin Ie (r 277
 Gnesen 35
 Goch 285', 308, 409
 Goch, Johannes ['upper van 285, 288
 Godda, Henri 30
 Gedut, Jean 34
 Goens, Hendrik † 167
 Goens, Lambrecht † 167
 Goertken (te Vissersweert) 398
 Goessen (te St. Pieter) 130, 132
 Goer, Gerrit van (schout) 128
 Goeswin of Goessen (molenaar) 75, 81
 Gogreve (kanselier) 312
 Goirt, Broeder 210
 Goltsmeth, Geret 77, 83, 115, 122
 Goltsmeth, Merten 75, 77, 81-82, 102, 217
 Goltsmeth, Peter 109
 Gotztne 237, 272, 273'
 Gonthault, Antoine 360
 Gooilander, Hendrik de (= H. Rol.)
 Goossens, Th, 261'
 Goossens, AM 370
 Gors op Leeuw 161, 162, 263
 Gorten, Goert 87-88, 115, 135, 375
 Gosseau, Jacob 194
 Gosseels, Jacob 196, 198, 199 202'
 Goude, Jan van 137
 Gouters, Franciscus 260
 Gracht, Gedoon van der 156, 168, 332'
 Graeuel of Gruwel (inquisiteur) 215', 262'
 Grambusch, Johannes 339', 367
 Granvelle 223, 247, 358-360, 362, 363, 367
 Grave 231
 Grave, Adriaen van 203, 325, 398, 401
 Grave, Henrick van der (= H. Rol). †
 Gravenhage 303', 367
 Graz-Bocquet, Jean † 164, 269
 Gregorius VII 289, 395
 Gregorij, Willem 237'
 Greit (te Maastricht) 308, 407
 Grentmn (= Opgrimby) 238
 Gresenbicht 37, 63, 330, 332°
 Grevenbroich 262, 322' Griet (te Roermond) 345
 Grimani 361'
 Grivegnée 263
 Groesbeek, Gerard van 169, 247, 248, 359, 370

Groningen 179, 201, 357, 363
 Gronsveld 144, 234, 379
 Graal Spauwen 328
 Grote, Geert 168
 Gruijters, Jan 389
 Gruythuys, Dirk int 71'
 Gruzen, Mathieu 163, 164
 Guerdt (pastoor) 235
 Guillaume (smid) 23
 Gulik 3, 13, 36, 40, 49, 169
 Gulik, Doctor van 340
 Gulik, Willem van 154
 Gulpen, Guillaume de 273, 297

H

Haan, Galenus Abrahams de 56'
 Haarlem 357
 Haarlem, Vincentius van 35
 Habets, Jos. 70', 711, 74°, 75, 79, 90', 92, 952, 96, 99, 100, 113, 124', 312', 314, 315',
 Haccourt, Henri de 23, 263
 420

Hacken, Hendrik 25
 Haecht, Willem van 295
 Haege, Dirk van der. Zie Pelsser, Dieric der
 Haeghen, Godefridus van der 259
 Hacs, Gottfried von 321'
 Haessdael, Anna van 238
 Haeze, Goossen 329
 Hamen, jenneske 328, 329, 331, 406, 411
 Haghen, Daem van der 125', 126
 Haillet 237
 Halkin, L. E. 8, 19, 20, 21, 30, 33, 97, 106', 152, 153, 154, 157, 161, 162, 163, 164,
 215, 243, 247, 248', 250', 251, 252, 254, 257, 258, 259, 260', 262, 263, 268, 271',
 272', 273', 274, 2751, 276, 278, 300', 374
 Hamel 235
 Hambach 57, 62
 Hamburg 243
 Hamel 391
 Hans (beul) 1131, 236
 Hans (te Dremmen) 407
 Hansay, Alfred 227, 267
 Hanset (te Luik) † 24
 Hanxeler, Goddart von 65
 Hardenberg, Albertus 62, 173, 177, 198, 201, 209, 214
 Harderwijk 316
 Harer. 126
 Haren, Diederich von 302
 Hart (visitor) 40
 Hart 407

Hartzheim 312'
 Haspengouwe (Hesbaye) 219, 360
 Hasselt 77', 82, 124', 161, 162, 2361, 255',
 259, 2606 266, 267, 376, 379
 Hasselt, Joanis (Minderbroeder) 82
 Hastenrade 307', 407, 411
 Hastenradt, Thönis van † 70, 302, 306-309, 320, 328, 330, 331, 374, 4%, 407, 411
 Hennen 215'
 Haveloos, Goedele (Gudnla) 178, 192
 Haveloos, Jan 191
 Havensius, A. 3681
 Havert 50, 307', 407
 Havet, Antoine 360, 361
 Hauwere, Arnold de (le Grand Bersier) 237.
 Heer 79, 80, 220'
 Heer, Jan van 80
 Heer, Thys van 2361
 Hees 143, 330'
 Hegge, Jengen van der 328, 410, 411
 Heiden, von der (te Tussenbroich) 53
 Heiteken (te Langenrade) 406
 Heilken (vrouw van Jacob v. Heell) 410
 Hein (te Gladbacherbroich) 407
 Hein (te Weert) 409
 Heino 94'
 Heinsberg 40, 71, 300, 311, 312, 315', 316, 319, 322, , 331'
 Heinsberg, Jan van 6
 Heenbach 408
 Heks, Jan 108
 Hende, Peter van de 168
 Hendrickz, Claes 135
 Hendrik II 245
 Henegouwen 4
 Hengelen, Ghielis 113
 Hende, Alex. 32, 239'
 Henfick (prediker) 354
 Henricy, Quirinus † 274, 275
 Henry, Michel 274
 Hentenius, Jan 260
 Heraclius (keizer) 395
 Herck-St. Lambert 27
 Herenthals, ktertten van 196, 209, 214
 Heresbach, Conrad 38, 39, 60, 139, 300, 389
 Hertogenbosch, 's 3, 1246 142, 169, 220, 253, 260, 261, 316, 357, 360-363, 388-390,
 Hesbaye. Zie Haspengouwe.
 Hesdain, Philips van 210
 Hessen, Philip van 46, 301
 Hemmen
 Heukelom 92, 123
 Heukelum, Peter van 132

Heusden, Augustijn van 261
 Heveren, 186, 190, 196, 197, 206, 208, 211
 Hexterman Jr., Jacques 23
 Heyden, Gerrit van der (te Maastricht) 135
 Heyden, van der (te Leuven) 191, 206, 211'
 Heyden, Servaes van der (te Maastricht) 102, 129, 380
 Heydenrix, Peter 68, 100, 219, 223'
 421

 Heye, Mathijs van 126
 Heyn (te Heukelom) 87
 Heyn of Heyntken (schoenmaker) 328, 390
 Hennen, Clementia † 70, 72. 114, 301
 Hevsskens, Gheet. Zie Evsskens.
 Hezius, Dirk 18, 19', 81', 165, 166, 247, 251-255, 260, 261, 262, 268, 275, 285, 287-
 291, 194'
 Hieronymus (kerkvader) 395
 Hille, Thijs. Zie Lin, Thijs van.
 Hillebrant, Aert op 71'
 Hilvarenbeek 362
 Hilversum, Hendrik van. Zie Rol, Henrick.
 Hocht 25
 Hoefler, Gustav, 315"
 Hooi 152, 379
 Hoelgen, Jan ingen 410
 Hoernen, Odilia van 63
 Hoepkens, Hans 129,
 Hoesman, Richale 23
 Hoesselt 25, 391
 Hocht, Jan 135
 Hoeve 407
 Hoeve, Peter van de 404
 Hoffman, Melchior 73, 306'
 Hoingen 49, 50, 51, 54, 56, 71, 102, 306', 307, 311, 316,
 Hollander, Hendrik de. Zie Rol, Henrick. Hollenders, Jan 162
 Holset 270
 Holszit, Henrick van 234, 380
 Holtmoelen (kasteel) 350, 351
 Holtmoelen, Frans van 350
 Handt, Peter de (Canisius) 169
 Hongarije, Maria van 10. 34, 81, 125, 126, 127, 128, 133, 182, 204, 244, 245, 246',
 247, 249, 273, 275, 276, 336, 361
 Hoochstraten, Joh. 1601
 Hoochstraten, Jacob van 35
 Hoochstraten, Mich. Hillen van 286'
 Hoogstraten. gravin Lalaing 58'
 Hopperus, Joachim 367
 Hordaeus of Horden, Theod. 315'
 Horne 370
 Home, graaf van 149

Home, Jan van 6, 8
 Horners, Gooit I 325' Hort, Ghys 127'
 Hort, Hoenre 99'
 Houbiers, Peter 131
 Houbrecht (pastoor) 86
 Houthem 109, 329
 Houthem, Willem van 225
 Houzeau, Nicolaas 31
 Hove, A. van 153
 Hove, Joannes van 291
 Hubert, Eugène 277
 Huckelhoven 50, 317
 Hufschmidt, Jakob 71'
 Hujoel, Gielis van 198
 Hujoel, Marietje van 198
 Hulst, Frans van der 31
 Hulthem, van (bibliofiel) 170
 Hupert (te Hart) 407
 Hus, Johannes 279', 285, 287
 Huym, Gervais van der 125
 Huyskens, Albert 322'
 Illikhoven 56, 302, 328, 398, 406, 411
 Illyricus. Zie Flacius, Matthias.
 Imbroich, Thomas von 303-306
 Ingewbroich (Imbroich) 303
 Innocentius VIII 228
 Isabelle (weduwe Jean Graz-Bocquet) 164
 Ischyrius, Christianus 77'
 Iisenbroich 70, 409, 411
 Itgen, Jengens dochter 407
 Itken (te Maaseyk) 354

J

Jacop (cloestener) 99'
 Jambes 273
 Jamier Jr., Jacquemin 24
 Jamolet, Jean 67', 97
 Jan (pastoor) 137'
 Jan of Johan (arts) 329, 332
 Jan III (van Brabant) 356
 Jan inden Granen Leeuw 234
 Jan (te Maastricht) 137'
 422

 Jan inde Gulden Poerte 210
 Jan inde Roede Zee 210
 Janken (te Maastricht) 328
 Janssen, Martin 3151
 Janssen, Petrus 294
 Jater, Willem Libres dochter † 328-330, 332, 354

Jegers, Luijt 235, 236, 391
 Jengen (te Isenbroich) 70, 409
 Jeronitnus, Broeder (te Maastricht) 144'
 Joachim (te Utrecht) 137'
 Johan (te Aken) 407
 Johan (beul) 113'
 Johan (kapelaan) 225
 Johan (te Limbricht) 407
 Johann III 37-42, 51, 57, 59, 62, 65, 74, 75, 81
 Johann Friedrich (van Saksen) 38
 Johann (te Weert) 409
 Johanna (vrouw van Michiel le Cherpentier) 381
 Johannes (apostel) 393
 Johannes (Carmeliet) 381
 Johannes (Minderbroeder) 336
 Johannes XII 289
 Johannes XXII 285', 289
 Jonas, Justus 284, 285
 Jongen, Jan 18, 166
 Joepen, Mey 238
 Jorich (kleermaker) 353
 Jorieen (beul) 113'
 Joris, David 308, 410
 Jorskens, Peter 115, 135. 139
 Julémont 271
 Julius III 248
 Jutten, Beelken 353
 Jutten, Peter 353

K.

Kaiskin, Guillaume 29, 68', 382
 Kakoren, Peter 380
 Kaldenkirchen 74
 Kamerlinck, Henrick 336-341, 401
 Kamerijk 3, 244, 262, 360
 Kan, Cathryn van † 313'
 Kanne, Anna van 140
 Karel Frederik (van Gulik) 322
 Karel de Stoute 356
 Karel V 10, 31, 34, 125-128, 203', 211, 238, 243, 244, 245, 246', 247. 249, 254, 255, 256, 2591, 269, 270, 276, 277, 279, 294, 2954, 324, 356, 371, 378', 392
 Karsmekers, Willem 166, 261
 Katers, Anna 238
 Keerseleers, Peter † 28
 Kemelincx, Jan 81', 83, 108, 380
 Kempen 4, 62, 3214, 331
 Kerckhoffs, Marie † 218
 Kessel 71', 336, 337, 352, 370, 402
 Ketelaere, Roland 200
 Ketelbueter. Zie Pauwels, Dries.

Ketelbueter, Jacob 139
 Ketelbueter, Jan 88, 89, 137', 139
 Ketelbueter, Lenen 88, 92, 118, 120, 121, 123, 135, 13H, 138, 225
 Ketelbueter, Lysken 89, 98', 99, 145
 Ketelbueter, Ruth 54, 70, 99, 112, 116, 123, 136, 138, 221
 Ketelbueter, Simon 92, 139
 Ketelbueter, Thoenis 225, 226
 Keulen 3, 4, 43, 124', 137', 244, 248, 260, 294, 301', 302, 303, 308, 312, 313, 315',
 321', 322, 329, 334, 342, 354, 358, 359, 363, 364, 371, 408
 Keuller, L. J. E. 322'
 Keusweiller, Wilhelm von 53
 Kirchh oven 319
 Klebitz, Wilhelm 360'
 Kleef 104, 308, 341, 384, 409, 411
 Kloprus, Johannes † 46, 49, 51, 52, 57, 70, 71, 320
 Kivie (te Maastricht) 92
 Knipperdollinck 94
 Koblenz 26, 315'
 Koch, Heinrich 50, 321, 322
 Koeler of Koelars, Geert. Zie Gorten, Goert Koenen, Johan 108'
 Koixs, Tilman 124
 Korffers, Johan 353
 Korffers, Siis 353
 Koten, Kerst 126
 423

 Koudekerke. Cornelis van 60, 64, 81, 102-107, 163, 336, 339, 353
 Kouter, Jan 222
 Kramer, Heinrich 2281
 Krefeld 75'
 Krein (te Monjoie) 408
 Kremers, Herman 348
 Kremers, Thonis 41
 Krufft, Heinrich 303
 Kuhlen, Marie von der 302
 Hühler, J. W. 56, 84', 95', 302', 306', 309', 375
 Kupers, Anna 238
 Kupers, Enken 410
 Kupers, Thijs 354

 L
 Laenaken, Lieben van 132
 Laenen (kanunnik) 230'
 Lambarius, Heinrich 317
 Lambert junior (te Luik) 23
 Lambert (te Maastricht) 77
 Lambertus, Franciscus 284, 285
 Lambertus (secretaris) 137
 Lamboye, Genoel 68, 108'
 Lammen, Hill 410

Lanaken, Gheet van 117'
 Lanckman (te Maastricht) 118
 Landen, Johan van der 2238
 Langenrade 406
 Lasco (Laski, Johannes a 35, 173, 177, 178, 192
 Lask 178
 Lat, Frederik de † 325'
 Latomus, Barthelemi 363'
 Latomus, Jacobus 15, 184
 Latomus, Lambertus 315'
 Lattenhouwer, Airt 224
 Lattenhoutter, Thysken 224, 225
 Laureys (kleermaker) 189
 Lausanne 271'
 Léfau 276
 Leek (Leke, Lieck), Djerik van 96, 115, 116, 117, 120, 121, 122, 135, 140
 Leeuwarden 357, 363, 369
 Lehmann, Alfred 230, 234'
 Leiden 279', 290, 294
 Leiden, Jan van 28, 70, 94, 951, 111, 112, 279'
 Leinigen (Wederdoper) 406
 Leisken (te Blikhoven) 406
 Leitgen (Wederdoper) 307, 406
 Lenmen of Lemken. Zie Cremers,
 Lommen Lemmens, Philips 355
 Lenard (bakker) 329
 Lenart (bode) 220, 2211
 Lenart (te Maastricht) 137°
 Lenart (Wederdoper) 114
 Lenartz, Simon 141
 Leunden 87
 Lenoir, D. 5', 17, 46, 154'
 Lensen, Anna
 Lanssen, Hevn 109
 Lenz, Max 73
 Leo X 371
 Leo XI 104, 385
 Leonard (linnenwever) 353
 Leonard (te Rolduo) 270
 Lepelmakers (familie) 98'
 Lepelmakersse, Gheet. Zie Eysskens.
 Lepelmekers, Jansz 142
 Leut, Henrick van 233
 Leuth 63, 332
 Leuven 3, 4, 5, 15, 35, 36, 1146 168. 169, 170, 173, 193, 195, 198, 200-215, 251, 252,
 253, 257, 259, 260, 264, 268, 270, 2736 279, 280. 281, 282, 283, 285, 286, 287, 288,
 289', 290-293, 295-297, 360363, 367, 368', 371, 372, 376, 378
 Leuven: Sinte Geertruude 183, 193, 206. 210, Sint Jacob 184, 192, 194, 199, 262.
 Kapel 204; Sint Pieter 194, 196, 206-211, 249
 Levens, Jan 89

Levens, Tryn 89
 Lévrier, Henri le 24
 Legsen, Pauwels 352-355
 Libert, François 275
 Libres, Jater † 328-330, 332, 354
 Libres, Willem 328
 Lichterwald 302
 424

 Lier 264, 266
 Lier, Wouter van 159
 Liessees 262
 Liesvelt, Jacob van † 159. 200., 293
 Ligne, Jean de 244
 Limbourg of Limburg (stad) 681, 271,
 Limbricht 307, 322'
 Lin, Thijs van † 342, 352, 355
 Lindanus 4', 43, 45, 168, 363-370
 Linde 118
 Linewever, Goeswin 135
 Linewever, Simon 135
 Linenwever, Simon 118
 Livm 711
 Linnich 83, 308, 309, 322', 406
 Locht, Aerndt van der 220,
 Lodewich (te Aken) 3031, 407
 Lodewick (schout) 355
 Loe, Johan van 40
 Loe, Wessel van 40
 Loecht, Catrin van der 83
 Loeckens, Henrick 90
 Loemel, Johannes 103, 383
 Lonchay, H. 19
 Longeharage 273
 Los (ambt Montfort) 350
 London, familie 370
 Loumants, Peter 410
 Lovendaal, Jacob van 71, 324
 Lavenich 407
 Loyola, Ignatius van 263
 Loys (-Minderbroeder) 195
 Lübeck 406
 Luik passim
 Luik: St. Andreas 381. Sr. Barthélemy 4, 3161. Ste. Croix 4. St. Denis 4, St. Jean
 l'Evangeliste 4. St. Lambert 3, 10, 152, 244, 2471, 2486 250, 358, 359. Sta, Maria ad
 fontem .381. St. Martin 4, 10, St. Nicolas 122. St. Nicolaas ad transitum 381. St. Paul
 4, 10, 152, 2483. St. Pierre 4
 Luther 13, 14, 15, 17, 43-48, 69', 105, 229, 251, 279', 282, 284, 285, 287, 290, 292,
 294, 295, 316, 318, 319, 320, 344, 371, 374, 385
 Luttens, Peter 223' M.

Luyd, Arnold (van Tongeren) 165, 166, 250', 260
 Luxemburg 3
 Lvneweffersse, Truytgien 136
 Lynenwever, Goesken 121
 Lynenwever, Symon 121
 Lyon 245, 293
 Lysken (te Maastricht) 76
 Lysse, Jan Diericks † 87, 121

M

Maasdijk, A. Ch. J. van 378
 Maaseyk 25, 45, 308, 315', 330, 352-355, 407
 Maastricht passim
 Maastricht: St. Jan 86, 222, 2231, 2781. St. Matthijs 224. St. Nicolaas 79, 81, 83, 97', 1171. O.L. Vrouwe 4, 79'. 81, 83, 85, 991, 150, 248'. St. Servaas 4, 83, 132, 110, 1241, 128, 150, 1631, 191', 222, 223'. Vrijthof 7, 96, 97, 99, 123, 124, 135, 145, 218, 234, 237', 239, 300', 372
 Macco, H. T. 270
 Machom 324
 Macquerau, Robert 236
 Maechs, Johannes 391
 Maar, Servaes van der 911, 217, 218
 Maes, Jacop 2391
 Maessen, Symon 410
 Magy (te Namen) 33
 Mainz 177
 Malcote, Marie van 187, 188
 Maldonado, Daniel de 273
 Maloteau, Francois 276
 Maltournay, geslacht 19
 Manderscheidt, Everhard van 156
 Manderscheidt, Herman van 358
 Mansfeld, Johann Gebhard von 358
 Mantclius 163
 Manuel, NicLaus 296
 Marburg, 44, 294
 Marck, Erardus van der 3, 6, 8-12, 33, 34, 65, 74, 75, 81, 102, 108, 124, 125, 126, 127, 143, 149, 152, 154, 157, 163, 218, 219, 243, 250, 254, 260, 263, 371, 376, 377, 379, 386
 Blz. 425

 Marck, Philippus van der 156 Marck,
 Willem van der 156 Maria (te Weert) 409
 Maria (vrouw van Wynantz) 407, 410
 Marie (te Saeffelen) 117
 Marie's, Catharina 345
 Marienbourg 246, 273
 Mariendael 411
 Marischal, Godefroid 24
 Marmailhe, Jean le 23

Marnix van St. Aldegonde 345', 357, 368
 Marot, Francois 275, 276, 277'
 Marozen, Hendrik 27, 165, 166
 Marsilius van Padua 285
 Martini, Egidius 103, 383
 Massies, Willem 139
 Massures, Godeffroy des 274
 Maternus (bisschop) 165
 Mathysen (= Mathias van Aken) 313'
 Mattheus (priester) 196, 197, 198, 206, 211
 Matthijs, Jan (Middelburg) 137
 Matthijs, Jan (Munster) 94, 95'
 Maximiliaan I 423
 Mayken (te Maastricht) 140
 Mechelen 3, 163, 196, 238, 284, 285', 357,
 Meren, Paul van der 270
 Meerssen, Leonard van 149', 238
 Meerssen, Tryn van 238
 Meeskens, Heyloff 391
 Megen 345
 Meindersma, W. 362'
 Meisters, Jenne 86
 Melaers, Simon j 26, 374
 Melanchton 38, 44, 60, 171, 173, 215, 284, 285, 287, 292, 293, 294, 316, 318, 319,
 Meldert, Cornelis van 262
 Mendoza, Francisco de 174
 Mercator, Gerard 182
 Merchiem 262
 Mercier, Piron Ie 30
 Mereken (te Born) 406
 Merckwest 237'
 Mercxern 137
 Mernede (Merode), Ulrich van 126
 Meroede, Anna Scheiffart van 60'
 Meroede Willem Scheiffart van 126
 Mensen, Drees van 91
 Merten (molenaar) 96
 Mertens, Covert f 264, 265
 Merula, Angelus, 261
 Mesch, Jenneke van 238, 239
 Mesmeker, Jacob 142, 143, 144, 225
 Metken j 136, 325-327, 354, 398
 Metsys, Kathelyne j 114', 193-195, 205', 209', 212, 215'
 Metzemaker, Dirick 225
 Maurice, Alizons 33
 Mewis, Jan 266
 Mey, Jan van der 267'
 Meye (vroedvrouw) 88
 Meyers, A. 150'
 Meyhoffer, J, 33, 164, 227, 271, 272, 273', 274', 277

Meyken (van Cleynenmerssen) 70
 Meynt (vrouw van H. Bisman) 89
 Meyskens, Hyloff 235, 236
 Michel (barbier) 116
 Michel (kapelaan) 224 Middelburg 357
 Mierdmans, Steven 295
 Mignon, Godefroid le 24
 Millen 40, 65, 92, 93, 124', 300, 301, 302, 307', 308, 316, 322', 335, 406, 407
 Moens, Goris 211'
 Moormeester, Gottschalk 235
 Moervelt 113
 Moes, Jenneken 234, 235, 239, 391
 Moes, Meyken 391
 Meesmeer 346
 Moine, Jean le 23
 Mol, F. De 212
 Molen, Hendrik van der 261
 Moleners, Elsa 69
 Monhemius 311, 316, 321'
 Montaigne, Jan 166
 Montegnée, Jean de 23
 Montenaken 92, 236
 Montenaken, Tossé van 87, 93'
 Montfort 307', 324, 325, 327, 330, 331, 343, 345, 347-350, 352, 353, 355, 398, 399
 426

 Montjoie 303, 308, 408
 Montjoie, Maria van` 304'
 Montmorency, de 244
 Moorrees, F. D. J. 5'
 Mordersheint 53
 Moreen S.J., E. De 6, 168. 236'
 Mortrou, Senton van 238
 Mosellanus, Petrus 294
 Mottenkop. Zie Stupman, W.
 Moulaertz, Peter 68, 1442
 Moularts, Willem 150'
 Mouten, Wilhem 119
 Mouxs, Jan 109
 Mulart, Peter 84
 bialen (-Mouten), Jacob 135, 140, 141
 Mulkeman, Jean 23
 Mulstroe, heer van 53, 54, 72
 Munster 42, 50, 52, 54, 70, 71, 72, 73', 87, 86, 94, 95, 96, 98, 100-113, 117, 118, 120,
 123, 124, 215, 2551, 301, 309, 310, 315, 316, 318, 319, 326
 Munster, Sebastiaan 285, 288, 293
 Münstereifel 3221
 Munstergeleen 3111
 Munters, Christiaan 20, 23, 25, 26-29, 1131, 115', 120', 123, 142, 154, 161, 162, 163,
 235', 236, 263, 310', 375, 376

Munten, Joris (Georges) 26, 27
 Munters, Marsilis 26
 Murmellius, Joannes 291
 Mutsemeker, Johan 145
 Mutsemeker, Peter 91
 Mutsemeker, Philip † 91, 98, 119
 Mutsemeker, Steven 91, 119, 135
 Myconius, Friedrich 38
 Myrbach, Nicolaas von 59

N

Namèche 273
 Namen 3, 33, 164, 236, 237, 256', 260, 272, 273. 274, 276, 277, 2781, 287, 357, 360, 361, 372
 Namen: Saint-Aubain 275, 277
 Namen: Saint-Loup 276
 Namur, Jean de (Jamolet) 18
 Nassau, graaf Willem van 318'
 Naeer Johan de 223'
 Nelen (vrouw van R. Ketelbueter)t 117'
 Neelken (vrouw van Michiel de Racymackere) 399
 Neil, Peter van 218
 Neisgen (te Maastricht) 308, 407
 Neissjen (dochter van Fr. Gaebel) 406
 Keulen, Jan 307', 328, 330, 331
 Neuten, Niesken 411
 Neurenberg 113', 288
 Neuss 72, 267'
 Neuten, Leren 307', 330, 331
 Nicodemus 181
 Nicolai, Adriaen 328, 351, 363, 364
 Niel 49
 Niel, Andries van † 26
 Niesert, Jos, 48, 711
 Niessen, Lietgen 71
 Nieuwstad 65, 67, 71', 324, 348, 349, 354, 370
 Nigri, Philippe 247, 356, 358
 Ninivé 265
 Niquet, Charles de 251, 254, 261
 Nivelles 33
 Nonfacis, Geet 236
 Notredame, Michael 282'
 Nullen (Minderbroeder) 80'
 Nullens, Barb 134
 Hijen, Jan van † 116-119.
 Nyhoff, Wouter 84', 2912
 Nijmegen 139, 221, 237', 261, 288, 316, 342, 368, 370
 Nyss, Pouwels 219
 Nyss, Thomas 68

O

Obbicht 63, 370, 406, 411
 Odenkirchen 50, 51, 63, 72, 308, 408, 410
 Odenkirchen, Odilia van 64
 Oecolampadius 691, 282, 284, 288
 Oemecken, Gerhard 38
 Ooms, Jan 260
 Oest, Alveradis van 58'
 Ofhuys, Kaerle 209, 214
 427

 Oldeneyk 41, 48
 Oliesieger, Doctor 40
 Olmissen, Heinrich von 54, 301, 321'
 Onghena, Jan 2592
 Oostenrijk, George van 150', 161, 215, 243250, 253-256, 259-263, 276, 277, 286, 291, 2981, 312, 333, 334, 341, 343, 374, 376
 Oostenrijk, Margaretha van 19, 152
 Oostenrijk, Maximiliaan van 356
 Opgrimby 25
 Orsbach, geslacht von 321°
 Osnabrück 50
 Ossenbrug, Jacob van 53, 54, 57, 59, 63, 70-72, 307
 Ottenheim, Matthias Cervaes va † 3015 303
 Oltenrath 262, 319
 Oudaert, Nicolaas 203
 Ousbergen, Jan van 159
 Ousbergen, Josse van † 159, 187, 189-192, 194, 196-i 99, 201-205, 206, 208, 209, 210, 213, 2141, 295, 296
 Ousbergen, Merten van 206
 Overbeke, Jacob van 127
 Overbunde, Herman van 68
 Overdam, Hans van † 264
 Overmaas 164

P

Pacinus, Salvator 358
 Padua, Marsilius van (Patavinus) 285', 288
 Pan, Jeronimus † 137, 138
 Palant, Andries van 129', 1506, 246, 298', 391
 Palant, Werner von 43, 47, 51, 57-59, 63, 70, 93, 321
 Paliand, Dietrich 59'
 Palm (molenaar) 119
 Palmen (te Langenracle) 406
 Palmen, Palmken † 307
 Palmen, Petergen 410
 Palucle, Arnold de 103, 383
 Pannarius, Lambert 23
 Pannesleger, Gligs 144

Parma, Margaretha van 1301, 1931, 232, 344, 347, 350, 361, 363, 365, 366
 Parmenthier, Jean le 24
 Paquay, Jan 165
 Parijs 289, 293, 294, 297
 Passart, Goesse 219
 Pastor, Adam 308, 328, 410
 Patter (schoenmaker) 114, 115
 Paulus (apostel) 393, 396
 Paulus II 289
 Paulus III 33, 153, 244
 Paulus IV 356, 357, 358
 Paulus V 363
 Pauw, Jan 93'
 Pauwels, Dries 109
 Peelt, Josse de 23
 Peer, Johan van 144, 145
 Peerboems, Geet 239
 Peet, Jean † 164
 Pélerin, Adr. L. 124', 269'
 Peller, Jean 23
 Pellser, Dieric (der) 85, 86-87, 98, 121, 135, 140
 Pelsler (Peltzer), Antoine 270, 271
 Perbouni, Merten † 73, 114-115
 Pellens, Herman. 400
 Perpetua 99
 Peter (beul) 113'
 Peter (te Aken) 137'
 Peter („die cremer") 329
 Peter (te Dremmen) 407
 Peter (te Maastricht) 225
 Peter (pastoor) 236
 Peters, Frans Siete 77, 55-87, 118, 131
 Peterss, Niclaes 290
 Petit-Rechen) 382
 Petrus (apostel) 393, 396
 Pfefierkorn, Johannes 296
 Philippens, Jan 310'
 Philippevale 246
 Philips de Goede 356
 Philips (lakenwever) 354
 Philips II 764, 151', 246', 257, 276, 277, 356, 357, 358, 359, 361, 363, 369, 378.
 Phocas (keizer) 395
 Pierson, Allard 215
 428

 Pighius 294
 Pilosius, Jean 23
 Pirckheimer, Willibald 288
 Pirenne 96, 309', 377
 Piron le bollengier 23

Pitzwegge. Zie Bloemendaal, Jan van
 Pius IV 321', 358, 363
 Ploechmeker, Steven 220'
 Podkeux (geslacht) 19
 Pointre, Pierre le 33
 Poison, Gilles 23
 Portiers, Guillaume de (Pictavia) 247, 344, 345, 347, 350
 Poitz (te Gladbacherbroich) 407
 Pole, Reginald 25
 Pommeranus, Jeannes 284, 285, 288, 319
 Pompilius, Numa 281
 Ponderemey, jehan de 33
 Pondioes, Gerard 25
 Ponsard, Nicolas 156
 Posen 230
 Poultain, Valérand 177, 179
 Poulet, Emond 256
 Pourreau, Pierette 237
 Praepositus, Jacobus 13, 184'
 Prent, Remigius 128
 Prins, Floris 13»
 Proces, Toussaint 24
 Promtner, Dionysius von
 Pytersom 124'

Q

Quadt, Jan van 63
 Quaedt (geslacht von) 321',
 Q uick, Willem 349
 Quintijn (te Leuven) 199

R

Radermachers (= Lammen, Hill) 410
 Radermekers, Joestien 391
 Raemekers, Beatrix 143
 Raemekers, Goirt 143
 Raeymaecker, Johan 343
 Raeymaeckers, Goirt 328
 Raeymaeckers, Jater 982
 Raeymaeckers, Liisken 330
 Raeymaeckers, Peter 329
 Raeymakere, Michiel de 326, 399
 Raeymakere, Neelken de 326
 Rahlenbeck, Ch. 46, 124', 136 179, 232, 239, 247, 253', 269, 270, 271, 277, 360'
 Raiffer, Hans (Schmidt, Hans) † 304'
 Ramakers (Radermecher), Reinicken, 307, 406, 409
 Ramecher, Wilhelm 407
 Rameker, Jan 115
 Rameker, Lyenerken 115
 Rameker (te Maastricht) 225

Randerath 311, 318, 322'
 Randerode, Wilhelm von 318
 Ratheim 52, 53, 301, 321'
 Rayensteyn, Josse 362, 363'
 Raye, Jan van 390
 Raymekers, Guesken 235
 Recklinghausen, von 315', 321'
 Reekamp, Johannes 178
 Redlich, Otto 40, 52, 169, 300, 308, 313, 314
 Regensburg 232'
 Regenwort, Herman 98'
 Reickhem, Roprecht van 124'
 Reinier (te Maastricht) 91
 Remacle (te Tro = Trooz) 382
 Remys (te Maastricht) 131, 134
 Rembert, Karl 55, 594, 70, 72, 73, 74, 95', 95', 98', 137, 300, 3061, 309, 376
 Remunde, Christoffel van 285, 312
 Reneri, Johan 23
 Rennenberg, Herman van 248
 Rennenberg, Willem van 38, 59-63, 69, 102, 103, 248', 321, 384
 Rentbour, Collin de 272
 Reuchlin 296
 Reusch, Fr. Heivr. 279', 2828 291
 Reussenberg (Ruyschenberg), heer von 53, 321"
 Rey, Arnold 254'
 Reynout 391
 Rhegius, Urbanus 296
 Rheydt 321'
 429

 Richardat, Francois 361
 Rieken, Clais 410
 Riemsleger, Dierick 88
 Riemsleger, Herman 77, 92, 109'
 Rillaert, Mattheus van 186, 187, 188, 190, 212°
 Ritsaert (te Aken) 13»
 Roederkerken (Rodenkircilen) 137'
 Roelants, Lodewijk 35
 Roelsius, Paul 209'
 Roeren, Anna en Maria en Peter uff der 408
 Roerich 53
 Roermond 3, 43, 71°, 124', 291, 311, 312, 313, 315, 331-336, 341-348, 352, 354, 355, 357, 360, 363, 364, 365, 369, 370, 406
 Rogiers, Aechtken (Agathe) 196
 Rogiers, Jacob 195, 197'
 Rohtmann, Bernt 93, 94, 111, 112
 Rol, Henrick † 43, 47, 48, 50, 58, 70, 85, 91', 93-102, 107, 110, 111, 112, 113', 115, 116, 117, 119-124, 1301, 139, 215, 217, 372, 388, 389
 Rolduc 269, 270, 271
 Rome 48, 216, 245, 322, 356-360, 371

Rommershoven, Jannes van † 161, 162
 Ronse 259'
 Roosbroeke, Anneke van † 264, 265, 266
 Roosteren 308', 325, 326, 330°, 354, 370, 398, 399
 Rovere, Paul de 183-188, 193-197, 200, 201, 206, 208, 210, 211', 212', 362
 Rose, Renkin 24
 Rosemond, Godschalk 35
 Rasmeeer 267'
 Rosmers (Rosmaels), Antoinette van j 187, 189, 191, 192, 194, 195, 197, 198, 199, 201, 212, 213, 215'
 Rosseau, Jan 131
 Rossum (= Gillen, Marten) 266
 Rossum, Maarten van 194, 207, 210, 222', 246'
 Rothem, Gilis of Gijsbert van. Zie Aken, Gillis van.
 Royen, Catharina 25
 Rueremunde, Heyn van 90
 Rulandt 332'
 Russel, Jos. 315'
 Russelberg 194, 201
 Rutten 235
 Rutten, Jan 114
 Rychartz, Noch 73
 Rycke, Hendrik de 191
 Ryckhon 63
 Ryssel 152
 Rythove, Martin van 361, 363,
 Rothoven, Pieter 183, 184, 206, 212', 213

S

Saellelen 64, 70, 307°, 308, 406, 409
 Saiwyer, Henri del 276
 Salden, Johann 317
 Saline 236'
 Salomo 396
 Sanders, Cloes 225
 Sapiens, Simon 18, 23, 167, 221', 260, 275
 Sarcerius, Erasmus 285, 318
 Sargiewever, Peter 87
 Sarta, Jean de 156
 Sarton, Anselot de 33
 Sassen, Servaes van 279, 283,
 Sceper, Jan 91, 118, 135
 Schaffen 267'
 Sehats, Jan † 189, 200', 201, 205, 211, , 212, 214'
 Schaumburg, Adolf van 244'
 Schaumburg, Antoine van 248
 Scheffer, J. G. De Hoop 68', 71', 75, 325, 326', 327'
 Schenek, Jehan 411
 Scherys, Heyn 74
 Schimmen 120

Schennen 53
 Schlaeff, die Geirhart in die smytz) 410
 Schleiden 168
 Schloesmecher, Thomas 62'
 Schlosmechers, Geirtgen 407
 Schmidts, Borchart 71'
 Schoemecher, Hermen 410
 Schoemecher, Peter 54
 Schoenlepper, Heinrich 408
 430

 Schoenmaker, Jan 141
 Schoien, Jan 92
 Schoonbroodt, Ed. 254'
 Schaonbroodt, J. S. 254'
 Schrueder, Nellis 408
 Schrynemecher, Ercken 406, 410
 Schägelin Marie 233
 Schwarzenberg, von (kanunnik) 321,
 Schwenkfeld, Caspar 93
 Sclercx, Catherine 195-197, 198, 209
 Sclercx, Elisabeth 188', 195-197, 209
 Sclercx, Jozyne 197
 Scoeffs, Jan 26
 Scoenmaecker, Yven 86, 87, 135
 Scoenmeker, Hery 118, 122
 Scoenmeker, Jan 166, 117, 118
 Sclinier, Gérard 24
 Sclinier, Petitjean 24
 Scroijsen, Jan 127'
 Scruers, Daniel 88
 Scruers, Janus 217
 Scruers, Marie 120
 Scruers, Reinier 217'
 Scruers, Steven 120
 Sedan 2531, 278', 315'
 Segenberk, Tilman van 167, 260
 Segens, Lenss 88
 Selstein, Trincken von 406, 407
 Seine, Jean delle 23
 Sepp, Chr. 94, 95, 279', 282', 294, 295', 296', 297
 Servet 44, 288
 Servatius (bisschop) 165
 Sichem, Eustachius van 15
 Steken 22
 Simon (linnenwever) 117
 Simons, Menno 55, 302, 308, 325, 327', 328, 330, 331, 377, 398, 399, 409, 410
 Simpelteld 271
 Sint-Agnes 165
 Sint-Cruys 108'

Sint-Huibrechts Hern 236
 Sint-Jeest 348
 Sint-Joris Weert 215'
 Sint-Lambrechts Hoek 161
 Sint Maartenvoeren, Eva van 238
 Sint-Omer 357
 Sinte Peter, Frans van. Zie Peters.
 Sint-Pieter 85, 86, 124, 126, 130, 184, 264
 Sint-Truiden 4, 9, 124', 264, 303, 379
 Sittard 41, 92, 102, 300, 307, 311, 312, 313, 314, 315, 329, 346
 Sittard, Herman van 308, 410
 Sittard, Steven van 132'
 Sivré, J. B. 291'
 Slachtscaep. Henrick † 42, 48, 49, 50-52, 58, 63, 64, 741, 75, 951, 311
 Sleidanus, Johannes 168
 Sloetmeker, Jan 81', 108
 Sinters, Jan 104, 384
 Smeetz, Henneken 85
 Smeitgen, Jan † 54, 56, 1 731, 87, 92', 98, 111, 113, 116, 118, 119-123, 135, 136138,
 325, 326, 373, 374, 399
 Smetius, Johannes 3151
 Smit, Dietrich. Zie Fabritius, Theodorus.
 Smitz, Ytgen 141
 Snyers, Aertken 328, 411
 Snyers, Liiske j 982, 328, 330
 Snyers, Metgen 328
 Socinus 44
 Soest 52, 318, 321
 Sonnius, Franciscus 185, 215', 261, 262', 332, 342, 343, 356, 357, 358, 361, 362, 367,
 Soto, Pierre de 174-176
 Spa 7
 Spaen, Goswin 53
 Spaen, Marie 53
 Spangemeker (op de Gr. Gracht te Maastricht) 84
 Spangemeker, Frans 92', 135
 Spangemeker, Joers 122
 Spangemeker, Mathys j 55, 91, 116-118, 119, 120, 224'
 Spangemeker, Merten 115, 122, 123, 135 Spangenberg., Johann 316
 Specke, Jan' 138
 Specker, Lenart 354
 Speckers, Leonhard 73
 Spee, Friedr. von 232
 431

 Spelroeken, Johannes, Zie Bosch, Jan van den
 Spiel Yngelmann von 318
 Spiets 127, 223.
 Splinter, Jan 159, 200
 Spoorier, Tilman le 24
 Sprenger, Jacob 228'

Spy 272
 Stad), Jan 130
 Stalbergen, Johan van 341, 349, 351, 352
 Stalbroich 307, 407
 Starre (Stair), Thyrs in die. Zie Spangemaker, Mathys,
 Stas, Anna 235
 Stavelot 7
 Skin 315'
 Stercke, Ganst us de. Zie Ischyrius, Christianus,
 Steven, Jan
 Stevens, Jan, 52, 55. 64-70, 102, 219
 Stevens, jonker 310'
 Steyn, Meycken van 121
 Steynmetscr, Jan 380
 Stin (vroedvrouw) 117'
 Stockheim 124', 151, 223', 263, 326, 399
 Stocx, Goris 188, 189, 194', 195-198, 200, 201, 2023 206, 208, 209, 210, 213, 214,
 Stalberg 19, 321'
 Stommel, Peter 343, 344
 Stordeur, Jean 19'
 Straatsburg 19, 73', 93, 137, 180, 215', 2926 293, 301, 3031
 Strabach, Walraft van 327, 404 •\
 Straedorp 137'
 Straeten, Laurent van der 197, 200, 201, 210
 Straetgens, Jacob 71'
 Stralen 732
 Stralen, Gottfried 48, 50
 Stralen, Anthonius van 2790, 2892
 Straten, van (raadslid) 328
 Strick, Dirk 261
 Strithagen, Werner van 119, 220'
 Strijbosch, Hedwig 258', 268, 269, 276
 Stryrode, Godfried 185, 260, 261, 269
 Stucken, Geeten von 410
 Stopman, Wilhelm 74
 Sturm, Johannes 168, 294
 Susteren 25, 37, 49, 50, 73, 74, 83, 92, 93, 95, 109, 300, 302, 311, 312, 313, 315, ,
 317, 347, 549, 354
 Susteren, Peter van 71
 Swaelen, Joris 134
 Swaelen, Servaes 118, 121, 135, 140
 Swalmen 55, 331, 333
 Sylvius, Grégoire 260, 275
 Symon 382

 T.
 Tack, Hermann 55
 Tanner, Adam 232
 Tapper, Ruard 171, 176, 184, 188, 256, 259, 261, 262, 269, 367
 Tasch, Peter 73

Tauwell-Jakob 71
 Tegelen 350, 351, 352
 Temploux 273
 Tendu, Berna de 122
 Ter Linden 209
 Teschemacher, Werner 315'
 Teta 308
 Teuwalt (prediker) 354
 Theate 3561
 Theulx, Jehan de 33
 Theux 7
 Théroutanne 3, 356
 Thewet (beul) 113'
 Thienen 187
 Thiernesse, Jean 22
 Thierry, Arnando 33
 Thiis (prediker) 354
 Thisnes 164, 272
 Thoenis (te Bonn) 408
 Thoenis (te Maastricht) 131
 Thomasius, Christiaan 233
 Thys, Goaren (Goidert) 266
 Thys, Griet 235, 391
 Thysens, Jehan 2032
 Thysges, Gierken 74
 Thysken (man van Mariken Vreneken) 326, 399
 432

 Thvss, Peter 89
 Tieleman, Gilles † 201, 203', 204, 205'
 Tihon, Camille 247', 321', 357", 3581, 359'
 Tilman Oskens 166
 Timmermans, Claiss 308'
 Timmermans, Meycken 121
 Timmermans, Peter 353
 Tindale, William' 184', 186'
 Titelmans, Pieter 259 283', 284', 297, 359, 367, 378
 Tollener (Tulscryner), Floris 237'
 Toilet, Marie 21
 Tommen, van der (te Leuven) 191, 206
 Tongeren 4, 50, 124, 165, 167, 260, 261, 374, 391
 Tongeren, Arnold van. Zie Luyd, Arnold
 Tongeren, Henrick van. Zie Slachtscaep, Henrick
 Tongeren, Lenart van 331, 349
 Tongrinne 237
 Toorenenbergen, J. J. van 290, 368'
 Torgair 44
 Torne 370
 Torre, Jacques de la 361
 Torrentius, Levinus 358, 359

Tourneur, Jehan le 23
 Trente 232, 247, 248, 323, 361. 362, 363, 367
 Tricht, Jan van. Zie Smeitgen.
 Trien (te Limbricht) 407
 Trier 81
 Triin (te Maaseyk) 354
 Tringen (te Saeffelen) 406
 Tringen (te Vissersweert) 406
 Trinn (te Dremmen) 407
 Tryuken (te Maaseyk) 354
 Tryne (te Odenkirchen) 408
 Tsraets, Lonken 236'
 Tsraets, Odilia 236'
 Tuinstra, A. M. H. 125'
 Tussesibroich 53, 322'
 Tymermans, Paes 83-84
 Tymmerman, Clais 409
 Tymmerman, Collae 127'
 Tymmerman, Henrick (Heyn) † 88, 97, 117, 118, 119, 122, 134'
 Tysnach of Tysnacq (te Leuven) 191, 206
 Tzielen, Steven. Zie Mutsemeker, Steven.

U

Ubach, 271
 Unna 74, 315
 Urbain (geslacht) 19
 Urmond, 406
 Urmond (Virmond), Anna van 64
 Utrecht, 71, 95. 96, 137', 244, 261, 275, 279,

V

Vaals 270
 Vaarder, Peter de 400
 Valck, Gubbel inden 1256 126
 Valck, Jan inden 113, 123
 Valcken, Jacob 144, 145
 Valdes 289', 297
 Valencia 157, 243, 245, 248, 249
 Valenciennes 273, 274
 Valkenborch, Gertruidt 52
 Valkenborch, Jan 52, 54
 Valkenburg 53, 124', 127, 131, 233', 270, 325, 327, 398, 404
 Valige, Collard 24
 Vandenbergh, Arnould (Arnt) 210
 Vandergrave, Henrick. Zie Rol, Henrick.
 Veen, J. S. van 313', 324, 327', 333, 335, 336, 343, 3481, 349, 350, 363', 365, 366
 Veere 114'
 Vele of Vele, Jan in de(n) 93', 115, 117, 122, 135, 141
 Velen, Geurt 140, 2171, 219, 225
 Velsen, Goethart 64

Velaius, Justus 303
 Venlo 71, 74, 138, 261', 310, 322, 324, 332, 336, 338-343, 351, 355, 372
 Venrode, Lambert Nicolai von 62
 Vercken, Jan van 60'
 Vernenberch, graaf van 149
 Verstege, Jan Gerrits (Anastasius Valuanus) 215'
 Verviers 7, 382
 Vicart, Jan † 189, 190-191, 200', 212, 214'
 Vierlingsbeek 324'
 Viglius 106', 223, 256, 356, 355, 361, 362, 367
 433

Viit (te Gladbacherbroich) 407
 Villarn, Nicolas le † 272
 Vilvoorde 186
 Vinck, Otto 137'
 Vinne, Dionvsius 43, 48-50, 55, 741, 92, 139', 317, 320
 Vissersweert 302, 308, 325, 327, 328, 330, 3397 398, 400, 407, 410
 Vivegnis 150
 Vlaanderen, Christiaan van 260
 Viaminx, Marie † 264, 265
 Vlotten. Johann von 401, 313
 Vliermael 26, 161, 162, 268
 Vlixbona 288
 Vlodrop, Balthasar van 332, 333
 Vlodrop, Willem van 63-64, 321
 Vlytinge's 144, 330'
 Voegel, Henrich inden 89', 109. 131
 Voes, Hendrik † 13, 160'
 Volkerinckhove 2091
 Volmoelen, Merten indie 93', 117, 118, 121
 Vorsetaar 129'
 Vorsternsan, Willem 296
 Vorstius (te Leuven) 191, 197
 Vorstius (aartsdiaken), Peter 156
 Vos, Karel 55, 56, 3067 327'
 Voss, Jan 25
 Vrencken, Clara † 326', 327, 398, 404
 Vrencken, Geerken † 326, 399
 Vrencken, Gielis 331, 398
 Vrencken, Jacob 325, 398
 Vrencken, Mariken † 326, 399
 Vrencken, Mariken (Jacobsd.) 326, 400
 Vrencken, Metken. Zie Metken.
 Vrencken, Peeter † 399
 Vroenhof 235, 2362, 257'

W

Wachterdonk 71', 324
 Wackernagel, Ph 304

Waldeck, Franz von 42
 Waldfeucht 302, 318, 319
 Waldus, Petrus 375
 Walembourg 275
 Walenrode, Jan van 6
 Walga (geslacht) 243
 Wandelin (te Namen) 33
 Warmt, Jean 164, 272
 Wanray, Peter tho 71
 Warendorf 48
 Waris, van (baljuw) 219
 Warnier (te Petit-Rechain) 382
 Waroux, de (maitre d'hotel) 361
 Wasseige 164, 272
 Wassenaar 370
 Wassenberg 37, 40, 42, 50, 52, 54, 70, 71, 72, 93, 94, 95, 275', 300, 316, 317, 319, 322', 47
 Wassenberg, Hendrik van. Zie Rol, H.
 Waulsort 128
 Wauthier, Henri le 21
 Wauthier, Isabella 21
 Weber, Frantz 306
 Weerdereid 398, 399
 Weert 103, 260', 308, 332', 339, 370, 384, 403, 409
 Weidenbach 141
 Well, 308, 329, 331, 332, 333, 351, 368, 409, 410
 Wellens, Margriet 187
 Welters, A. E. H. 99'
 Welters, H. 358
 Wendelmoet (Claesd. van Monnikendom) † 99', 160'
 Werve, Johan van de 388
 Werve, Willem van der 141
 Westenberg, Aert 1372
 Wever, Johann 408
 Weger (Wier), Joannes 231-232
 Wezel 19, 40, 71, 95, 137', 253, 272, 316, 321
 Wickrath 36
 Wiclif, Johannes 285, 287
 Wied, Herman van 41, 333, 334
 Wievell, 351
 Wilhelmstein, 322'
 Wilhelm (schrijnwerker) 354
 Willem IV (van Gulik) 44, 231, 232, 269, 270, 312, 313', 3217 322
 Willem (wagenmaker) † 27
 Willemart, Jacques 274
 434

 Willems Az., Leonard 2964
 Willeuesy 237

Wille Giis der 331
 Wimmertinghen, Goecken † 26
 Winant, Gaspard † 273
 Winckel, Mr. Thomas in den 340'
 Wismar 55
 Witten, Jan 167
 Wittenberg 44, 45, 49, 173, 215, 285 316, 320, 347
 Witzel (Wicelius), Georg 49, 288, 316
 Woerden, Hugo Jansz. van 159
 Wolffseiffen 408
 Wolfshage, Hevnrick van 224
 Wordels, Gerardt 353
 Wordels, Johan 353
 Worms 290, 297, 363
 Wouter (te Pelt) e 28
 Würm 319
 Wurtenberg 293
 Würzburg 230', 232'
 Wynantz, Maria 307'
 Wyre (te Kleef) 409
 Wyngaert, Jan Ooms van 260
 Wyngarden, Johannes van 167
 Wypart, Guillaume 21
 Wyshooff, Lucas 152,
 Wytenhorst, Johan van 325, 327, 331, 350, 352

X

Xuhon (Souxhon), Thierry 23

IJ.

IJken (vrouw van G. De Corner) 400
 Yperen 31, 34, 144', 356, 357, 361
 IJsebeels, Enken 74
 IJselsteyn, graaf van 149
 Ysenbroech 115, 117, 118, 121, 123, 301, 328
 IJsenbroeck, Lenard van 72-7 3, 139', 328
 IJsselstein 93
 IJven (schoenmaker) 140, 225

Z.

Zeilwinders, Heyntgen 109
 Zel, Joannes 285
 Zelis (oudste) 302
 Zerbst 46
 Zevenbergen, Cornelis van. Zie Bergen, C.
 Zevenbergen, Maria Magdalena van 151
 Zout-Leeuw 267
 Zulre, Leonardus 84
 Zürich 955 293
 Zutphen 330, 366
 Zwingli 47, 691, 282, 285, 292
 Zype, Doctor (van den) 206, 208

BIJLAGEN VAN RED. ST. DE GIHONBRON

Overgenomen uit A. Van Haamstede: Martelarenboek

Petrus Flysteden en Adolf Clarenbach

JAAR 1529

Petrus Flysteden, geboren in Gulik, kwam in de maand December van het jaar 1528 te Keulen, om daar de lieden de weg der zaligheid te leren, en de dwalingen aan het licht te brengen, waarin zij gevangen lagen, vooral de schandelijke afgoderij, die zij met het misbrood bedreven.

Teneinde daartoe een geschikte gelegenheid te vinden, en dit te beter te kunnen doen, ging hij naar de Domkerk, plaatste zich hij het altaar, en bleef daar met het hoofd gedekt staan. Toen nu in de mis de misouwel opgeheven werd, keerde hij zich met de rug naar het volk, zuchtte enige malen en spuwde op de grond.

Na afloop van de mis wandelde hij nog enige tijd in de domkerk rond. Door de priesters en de leken, die daar tegenwoordig waren, werd dit opgemerkt, en deze verwonderden er zich zeer over, dat hij de misgod, hun sacrament, zoals zij dit noemden, geen eer bewees, noch aanbad. Niemand evenwel vroeg hem, zoals hij gehoopt had, om welke reden hij dit deed.

De priesters haastten zich dit de opperrechter bekend te maken, die op de straat stond te wachten, totdat hij de dom verlaten zou, en hem daar aangreep en zei: Gij moet met ons mee gaan."

Onverschrokken met een lachende mond antwoordde Petrus: "Graag, daarom ben ik hier gekomen." Vervolgens brachten de dienaars hem als gevangene naar de Frankentoren.

Toen Petrus daar gedurende geruime tijd gezeten had, vaardigde de raad van Keulen enige af, die met de kettermeester en andere leraren tot hem kwamen, en hem onder vele andere artikelen ook vroegen om welke reden hij het hoogwaardig sacrament veracht, versmaad en zich daartegen zo verzet had.

Petrus antwoordde, dat hij het nachtmaal des Heeren Christus niet had veracht, maar alleen het misbruik; en dat hij dit met geen andere bedoeling had gedaan, dan dat de gemeente hem daarover aanspreken zou, en hij dusdoende gelegenheid zou hebben, het dwalende volk, dat het sacrament als zijn God eerde, te onderrichten en te vermanen.

Toen zij hem vroegen, of hij over deze daad berouw had, en hij dit nog wel eens zou doen, antwoordde hij, dat het hem niet berouwde; en hij wel te Keulen zou willen komen om dit te doen, omdat het sacrament geen God is, en men zulke afgoderij, als uien daar bedreef, niet behoefde te dulden.

Hij verklaarde verder, dat het slechts uiterlijke tekenen waren, die men in het geloof moest gebruiken, en daarom ook niet moesten eren, aanbidden of in een kastje sluiten. Deze en dergelijke antwoorden brachten de heren aan de raad over, waarop werd besloten, dat, wanneer hij zijn voornemen niet liet varen, men hem aan de opperbestuurder van het hoogwereldlijk gericht zou overleveren, om hem terecht te

stellen. Toen hij overgeleverd werd, ging hij met een opgeruimd gelaat naar het huis van de opperbestuurder, zodat zelfs ieder er zich over verwonderde. Evenmin was hij mismoedig, toen hij in de kelder gebracht werd.

Daar enige tijd vertoefd hebbende, lieten de opperbestuurder en de schepenen hem er uit halen, teneinde hem aan het strengste onderzoek te onderwerpen, terwijl zij meenden hem tot herroepen te zullen dwingen. Zij pijnigden hem zo lang, dat het de beul zelf, zoals hij betuigd heeft, begon te hinderen; die hem dan ook niet langer wilde martelen. Zij wonnen er echter niets anders hij, dan dat hij alleen tot God zuchtte, en Hem om troost en hulp aanriep, en ook dankte, dat Hij hem waardig keurde, om Zijns Woords wil te lijden. Toen zij niets op hem vermochten, lieten zij hem weer in het blok geboeid liggen, spijzigden hem met brood en water, pijnigden hem van tijd tot tijd, en dreigden hem nu en dan met een zwaard en de brandstapel, opdat hij herroepen zou.

Daarna bracht men hij hem Adolf Clarenbach, die vroeger onderwijzer te Wezel was, en te Keulen, om de Evangelische waarheid, die hij standvastig beleed, werd gevangen genomen. Vervolgens werd hij, na veel met de leraren en schriftgeleerden over het aanbidden van de heiligen, over de pauselijke macht, over de mis, over het vagevuur en over andere menselijke instellingen en geboden gesproken te hebben, aan de wereldlijke rechter overgeleverd, en alzo bij deze vrome getuige van Jezus Christus, **Petrus Flysteden**, in de gevangenis gebracht.

Terwijl zij aldus hun dagen in verdrukking doorbrachten, rustten de bloeddorstige schriftgeleerden en leraren niet, en zetten de rechters tegen hen op, teneinde zo hun onschuldig bloed te doen vloeien. Een zekere ziekte, die toen te Keulen heerste, legden zij de gelovigen ten laste, terwijl zij riepen dat God vertoornd was, omdat men de ketters in het leven liet. Zij brachten het eindelijk door hun schreeuwen zo ver, dat men deze beide vrome belijders der waarheid zou doen sterven, wanneer zij niet wilden herroepen.

Toen dit besloten was, kwam op de 7de September 1529, de opperbestuurder in de avond tot hen, en vroeg hun, of zij niet wilden herroepen. Als zij dit weigerden, vertrok hij.

Daarna verschenen er hij hen enige priesters, teneinde hen te onderwijzen, die ook tot hen zeiden, vooral het woord tot Clarenbach richtende: "Lieve Adolf, wij zijn hier niet gekomen om lang met u te redetwisten, maar wij verlangen wel, dat gij het einde wilt bedenken, en niet zo hardnekkig aan uw mening blijft vasthouden; ten allen tijde zijn er toch vele vrome en heilige mensen geweest, God de Heere laat ons immers niet allen dwalen."

Adolf antwoordde: "Zo spreken zij gewoonlijk allen; maar wij houden ons aan de Heere Jezus Christus en aan Zijn heilig Woord, niet aan de mensen, en zo kunnen wij niet dwalen. Dat Woord zullen wij belijden zo lang onze mond open is en wij kunnen spreken."

Des anderen daags, omtrent 9 uur kwam de opperbestuurder, en leidde Petrus en Adolf uit de gevangenis, terwijl de beul beiden aan elkaar bond. Toen loofden zij God de Heere, en spraken: *"Lof, eer en dank zij U, almachtige Vader, dat Gij deze dag hebt laten aanbreken, waarnaar wij zo lang verlangd hebben. O Heere, zie toch neer, want het is tijd."*

Daarna werden zij naar het gerecht geleid, om het vonnis te horen, en zo verder naar de galg, waar zij heerlijke vermaningen richtten tot het volk, elkaar vertroostten, en de Heere dankten en prezen. Toen zij buiten op het veld kwamen, beleed Adolf, dat zijn

hart en gemoed zo vrolijk was, en hij niet geloofde, dat er grotere vreugde op aarde gesmaakt kon worden.

Daar vroeg een monnik hem, of men ook zielsmissen voor hen lezen zou, in dat geval wilden zij het geld daartoe hij het volk inzamelen, zoals gewoonlijk plaats had.

Adolf antwoordde: "Geenszins; ik vraag naar uw gewoonte niet, of meent gij, dat onze zielen in de zak der priesters moeten varen?"

Vervolgens begon Petrus in het kort zijn geloof aan het volk mee te delen, hoewel de opperbestuurder hem herhaalde malen in de rede viel, en maakte het volk de artikelen duidelijk, waarom zij moesten sterven. Toen de opperbestuurder dat hoorde, zei hij tot de scherprechter: "Hang de boef op!"

Petrus zei tot de opperbestuurder: "Heer opperbestuurder, gij begint het bloed der christenen te vergieten; zie voor uzelf toe, wat gij doet, opdat gij het voor God kunt verantwoorden. Pilatus wist niet, wat hij deed; maar gij weet wel, wat gij doet, en waarom gij het doet. Ga nu heen en zeg, dat gij aan het bloedvergieeten onschuldig bent. Er staat geschreven: "Gij Rechters, oordeelt, wat recht is."

Vervolgens trad de scherprechter op Petrus toe, en trok hem de klederen, tot op het hemd, uit, en bond hem de handen op wrede wijze over elkaar.

Toen kwam Adolf tot hem, en zei: "Broeder, wees sterk in de Heere en vertrouw op Hem; want heden zullen wij met Christus onze Broeder in eeuwigheid leven. Wees standvastig in het geloof, en vrees het vuur niet. Ik zal ook op de Heere vertrouwen en Zijn Woord zal mijn zegel zijn."

Petrus antwoordde: "Ik wil sterven als een christenmens."

Toen nam de beul hem, en leidde hem in de hut, die van hout en stro was samengesteld, zette hem aan de paal, wierp een keten om de hals, zodat hij niet meer spreken kan, en met zijn voeten begon te spartelen, en hij blies daarop de laatste adem uit.

Toen Adolf zich ontkleed had, ging hij zelf vrijwillig naar de hut, sloeg zijn ogen naar de hemel en dankte de Heere. Als hij in de hut kwam, en zag, dat Petrus de geest gegeven had, sprak hij bij zijn lijk: "Broeder, hebt gij de geest gegeven, dan is de Heere genadig geweest; ik wil u spoedig volgen."

Toen hij zich aan de paal geplaatst had, bond de scherprechter hem, hing hem een zak buskruit aan de hals, en stak het vuur aan. Adolf verlangde, dat men hem intussen de belijdenis des christelijken geloofs zou voorlezen, wat een monnik dan ook deed. Toen dit geëindigd was, zei Adolf: "*Dit geloof ik, en hij dit geloof wil ik leven en sterven.*"

Terwijl intussen het vuur begon te branden en al feller werd, riep Adolf met luide stem: "*O Heere, in Uw handen beveel ik mijn geest.*"

Daarna ontplofte het buskruit en verstikte hem, zodat hij niet meer spreken kon, en gaf de geest. Aldus werden hun lichamen samen verbrand in het jaar 1529.

Willem van Zwolle

JAAR 1529

Willem van Zwolle was vroeger in groot aanzien bij Christiaan, koning van Denemarken, en gesteld over de vestingwerken. Toen hij daarna in de leer van het Evangelie onderwezen was, beleed hij die, waar hij ook kwam, met grote standvastigheid. Op aanhitsen van de schriftgeleerden en farizeese drogredenaars van Leuven, werd hij te Mechelen, in Brabant, gevangen genomen, omdat hij van de

waarheid des Evangelies een vrijmoedige belijdenis had afgelegd. Deze hielden hem enige schriftelijke artikelen voor, met het bevel, dat hij die binnen twaalf dagen moest beantwoorden. Deze artikelen waren de volgende:

1. Of het een christen vrij staat een eed te doen, als de overheid die van hem eist.
2. Hoe ver de pauselijke macht zich uitstrekt.
3. Of er geen vagevuur is, waarin de zielen na dit leven gepijnigd worden.
4. Of men de gestorven heiligen moet aanroepen.
5. Of het niet genoeg is, als men het sacrament onder één gestalte ontvangt.
6. Of men op verboden dagen boter, eieren en vlees mocht eten.
7. Of niet zij, die de gelofte van een kuis leven hebben afgelegd, schuldig zijn hun gelofte te vervullen.
8. Of men de geboden der kerk en die des keizers niet moest gehoorzamen, die verboden om boeken van Luther te kopen, te bezitten en te lezen.

Op deze artikelen antwoordde Willem schriftelijk en zond het antwoord toe aan de deken van Leuven.

Aangaande het 1e artikel, betreffende het eedzweren, zei hij, dat een christen met een goed geweten mocht zweren hij de naam van God, als hij daartoe verzocht werd van de overheid om de waarheid te bevestigen van die dingen, welke de ere Gods en de welvaart van de naaste betreffen; maar in onbeduidende zaken moeten onze woorden zijn ja, ja, en neen, neen, volgens de leer van Christus, Matth. 5, vs. 37.

Op het 2de artikel, betreffende de pauselijke macht antwoordde hij: "Zo lang de paus het wereldlijke zwaard gebruikt, en zich aan de gehoorzaamheid der overheid onttrekt, en hij er zich niet om bekommert, hoe hij het geestelijke zwaard zal aanwenden, namelijk Gods Woord, Ef. 6, zo lang heeft hij geen macht, om het geweten te binden of te ontbinden.

Op het 3de artikel, dat van het vagevuur spreekt, zei hij, dat hij liever wilde sterven, dan te geloven dat er een vagevuur is, zoals de pausgezinden zich inbeelden en voorgeven. Want een oprecht christen weet hij zijn sterven, dat hij zalig is, en dat hij, die niet gelooft, veroordeeld is, zodat de missen, de nachtwaken en jaargetijden de stervenden niet kunnen baten.

Op het 4de, betreffende de aanroeping van gestorven heiligen, zei hij, dat de heilige Schrift daarvan niets leert, maar dat heiligen, zo lang zij op aarde leven, getrouw voor elkaar moeten bidden, dat wij een enige Middelaar en Voorspraak in de hemel hebben, Jezus Christus, en dat hij zich daarmee tevreden stelde.

Op het 5de, betreffende het sacrament van het lichaam en het bloed van Christus, geloofde hij, dat Christus het Zijnen discipelen tot een Nieuw Testament had gegeven, dat hij de mis niet hield voor een offer of genoegdoening voor de doden, aangezien het bloed van Jezus Christus, aan het kruis vergoten, voor alle gelovigen voldoende is. Verder beweerde hij, dat het tegen het bevel en instelling van Christus was, dat men de leken daarvan alleen het brood gaf; ja, dat dit zelfs was tegen de geestelijke rechten van de paus. Dat men hieruit bespeuren kon, hoe onzinnig deze valse leraars zijn, daar zij niet alleen tegen Gods Woord, maar ook tegen hun geestelijke rechten handelen, die zij nochtans in het algemeen hoger achtten dan Gods Woord.

Op het 6de verklaarde hij, dat het allen gelovigen ten allen tijde geoorloofd is vlees te eten, zo het slechts matig en met dankzegging geschiedt, doch voor zich moesten toezien, dat zij er niemand door ergerden. "Overigens zijn alle dingen," zei hij, de gelovigen rein; maar de ongelovigen is niets rein, omdat hun gemoed onrein is." Ik heb er nochtans niet tegen, dat in lijden van droefheid vastendagen worden ingesteld, zoals op het bevel van de koning van Ninevé geschiedde, teneinde men door zodanige uitwendige handelingen het volk tot hartelijk berouw en het inroepen van Gods

barmhartigheid opwek. Wie nu in dit geval het bevel van de koning, van de keizer of van de overste veracht en overtreedt, vertoornet daarmee God de Heere zwaar. Wanneer overigens een gelovig christen vlees, boter of eieren eet, zo eet hij dit, volgens de leer van Paulus, de Heere, zonder onderscheid te maken in de dagen, waarbij hij moet zorgen, dat de naaste daardoor niet worde geërgerd.

Op het 7de, betreffende de geloften der monniken en nonnen, zei hij: "In de Heilige Schrift kan ik de instelling door God van zulke orden niet vinden, maar dit geschiedt alleen door de mensen buiten het Woord van God. Daarom behoren zulke lieden het kloosterleven vaarwel te zeggen, aangezien hun verrichtingen, waarmede zij de zaligheid menen te verdienen, rechtstreeks strijden tegen de Heilige Schrift.

Op het 8e, waarin over het lezen van Luthers boeken gesproken was, zei hij "Ik heb die gelezen, niet om daardoor de keizerlijke majesteit te verachten, maar om te onderzoeken, wat goed of kwaad was, en vooral om de waarheid te onderscheiden van menselijke leringen en dromerijen, opdat ik de laatste zou kunnen verwerpen.

Om deze oude afgelegde en beproefde belijdenis van het geloof, waai in hij tot het einde toe wilde volharden, verklaarden de bovengenoemde drogredenaars van, Leuven hem voor een ketter, en leverden hem over aan de wereldlijke overheid.

In zijn gevangenschap heeft hij, een geleerde en godzalige man zijnde, zijn laatste wil en belijdenis, benevens zijn gevoelens over de rechtvaardigmaking, de sacramenten, de mis, het vagevuur, de aanroeping van de heiligen, de pauselijke macht, de menselijke instellingen en andere punten, in schrift gesteld, dat later door Johannes Bugenhagen Pomeranus te Wittenberg, in druk werd uitgegeven.

Toen deze getrouwe getuige van Jezus Christus in handen der overheid te Mechelen was overgeleverd, veroordeelde deze hem tot de vuurdood, en alzo werd hij tot as verbrand, op de 20sten Oktober 1529.

In dit jaar verwierp men ook te Straatsburg en te Bazel de leer van de paus, en werd daar de leer der waarheid aangenomen, waardoor vele harten vertroost werden.

Spoedig daarna, en wel in het laatst van de maand Februari 1531, maakten de vorst van Saksen, de landgraaf Johan Philips en enige andere vorsten en aanzienlijken des rijks te Smalkalden een verbond, waarvan de inhoud was, dat men de Evangelische leer zou voorstaan en handhaven.

Een boekverkoper te Avignon verbrand, met een Bijbel op zijn borst gebonden

JAAR 1543

In de vervolging van Merindola was er een buitenlandse boekverkoper, die onder vele andere boeken ook de Latijnse en de Franse Bijbel te koop had. Toen de bisschoppen dit gewaar werden, vroegen zij terstond de boekverkoper, hoe het kwam, dat hij zulke boeken op zulke plaatsen te koop durfde aanbieden. De boekverkoper vroeg hun wederkerig, of er niet meer aan de heiligen Bijbel gelegen was, dan aan de fraaie beeldjes, die zij onlangs in menigte voor hun vrouwen gekocht hadden. Nauwelijks had hij dit gezegd, of de bisschop van Aix hernam: "Mijn deel aan het hemelrijk wil ik er met een eed op verpanden, wanneer deze boekverkoper geen Lutheraan is:" en terstond daarop liet hij hem grijpen. Een menigtepriesters en vele slechte lieden schoten ogenblikkelijk toe, vielen op hem aan en riepen: "Valt aan, valt aan, op deze Lutheraan, naar het vuur, naar het vuur met hem!" Terwijl zij hem op jammerlijke

wijze voortsleepten, sloeg de een hem in het gelaat, trok de ander hem bij het haar, en wierp hem bijna ter aarde; de derde trok hem bijna de baard uit, zodat het bloed de straat kleurde, eer hij de gevangenis had bereikt. De volgende dag werd hij voor de geestelijke rechters en bisschoppen gesteld, en op de volgende wij ze ondervraagd: "Hebt gij deze Bijbels en het Nieuwe Testament in de Franse taal niet in het openbaar te koop aangeboden?" Waarop de arme gevangene antwoordde: Ja." "Weet gij niet, dat het in de gehele christenheid verboden is, de Bijbel te koop aan te bieden of te laten drukken dan alleen in de Latijnse taal?" "Het tegendeel weet ik; want ik heb vele Bijbels verkocht in de Franse taal, die met vergunning van de keizer openbaar in druk zijn uitgegeven, benevens andere, die te Lyon zijn gedrukt zo ook is het Nieuwe Testament onder gunstige toelating van de keizer gedrukt." Met de grootste vrijmoedigheid zei de gevangene verder: "Wilt gij, die hier in Avignon woont, alleen in de gehele christenheid een gruwel van het Testament van de hemelse Vader hebben? Waarom laat gij niet toe, dat het Testament en de geloofwaardige boeken van het genade verbond Gods overal verkocht en verstaan worden? Wilt gij verbieden, wat de Heere Jezus Christus bevolen heeft openlijk te verkondigen en te verklaren? Weet gij niet, dat onze Heere Jezus Christus Zijn heiligen Apostelen macht heeft gegeven, om in allerlei talen te spreken, opdat het heilige Evangelie aan alle schepselen in alle talen zou verkondigd worden? Waarom verbiedt gij niet veel meer die boeken en schilderijen, waarin verkeerdheden en schandelijkheden vervat zijn, waardoor de mensen tot hoerij en ontucht aangespoord worden? Uitdrukkelijk verklaarde hij hun, dat zij daarvan in het laatste oordeel Gods rekenschap zouden moeten geven. Toen werden de bisschoppen van Aix en andere geestelijken zo toornig, dat zij schenen te zullen barsten, en zeiden "Wat behoeft men hem nog verder te ondervragen. Naar het vuur, naar het vuur, naar het vuur met de ketter. en geen woorden meer verspild! Doch de rechter Laderius en de anderen bewilligden daarin niet zo dadelijk, want hij vond geen genoegzame reden om deze boekverkoper te doden. Daarom deed hij het voorstel, dat, indien hij de tegenwoordige bisschoppen en geestelijken voor getrouwe en ware geestelijken en zielenherders van Gods kerk wilde erkennen, hij alsdan voor ditmaal met een lijdelijke boete zou getuchtigd worden, en het leven behouden. Doch de boekverkoper antwoordde, dat hij dit met een goed geweten niet kon doen, aangezien hij met de daad bevonden had, dat zij meer van ontuchtige, zedeloze beelden, schilderijen en gezangen hielden, en die de voorkeur gaven boven de Bijbel en Gods Woord: dat hij hen daarom ook billijkerwijze voor Bachus en Venuspriesters in plaats van voor herders der algemene christelijke kerk moest houden. Daarop werd hij op staande voet tot de vuurdood veroordeeld, en op dezelfde dag ter dood gebracht. Tot een bewijs van de oorzaak van zijn vonnis hadden zij hem twee Bijbels, de een voor de borst, de ander op de rug gehangen, die aldus met hem verbrand moesten worden. En waarlijk, dit waren geen valse tekenen, want deze arme boekverkoper had in waarheid het Woord Gods in het hart en in de mond, daar hij niet naliet onder weg en op de gerichtplaats het volk ernstig te vermanen tot vlijtig lezen en betrachten der Heilige Schrift, waardoor velen bewogen werden tot onderzoek der waarheid. Velen mensen hinderden het zeer, dat men niet alleen de onschuldige man ter dood veroordeelde, maar dat men ook de heiligen Bijbel zulk een schande aandeed. En, daar men vreesde, dat er oproer uit ontstaan zou, lieten zij, om allen bevreesd te maken, in de stad en het omliggende land de volgende dag uitroepen, dat allen, die in de Franse taal boeken bezaten, waarin van de Heilige Schrift, op welke wijze dan ook, melding werd gemaakt, die boeken op zekere plaats moesten brengen, en aan de commissarissen, die daartoe aangewezen waren, overleveren met de waarschuwing dat, indien er later bij iemand dergelijke boeken gevonden zouden worden, hij,

evenals de genoemde boekverkoper, naar lichaam en ziel gestraft zou worden.

In dit jaar werden te Leuven 28 à 30 personen, zo mannen als vrouwen, in hun huizen op zekere tijd gevangen genomen, en daarna aan palen verbrand.

Joost Jusburgh (Ousbergen)

JAAR 1541

Toen de vijanden der waarheid Joost Jusburgh te Leuven lieten zoeken doch hem niet vonden, vernamen zij, dat hij naar een abdij twee mijlen van die stad gegaan was, om daar de klederen van de monniken te herstellen, daar hij een kleermaker van beroep was. Zij baden de landvoogd van Brabant, om hem gevangen te nemen, die hem dan ook, terwijl hij aan zijn werk was, door enige schutters in de abdij liet vatten en gevangen nemen. Toen hij hem bezocht, vond hij het Nieuwe Testament en enige predicatiën van Luther bij hem, over welke buit zij zich verblijdden, en hem gebonden naar Brussel overbrachten.

De volgende dag kwamen er twee raadsheren tot hem, die hem vroegen, wat hij van de Leuvense artikelen dacht, te weten van de pauselijke macht, van het vagevuur, van de offerande der mis, van de aflaten, van de sacramenten en andere artikelen. Hij antwoordde daarop kort, dat hij geloofde, dat de gerechtigheid, de heiligheid en de verlossing van het menselijke geslacht de mensen uit loutere barmhartigheid geschonken worden. Toen zij hem vroegen, waarom hij zulke boeken bij zich droeg, aangezien het hem niet betaamde dergelijke boeken te lezen, antwoordde hij, dat het hem wel betaamde te lezen, wat tot zijn zaligheid nodig was; dat de zaligheid, die in het Nieuwe Testament vervat is, hem niet minder aanging dan grote heren of groten vorsten. Doch zij zeiden: "Het zijn ketterse boeken."

Hij antwoordde: Ik beschouw ze voor goede en heilzame boeken."

Op zeer scherpe wijze vorderden zij van hem, dat hij zijn geloofsgenoten, die met dezelfde ketterij besmet waren, zou aanwijzen. Hij antwoordde echter, dat hij geen ketter was, daar hij niets anders geloofde dan de leer van de Zoon van God, en dat hij niemand voor kettters hield, dan die de zuivere leer vervolgen. Op het woord vervolgen, ofschoon hij niemand noemde, werden zij zeer beroerd, en bedreigden hem, dat zij hem zo zouden mishandelen, als zij nog niemand gedaan hadden, ja, dat zij hem met gloeiende tang het een lid na het andere van het lichaam zouden scheuren, indien hij zijn geloofsgenoten niet bekend maakte. Daarop zei hij, dat de landvoogd in het klooster een aantal monniken rondom hem had gevonden, met wie hij gesproken had. Wilden zij die gevangen nemen, dat moesten zij naar hun goeddunken handelen.

Toen de commissarissen zagen, dat zij niets van hem vernemen konden, lieten zij hem weer naar de gevangenis brengen, en gedurende negen weken op een hoge afgesloten kamerplaatsen, zodat niemand met hem spreken kon. Daarna bracht men hem naar Leuven, om zijn geloofsgenoten daar aan te wijzen, doch tevergeefs, want hij had bij zichzelf besloten, zich liever in stukken te laten scheuren, dan zijn lieve vrienden en medebroeders in gevaar te brengen.

Te Brussel andermaal in de gevangenis gebracht, liet de landvoogd hem voor het gerecht stellen. In die vergadering stonden de beide bovengenoemde raadsheren op, die zijn vrijmoedige belijdenis gehoord hadden, lazen die in het openbaar voor, en vroegen hem, of dit zijn belijdenis niet was.

Hij antwoordde daarop: Ofschoon gij de getuigenissen, waarmee ik mijn belijdenis bevestigd heb, er hebt uitgelaten, erken ik deze enkele artikelen, en ben bereid die op grond van het goddelijke Woord te bevestigen."

Toen zeiden zij: "Aangezien gij deze artikelen voor de belijdenis van uw geloof erkent, verlangen wij, dat gij die herroept, want zij zijn ketters en tegen onze heilige moeder de roomse kerk. Maar, indien gij daarbij volhardt zal men u levend verbranden, en anderen tot een afschrikkend voorbeeld op een ongehoorde wijze pijnigen."

Joost antwoordde: "Ik zou met mijn weten niet graag een slecht gevoelen aanhangen, maar heb ik, op menselijke wijze, ergens in gedwaald, dan verlang ik, dat men mij op grond der Heilige Schrift terecht brengt."

Zij zeiden: "Veel redetwisten baat hier niet, men wil, dat gij uw schandelijke gevoelens zult herroepen."

Joost antwoordde: "Ik zie niets kwaads in mijn artikelen, en daarom kan ik ook niets herroepen, of ik zou tegelijk de eeuwige waarheid Gods moeten verloochenen. Dat ben ik nimmer voornemens te doen."

Zij zeiden echter: Opdat gij u niet te beklagen zoudt hebben, dat men u zou hebben overhaast, zal men u tot morgen tijd geven om u te bedenken."

Aldus lieten zij hem ditmaal weer naar de gevangenis brengen.

De volgende dag op Vrijdag de 5e januari, kwamen de dienaren der stad in de gevangenis, en brachten Joost weer voor het gerecht. Toen hij voor de rechters stond, vroegen zij hem: "Zijt gij in deze nacht van gevoelen veranderd, en wilt gij herroepen? Indien gij u niet haast en herroept, moet gij sterven."

Joost antwoordde daarop: "Ik ben bereid uit de Heilige Schrift van u te leren, en ben ook bereid mijn artikelen met de Heilige Schrift te verdedigen. Wilt gij mij niet onderwijzen noch aanhoren, maar met mij tegen recht en met geweld handelen, bedenkt, dat gij Gode daarvan rekenschap geven moet. Wat mij aangaat, ik zal met Gods hulp de eeuwige waarheid Gods voor de mensen niet verloochenen."

Doch de rechter antwoordde: "Men behoeft hier niet te redetwisten, maar, wanneer gij u voor zulk een goede redetwister houdt, dan zullen wij na etenstijd twee of drie geleerden zenden; met hun kunt gij dan zolang redetwisten, totdat gij moe wordt."

Intussen veroordeelden zij hem, dat hij als een ketter tot as zou verbrand worden. Toen Joost dit vonnis vernam, viel hij op de knieën, en dankte God allereerst en ook daarna de rechters, dat zij hem door dit vonnis van alle jammeren van het vergankelijke leven wilden verlossen.

Des namiddags kwamen tot hem twee geestelijken, van wie de één een predikmonnik en doctor der Heilige Schrift, een rechte huichelaar, en de ander een bedelmonnik was. Men liet deze beiden in een kamer met Joost alleen gaan, opdat zij hem de gehelen dag met hun vragen zouden kwellen. In de eerste plaats zeiden zij, dat zij door de raadsheren waren gezonden om hem te troosten, en de zaligheid zijner ziel hem op het hart te drukken, aangezien hij geen hoop kon voeden om het tijdelijke leven te behouden; daarom baden zij hem, dat hij zijn ziel niet tegelijk met het lichaam in gevaar zou brengen. Joost verzocht hun daarentegen, dat zij maar weer naar huis zouden gaan, en zich over hem niet moesten bekommeren, en hem geen verdriet zouden aandoen. Of, indien zij toch iets voor hem doen wilden, dat zij de rechter zouden verzoeken, dat hij onthoofd mocht worden; wanneer zij dit voor hem konden gedaan krijgen, dan was alles goed, en zij konden weer naar hun klooster terugkeren.

De monniken beloofden, dat zij hun best wilden doen, om dit, indien het mogelijk ware, voor hem te verwerven. Zij bleven niet lang uit, kwamen terstond terug, en

bleven bijna voortdurend in de gevangenis bij hem.

Na het uitspreken van het vonnis zat Joost nog drie dagen gevangen, en zij wilden hem niet ter dood brengen voor de volgende Maandag, op hoop, dat hij intussen zou herroepen. Des Zondags in de vroege, toen de monniken zagen, dat Joost geenszins wilde herroepen, gaven zij hem te kennen, dat er hoop bestond, dat hij met het zwaard zou worden gedood; doch de monniken zeiden hem niet, dat de koningin toegestaan had hem met het zwaard te doden, maar gaven alleen voor, dat dit wellicht zou mogen plaats hebben, teneinde zij hem des te beter zonden kunnen dwingen, en van hem verkrijgen, wat zij begeerden. Zij hielden daarom sterk bij hem aan, dat hij zou biechten opdat het volk weten zou, dat hij als een vroom christen gestorven was. Doch Joost wilde er niet naar horen, en zei, dat hij aan God zijn zonden gebiecht had, vertrouwend, dat hem door Jezus Christus zijn zonden vergeven waren, en dat hij het lichaam en bloed van Jezus Christus reeds sedert lang door het geloof in de geest ontvangen had, enz.

Onder hen, die tot Joost kwamen, om hem van de waarheid tot de afgoderij te doen afvallen, was ook de pastoor van de kapel, door wiens tussenkomst hij in de gevangenis was geworpen. In de nacht voor de morgen, dat hij zou worden ter dood gebracht, gaf men de anderen gevangen christenen vrijheid, om Joost eens te mogen aanspreken en afscheid van hem te nemen. Hij werd zwak, en had grote dorst. Men bracht hem wijn; maar hij dronk weinig, en klaagde zeer over de dorst.

Toen hij in de gevangenis een groot aantal mensen rondom zich vergaderd zag, deelde hij in een voortreffelijke rede mee, hoe gewillig hij zich de Heere opofferde, en wekte de omstanders op tot gelijke standvastigheid. Met vele troostrijke spreuken uit de heilige Schrift sterkten de omstanders, onder wie zich ook **Gillis Tieleman** bevond, hem andermaal, en baden met gebogen knieën voor hem tot God.

Toen zij de gehelen nacht bij Joost hadden vertoefd, en zagen, dat de dienaars niet langer wilden wachten, namen zij afscheid van Joost, wensten hem goede nacht en bovenal de troost des Heilige Geestes, tot aan zijn einde. Aldus keerde ieder naar zijn plaats terug.

Des morgens vroeg kwamen de schutters en de beul, ook de rechter, die hem veroordeeld had, en verzocht hem om vergeving.

Joost antwoordde: "Wat mij aangaat, wil ik u van hart vergeven; maar zie toe, dat gij het in het gericht van God verantwoorden kunt."

Nadat alles, wat tot de terechtstelling behoorde, gereed gemaakt was, werd Joost naar de markt gebracht, en hem daar het hoofd afgeslagen.

Vele goede lieden werden daarover zeer bedroefd, omdat zij zagen, dat men iemand om het leven gebracht had, die nergens over had gesproken dan over God en het Evangelie.

Dit geschiedde in het jaar onzes Heeren 1544.